

SH.A.SAYDULLAYEV

HUQUQ

HUQUQIY
DAVLAT

HUQUQ
NORMASI

DAVLAT
MEKANIZMI

DAVLAT
ORGANLARI

RESPUBLIKA

HUQUQIY
TIZIM

HUQUQNI

QO'LLASH

QONUN

HUQUQNI
SHARHLASH

NORMATIV-
HUQUQIY
HUJJAT

DAVLAT

HUQUQ
USTUVORLIGI

DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI

FUQAROLIK
JAMIYATI

DAVLAT
APPARATI

GIPOTEZA
DISPOZITSIYA
SANKSIYA

DAVLAT

HUQUQ
TIZIMI

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI**

SH.A. SAYDULLAYEV

**DAVLAT
VA HUQUQ
NAZARIYASI**

Darslik

Ikkinchi nashr

**TOSHKENT
«Yuridik adabiyotlar publish»
2021**

UO'K: 340
KBK: 67(50')
D-13

D-13   **Sh.A. SAYDULLAYEV**

Davlat va huquq nazariyasi: darslik. – Toshkent: TDYU,
2021. – 248 bet.

ISBN 978-9943-6391-3-3

UO'K: 340
KBK: 67(50')

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan oliy o'quv yurtlari uchun darslik sifatida nashrga tavsiya etilgan (O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2018-yil 25-avgustdagi 744-son buyrug'i).

Mas'ul muharrir: **M. Ahmedshayeva**,
yuridik fanlari doktori, professor

Taqrizchilar: **M. Najimov**,
yuridik fanlari nomzodi, professor

N. Javliyev,
yuridik fanlari nomzodi, dotsent

Mazkur darslik «Davlat va huquq nazariyasi» moduli bo'yicha tayyorlangan bo'lib, unda modulning o'quv dasturi asosida mavzular va ularning mazmuniga oid javoblar, jadvallar, muammoli savollar hamda tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati o'z ifodasini topgan.

Darslik oliy yuridik ta'lim muassasalarining bakalavriat bosqichi talabalariga hamda davlat va huquq masalalariga qiziquvchi kitobxonlarning keng doirasiga mo'ljallangan.

© Sh.A. Saydullayev, 2020-y., 2021-y.
© «Yuridik adabiyotlar Publish», 2020-y., 2021-y.

M U N D A R I J A:

Kirish	10
1-mavzu: Davlat va huquq nazariyasining predmeti va metodlari	12
1.1. Davlat va huquq nazariyasi fanining predmeti va uning o'ziga xos xususiyatlari....	12
1.2. Davlat va huquq nazariyasi fanining boshqa ijtimoiy fanlar bilan aloqasi	14
1.3. Davlat va huquq nazariyasining yuridik fanlar tizimidagi o'rni	16
1.4. Davlat va huquq nazariyasi fanining metodlari	18
1.5. Davlat va huquq nazariyasi fanining funksiyalari	19
1.6. O'quv moduli sifatida davlat va huquq nazariyasining tuzilishi.....	21
1.7. Davlat va huquq nazariyasi fanining bo'lg'usi huquqshunoslarni tayyorlashdagi ahamiyati	22
1.8. Jamiyat hayotini demokratik yangilashda davlat va huquq nazariyasi fanining roli	23
2-mavzu: Davlat va huquqning kelib chiqishi	25
2.1. Jamiyat tushunchasi	25
2.2. Jamiyat mavjud bo'lishi shakllarining xilma-xilligi.....	27
2.3. Jamiyat rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar.....	28
2.4. Davlatgacha bo'lgan jamiyatlarda ijtimoiy normalar va ijtimoiy hokimiyat.....	30

2.5.	Davlat – jamiyat mavjud bo‘lishining muhim shakli sifatida.....	33
2.6.	Davlat va huquqning vujudga kelishi to‘g‘risidagi nazariyalar.....	34
2.7.	O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida jamiyat, davlat va huquq masalalari.....	40

3-mavzu:	Davlat tushunchasi, belgilari, mohiyati va tiplari	43
3.1.	Davlat tushunchasi va belgilari	43
3.2.	Davlatning mohiyati va ijtimoiy ahamiyati to‘g‘risidagi nazariyalar.....	46
3.3.	Davlat hokimiyati – ijtimoiy hokimiyatning muhim shakli sifatida.....	50
3.4.	Davlat hokimiyatining belgilari	51
3.5.	Davlat tipologiyasi	51

4-mavzu:	Davlat funksiyalari	56
4.1.	Davlat funksiyalari tushunchasi	56
4.2.	Davlat funksiyasining davlat maqsadi va vazifalari bilan o‘zaro nisbati.....	57
4.3.	Davlat funksiyalarini turli asoslarga ko‘ra tasniflash	59
4.4.	Davlat funksiyalarini amalga oshirish shakllari	64
4.5.	Davlat funksiyalarining rivojlanishi va o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar.....	67

5-mavzu:	Davlat shakllari	70
5.1.	Davlatning shakli tushunchasi	70
5.2.	Davlat shakllarining rivojlanishi va o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar.....	71
5.3.	Davlatning boshqaruv shakli.....	71
5.4.	Davlatning tuzilish shakli	74

5.5.	Siyosiy rejim.....	77
5.6.	O'zbekiston Respublikasi davlat shaklining o'ziga xos xususiyatlari.....	78
6-mavzu:	Davlat mexanizmi.....	82
6.1.	Davlat mexanizmi tushunchasi, tarkibiy qismlari.....	82
6.2.	Davlat mexanizmida hokimiyatlar bo'linishi prinsipi	83
6.3.	Davlat apparati tushunchasi.....	85
6.4.	Davlat apparatini tashkil etish va faoliyatini amalga oshirish tamoyillari.....	85
6.5.	Davlat organlari tizimi.....	86
6.6.	O'zbekistonda davlat hokimiyatini amalga oshirishning huquqiy asoslari.....	87
6.7.	Mamlakatni demokratik yangilash jarayonida davlat mexanizmini isloh qilish masalalari.....	88
7-mavzu:	Ijtimoiy munosabatlar va huquq	91
7.1.	Ijtimoiy munosabatlar tushunchasi.....	91
7.2.	Ijtimoiy munosabatlarni normativ tartibga solishning obyektiv zaruriyati.....	92
7.3.	Ijtimoiy normalar tizimi	93
7.4.	Ijtimoiy normalarning umumiy va o'ziga xos xususiyatlari.....	95
7.5.	Huquq – ijtimoiy munosabatlarni normativ tartibga solishning turi sifatida	97
7.6.	Huquq prinsiplari	98
7.7.	Huquqning funksiyalari.....	99
7.8.	Huquqning mohiyati haqidagi nazariyalar ...	101
8-mavzu:	Huquqiy ong va huquqiy madaniyat ...	108
8.1.	Huquqiy ong tushunchasi, tarkibiy elementlari.....	108

8.2.	Huquqiy ongning turlari va darajalari	111
8.3.	Huquqiy ongning funksiyalari	113
8.4.	Huquqiy madaniyat tushunchasi, tuzilishi, darajalari	115
8.5.	Huquqiy tarbiya – huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishning zarur sharti.....	117
8.6.	Huquqiy nigilizm va huquqiy idealizm.....	119
8.7.	Huquqiy nigilizmni bartaraf qilish masalalari.....	120
9-mavzu:	Huquq normalari	123
9.1.	Huquq normalari tushunchasi va belgilari	123
9.2.	Huquq normasining tuzilishi: gipoteza, dispozitsiya va sanksiya	125
9.3.	Huquq normalarini turli asoslarga ko'ra tasniflash	131
10-mavzu:	Huquq shakllari (manbalari)	134
10.1.	Huquq shakllari (manbalari) tushunchasi va turlari.....	134
10.2.	Huquqiy odat – huquqning qadimgi manbasi sifatida	135
10.3.	Huquqiy presedent tushunchasi, turlari	136
10.4.	Normativ-huquqiy hujjat – huquqning manbasi.....	139
10.5.	Normativ-huquqiy hujjatlarning turlari	141
10.6.	Normativ shartnomalar – huquqning maxsus manbasi sifatida	144
10.7.	Normativ-huquqiy hujjatlarning vaqt, hudud va shaxslarga nisbatan amal qilishi	146
10.8.	Xalqaro huquq normalarini milliy qonunchilikda implementatsiya qilish masalalari.....	149

11-mavzu:	Huquq ijodkorligi	152
11.1.	Huquq ijodkorligi – huquq yaratishning murakkab jarayoni sifatida	152
11.2.	Huquq ijodkorligi tushunchasi, turlari va prinsiplari.....	153
11.3.	Qonun ijodkorligi jarayoni tushunchasi va bosqichlari	154
11.4.	Huquq ijodkorligi jarayonida yuridik texnikaning roli	162
12-mavzu:	Huquq tizimi va huquqiy tizim	168
12.1.	Huquqiy tizim tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi.....	168
12.2.	Huquq tizimi tushunchasi	169
12.3.	Huquq sohasi va huquq instituti tushunchalari	170
12.4.	Huquq tizimini sohalarga ajratish asoslari.....	171
12.5.	Moddiy va protsessual huquq.....	172
12.6.	Huquq tizimini xususiy va ommaviy huquqqa ajratish.....	173
12.7.	Huquq tizimi va qonunchilik tizimi	175
12.8.	Qonunchilikni tizimlashtirish tushunchasi va turlari	177
13-mavzu:	Huquqiy munosabatlar	182
13.1.	Huquqiy munosabat tushunchasi.....	182
13.2.	Huquqiy munosabatlarning yuzaga kelish asoslari	183
13.3.	Huquqiy munosabatlar tarkibi: subyekt, obyekt, subyektiv huquq va yuridik majburiyatlar.....	183
13.4.	Yuridik fakt tushunchasi va turlari.....	186
13.5.	Huquqdagi prezumpsiyalar va fiksiyalar	187

14-mavzu:	Huquqni amalga oshirish	190
14.1.	Huquqni amalga oshirish tushunchasi va shakllari	190
14.2.	Huquq normasini qo'llash – huquqni amalga oshirishning muhim shakli sifatida.....	192
14.3.	Huquq normalarini qo'llash jarayoni bosqichlari	193
14.4.	Huquqni qo'llash hujjatlari tushunchasi, xususiyati va turlari.....	193
14.5.	Huquqdagi bo'shliqlar va ularni bartaraf qilish yo'llari.....	194
14.6.	Huquq analogiyasi va qonun analogiyasi.....	195
14.7.	Qonun hujjatlari o'rtasidagi kolliziyalar va ularni hal etish usullari	196
15-mavzu:	Huquq normalarini sharhlash	199
15.1.	Huquq normalarini sharhlash tushunchasi	199
15.2.	Rasmiy va norasmiy sharhlash.....	200
15.3.	Huquq normalarini sharhlash usullari	202
15.4.	Huquq normalarini hajmiga ko'ra sharhlash.....	204
15.5.	Huquq normalarini sharhlash hujjatlari	205
16-mavzu:	Huquqiy xulq-atvor. Huquqbuzarlik va yuridik javobgarlik	208
16.1.	Huquqiy xulq-atvor tushunchasi va turlari	208
16.2.	Huquqbuzarlik tushunchasi, belgilari va turlari.....	209
16.3.	Huquqbuzarlikning yuridik tarkibi	210
16.4.	Yuridik javobgarlik tushunchasi, belgisi, turlari	212
16.5.	Yuridik javobgarlikni istisno qiluvchi holatlar	213

17-mavzu:	Huquqiy tartibga solish mexanizmi.....	216
17.1.	Huquqiy tartibga solish mexanizmi tushunchasi, uning asosiy elementlari.....	216
17.2.	Huquqiy tartibga solish.....	217
17.3.	Huquqiy vositalar tushunchasi, belgilari va turlari.....	218
17.4.	Huquqiy rejimlar (tartiblar) tushunchasi, belgilari va turlari.....	219
17.5.	Huquqiy rag'batlantirish tushunchasi, xususiyati, funksiyasi va turlari	221
17.6.	Huquqiy imtiyozlar tushunchasi, xususiyati, funksiyalari va turlari.....	223
17.7.	Huquqiy tartibga solish samaradorligi, belgilari va uni ta'minlanish asoslari.....	225
18-mavzu:	Qonuniylik va huquqiy tartibot	227
18.1.	Qonuniylik tushunchasi va prinsiplari	227
18.2.	Qonuniylik kafolati tushunchasi va turlari...	229
18.3.	Huquqiy tartibot tushunchasi va uning obyektiv zaruriyati.....	229
19-mavzu:	Davlat va huquqning rivojlanish istiqbol va yo'llari.....	231
19.1.	Fuqarolik jamiyati tushunchasi, belgilari, tarkibiy elementlari.....	231
19.2.	Fuqarolik jamiyatining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy asoslari	234
19.3.	Huquqiy davlat nazariyasi.....	236
19.4.	Huquqiy davlatning asosiy belgilari va prinsiplari.....	237
19.5.	Huquq ustunligi konsepsiyasi.....	238
Adabiyotlar ro'yxati		241

K I R I SH

Davlat va huquq nazariyasi o'z mohiyatiga ko'ra umum-nazariy ahamiyatga ega bo'lgan fundamental yuridik fan hisoblanadi. U o'zining vazifalari, funksiyalari, predmeti va metodlari yuzasidan yurisprudensiya uchun umumilmiy ahamiyatga ega, shu bilan birga u davlat va huquqning aynan umumiy, ya'ni muayyan konsepsiyalari va tizimlari nazariyasini o'zida ifoda etadi. Mazkur fan boshqa soha yuridik fanlari uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi bilan birga ayni paytda metodologik ahamiyat kasb etadi.

Davlat va huquq nazariyasi zamonaviy huquqshunos kadrlarni tayyorlash tizimida yetakchi o'rinni egallaydi. Davlat va huquqning kelib chiqishi, rivojlanishi, faoliyat yuritishi va istiqboli bilan bog'liq eng umumiy qonuniyatlarni ochib berish barobarida mazkur fan davlat va huquq hodisalarining tabiatini tushunish, ularning jamiyat rivojlanishidagi o'rni va rolini aniqlash imkonini beradi. Shu tariqa davlat va huquq nazariyasi fundamental va metodologik fan sifatida davlat tushunchasi, belgilari, tiplari va mohiyati, davlat shakllari, funksiyalari, davlat hokimiyati, mexanizmi, huquq tushunchasi, uning mohiyati va belgilari, prinsiplari, funksiyalari hamda fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat kabi davlat-huquqiy tushuncha va kategoriyalarni ilmiy bilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Mamlakatimizda ijtimoiy hayotning barcha sohalarida tub islohotlar amalga oshirilayotgan hozirgi davrda davlat va huquq hodisalarini o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Binobarin, bugungi globallashuv sharoitida ijtimoiy munosabatlarning shiddatli rivoji va mamlakatimizda ro'y berayotgan yangilanish jarayonlari, o'z navbatida, bizni davlat va

huquq hodisalariga oid ko'pgina tushuncha va atamalarni zamonaviy voqeliklar asosida qayta idrok etish hamda baholashga yo'naltirmoqda.

Ayni paytda ushbu holat davlat va huquq nazariyasi fani oldiga qator muayyan vazifalarni qo'yadi. Bunda davlat-huquqiy borliqning ilmiy in'ikosi sifatida davlat va huquq nazariyasi fani bevosita o'zida zamonaviy davlat-huquqiy hodisalarning obyektiv holatini, mohiyatini, ularning jamiyat rivojidadagi, jumladan, qonuniylik va huquqiy tartibotni ta'minlash, jamiyatning huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirishdagi rolini aks ettirishi lozim.

Shu bilan birga, fan o'zining e'tiborini jamiyatga, xususan yuridik faoliyatdagi mavjud muammolarni hal etishga, nazariyaning amaliyot bilan uzviy bog'liq holda rivojlanishini ta'minlashga hamda bugungi kun talablariga mos yuridik kadrlarni tayyorlashga qaratishi kerak. Bunda fan uzluksiz rivojlanib borishi bilan birga nafaqat davlat va huquq haqidagi eng yangi yutuqlarni o'ziga singdirishi, balki ijtimoiy voqelikka mos ilmiy-nazariy xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqishi lozim bo'ladi.

Bundan tashqari, bugungi axborotlar oqimi shiddat bilan o'sib borayotgan bir sharoitda talabalarda qisqa, lo'nda va faning asosiy jihatlarini o'zida jamlagan o'quv adabiyotlariga bo'lgan ehtiyojning oshib borayotganligini ko'rish mumkin. Shu jihatdan olganda, mazkur darslik ham fan bo'yicha modul o'quv dasturiga mos ravishda tayyorlangan bo'lib, uning maqsadi talabalar va kitobxonlarning keng doirasiga davlat-huquqiy hodisalarni chuqur o'zlashtirishlariga yordam berishga qaratilgan.

1-mavzu: DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASINING PREDMETI VA METODLARI

1.1. Davlat va huquq nazariyasi fanining predmeti va uning o'ziga xos xususiyatlari

Ma'lumki, muayyan fanni o'rganishni boshlashda, avvalo, uning predmetini, o'rganiladigan obyektini aniqlash zarur. Zero «fan – tabiat, jamiyat va inson tafakkuri to'g'risidagi tushunchalarda, kategoriyalarda, qonunlarda aks ettirilgan hamda haqqoniyligi amaliyotda tasdiqlangan bilimlar tizimidir. Har bir fan o'ziga xos o'rganish objekti va unga mos keluvchi predmeti bilan ajralib turadi»¹. Davlat va huquq nazariyasi shaxs faoliyat doirasini ifodalab beruvchi fan sifatida o'z oldiga davlat va huquq hodisalarini, ularning jamiyatdagi o'rni haqidagi fikrlarning obyektivligi borasidagi bilimlarni ishlab chiqish va uni nazariy jihatdan ma'lum bir tizimga solish vazifasini ko'zlaydi.

Davlat va huquq nazariyasi huquqshunoslik fanlari tizimida markaziy o'ringa ega. U yuridik fanlarning metodologik poydevorini tashkil etib, davlat va huquqning nazariy muammolarini o'rganadi.

«**Nazariya**» so'zi «ko'rib chiqmoq», «tadqiq etmoq», «tahlil qilmoq» degan ma'nolarni anglatadi. «**Nazariya**» – keng ma'noda voqea-hodisalarning o'zaro aloqasi va qonuniyatlari haqida yaxlit tasavvur hosil qiluvchi ilmiy bilim shaklidir. Tor ma'noda esa – u yoki bu sohadagi bilimning asosiy g'oyalari, tushunchalari va qonunlari tizimidir².

---

¹ Саидов А., Тожихонов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. I жилд. – Т.: Адолат, 2001. – Б. 8.

² Odilqoriev X. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – Т.: Adolat, 2018. – Б. 13.

Davlat va huquq nazariyasi – bu davlat-huquqiy hodisalarning vujudga kelishi, rivojlanishi va amal qilishini o'rganuvchi umumnazariy yuridik qonuniyatlar haqidagi bilimlar tizimidir.

Shu nuqtai nazardan, davlat va huquq nazariyasining predmetini quyidagicha izohlash mumkin:

Davlat va huquq nazariyasining predmeti – davlat va huquqning vujudga kelishi, rivojlanishi, harakatda bo'lishi (faoliyat ko'rsatishi) va istiqboli to'g'risidagi eng umumiy qonuniyatlarni o'rganadi.

Uning predmetiga faqat amaldagi davlat, huquq munosabatlari, jarayonlari, hodisalarning eng umumiy jihatlarigina emas, balki ular haqidagi tasavvurlar ham kiradi.

Davlat va huquq nazariyasi fani davlat va huquq haqidagi qarashlar, g'oyalar, fikrlar va bilimlar tizimi bo'lib, u davlat-huquq hodisalariga tegishli bo'lgan umumiy qonuniyatlarni o'rganadi, davlat va huquqni yaxlit institut sifatida ko'rib chiqadi.

Davlat va huquq nazariyasi fanining o'ziga xos xususiyatlari:

– davlat va huquq nazariyasi – ijtimoiy fan. Uning o'rganadigan sohasi muhim ijtimoiy hodisalar bo'lmish davlat va huquqdir;

– davlat va huquq nazariyasi – nazariy fan. U davlat va huquq taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini ochib beradi;

– davlat va huquq nazariyasi – falsafiy xususiyatga ega bo'lgan fan;

– davlat va huquq nazariyasi – metodologik fan. Yurisprudensiyaning barcha sohalarini huquqiy metodologiya bilan qurollantiradi;

– davlat va huquq nazariyasi – amaliyotga yo'naltirilgan fan. Yuridik amaliyotdagi bo'shliqlar, muammolar, ziddiyatlarni aniqlash va bartaraf etish usullarini ishlab chiqadi, davlat va huquq rivojining yo'nalishlarini belgilab beradi;

– davlat va huquq nazariyasi – o‘quv-tarbiyaviy ahamiyatga molik fan.

Davlat va huquq nazariyasi fanida asosiy rolni umumiy tushunchalar bajaradi. Ushbu tushunchalar kategoriyalar deb yuritilib, bular qatoriga «davlat», «davlat mohiyati», «davlatning shakli», «davlatning tipi», «davlatning funksiyalari», «davlat mexanizmi», «huquq», «huquqning mohiyati», «huquq shakli», «huquqiy munosabatlar», «huquq tizimi», «huquq normasi», «huquqiy ong», «huquqiy madaniyat» kabilarni kiritish mumkin.

Davlat va huquq hodisalari o‘zaro mustahkam aloqada bo‘lib, ular bir-birini ifoda etadi. Shuning uchun ham davlat va huquq nazariyasining barcha institutlari birgalikda o‘rganiladi va ular uzviy bog‘liqlikda ko‘rib chiqiladi. Ta’kidlash joizki, davlat va huquq hodisalari alohida-alohida soha bo‘lmasdan, balki u yagona fan hisoblanadi va nisbatan mustaqil bo‘lgan ikkita qismga, ya’ni **davlat nazariyasi** va **huquq nazariyasiga** ajratiladi.

Davlat va huquq nazariyasi davlat va huquqning barcha jihatlarini o‘rganishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ymaydi, u ushbu hodisalarning umumiy va asosiy qonuniyatlarini o‘rganadi.

Davlat va huquq nazariyasi – davlat va huquqda o‘z ifodasini topgan jamiyat rivojining obyektiv qonunlarini, ularning ijtimoiy-siyosiy maqsadlarini tushuntiradi, ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishning va huquqiy munosabatlar rivojlanish yo‘nalishlarining butun bir mexanizmini ko‘rsatib beradi.

1.2. Davlat va huquq nazariyasi fanining boshqa ijtimoiy fanlar bilan aloqasi

Ijtimoiy fanlarning markazida jamiyat, shaxs, uning huquq va erkinligi turadi. Ijtimoiy hayot asosida davlat va huquq to‘g‘risidagi, uning jamiyat hayotidagi roli va o‘rni haqidagi masalalar yotadi. Ushbu masalalarni barcha ijtimoiy fanlar muayyan darajada o‘rganadi. Shu bois, davlat va huquq nazari-

yasining falsafa, iqtisodiyot nazariyasi, sotsiologiya, politologiya va boshqa fanlar bilan mustahkam bog'liqligini ko'rish mumkin. Davlat va huquq nazariyasi o'z predmetini tadqiq etish jarayonida boshqa ijtimoiy fanlarning metodologiyasiga va ular tomonidan yaratilgan turli ma'lumotlar, axborotlar, nazariyalarga tayanadi.

Falsafa fani bilan bog'liqligi. Falsafa tabiat va jamiyat rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. U jamiyat, shaxs, davlat va huquq masalalariga ijtimoiy hodisa sifatida yondashadi va ularni umumiy tarzda ko'rib chiqadi.

Davlat va huquq nazariyasi esa falsafa qonuniyatlariga tayangan holda jamiyatda davlat va huquqning vujudga kelishi va rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganadi. Ushbu fanlar birbirini takrorlamaydi, balki to'ldiradi. Falsafa davlat va huquq hodisalarini bilishning asosidir. Davlat va huquq nazariyasi esa falsafani ushbu hodisalarga oid muayyan qonuniyatlar bilan boyitadi.

Davlat va huquq nazariyasi falsafa fani bilan chuqur va mustahkam aloqadadir. Falsafiy dunyoqarash davlat va huquq nazariyasini kengroq o'rganishga yordam beradi. Dialektik nuqtai nazardan dunyoni anglash davlat va huquqning ichki qarama-qarshiliklarini to'g'ri tushunish va baholashga yo'l ochadi hamda ijtimoiy jarayonlarga ta'sir etishga yordam beradi.

Sotsiologiya fani bilan bog'liqligi. Sotsiologiya fani jamiyatni yaxlit, uyushgan tizim sifatida tadqiq etadi, jamiyat a'zolarining huquqqa, huquqiy amaliyotga, davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatiga bo'lgan munosabatini hamda ularning davlat va huquq hodisalarining bugungi holati va istiqboliga oid qarashlari va istaklarini o'rganuvchi fandır. Mazkur fan davlat va huquq nazariyasi fani uchun tegishli ma'lumot va xulosalarni beradi. O'z navbatida, davlat va huquq nazariyasi fani ushbu ma'lumot va xulosalarni umumlashtiradi va muayyan nazariy-ilmiy taklif hamda tavsiyalarni shakllantiradi.

Siyosatshunoslik fani bilan bog'liqligi. Siyosatshunoslik fani jamiyat siyosiy tizimini, siyosiy institutlar, siyosiy partiyalar, davlat hokimiyati, jamoat tashkilotlari va ularning faoliyatini, davlat va shaxsning siyosiy-huquqiy munosabatlarini o'rganadi. Har ikkala fanning ham o'rganish obyekti jamiyatni boshqarish bilan bog'liq masalalar hisoblanadi.

Iqtisodiy fanlar bilan bog'liqligi. Mazkur fanlar jamiyatning iqtisodiy tizimini, ya'ni ishlab chiqarish munosabatlari, moliya, kredit, tadbirkorlik va boshqa shu kabi masalalarni o'rgansa, davlat va huquq nazariyasi fani esa jamiyat siyosiy tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lgan davlat va huquq hodisalariga o'zining asosiy predmeti sifatida qaraydi. Ushbu fanlarning o'zaro ta'siri va aloqasi davlat va huquqning iqtisodiyotga qanchalik bog'liq ekanligini o'rganishga va aniqlashga xizmat qiladi.

1.3. Davlat va huquq nazariyasining yuridik fanlar tizimidagi o'rni

Davlat va huquq nazariyasi barcha yuridik fanlar bilan uzviy bog'liq va u bevosita o'z predmeti bilan ulardan ajralib turadi.

Davlat va huquq nazariyasi yuridik fanlar tizimida umumiy, fundamental va metodologik fan sifatida maydonga chiqadi. Davlat va huquq nazariyasining boshqa huquqiy fanlar bilan aloqasi aynan shundan kelib chiqadi. Davlat va huquq nazariyasi maxsus va amaliy huquqiy fanlarning aniq materiallariga tayanadi, ularni nazariy jihatdan umumlashtiradi. Umumiy va fundamental fan sifatida huquqshunoslikning asosiy tushuncha va qoidalarini ishlab chiqadi, masalan, jamiyat, davlat, huquq, davlat mexanizmi, davlat organi, demokratiya, qonunchilik, huquqiy ong, huquqiy tartibot, huquqbuzarlik, yuridik javobgarlik, huquqiy munosabatlar va boshqalar shular jumlasidandir.

U **metodologik** fan sifatida boshqa yuridik fanlar uchun xususiy yuridik metodlarni va rahbariy prinsiplarni ishlab chiqadi.

Davlat va huquq to'g'risidagi asosiy va umumnazariy bilimlarni egallamasdan turib boshqa yuridik fanlar muammolarini o'rganish murakkabdир. Tarmoq va maxsus yuridik fanlar davlat va huquq nazariyasining xulosalariga asoslanadi. Demak, davlat va huquq nazariyasi boshqa barcha yuridik fanlar bilan o'zaro bog'liqlikda bo'lib, ular bir-birlarini boyitadi va to'ldiradi.

Har bir huquqshunoslik fani davlat va huquq masalasiga o'ziga xos yondashadi, ularning har biri o'zining predmetiga ega.

Yuridik fanlar quyidagicha tasniflanadi:

1) tarixiy-nazariy yuridik fanlar (Davlat va huquq nazariyasi, Davlat va huquq tarixi, Huquq falsafasi, Huquq sotsiologiyasi va boshqalar);

2) sohaviy (yoki maxsus, tarmoq) yuridik fanlar (Konstitutsiyaviy huquq, Fuqarolik huquqi, Mehnat huquqi, Ma'muriy huquq, Moliya huquqi, Soliq huquqi, Yer huquqi, Jinoyat huquqi, Jinoyat-protsessual huquqi, Fuqarolik protsessual huquqi va boshqalar);

3) amaliy yuridik fanlar (Kriminalistika, Sud buxgalteriyasi, Sud meditsinasi, Sud psixiatriyasi);

4) xalqaro huquqiy fanlar (Xalqaro huquq, Xalqaro xususiy huquq, Xalqaro jinoyat huquqi va boshqalar).

Davlat va huquq nazariyasi yuridik fanlar tizimida **umumiy**, **fundamental** va **metodologik** fan sifatida namoyon bo'ladi.

Davlat va huquq nazariyasi bilan Davlat va huquq tarixi fani bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning har ikkalasi ham davlat va huquq haqida bahs yuritadi. Davlat va huquq nazariyasi boshqa yuridik fanlar bilan ham xuddi shunday ikki yoqlama aloqadadir.

Demak, davlat va huquq nazariyasi yuridik fanlar tizimida markaziy, umumlashtiruvchi ahamiyatga ega bo'lishi bilan birga barcha yuridik fanlar yutuqlarini umumlashtiradi va ularning o'zaro boyishga yordam beradi.

1.4. Davlat va huquq nazariyasi fanining metodlari

Davlat va huquq nazariyasi fanining metodlari davlat va huquq hodisalarini o'rganish usullari hisoblanadi. Ular davlat va huquqning turli sohalari va jihatlarini ochib berishga ko'maklashadi. Davlat va huquq to'g'risidagi bilimlarni o'rganish, to'plash, umumlashtirish va muayyan tizimga keltirishga yordam beradi.

Davlat va huquq nazariyasining metodlarini to'rt guruhga bo'lib ko'rsatish mumkin:

- 1) eng umumiy metodlar: metafizik va dialektik metodlar;
- 2) umumilmiy metodlar: analiz, sintez, induksiya, deduksiya, tizimli, funksional va boshqalar;
- 3) xususiy metodlar: sotsiologik, qiyoslash, statistik, mantiqiy va boshqalar;
- 4) xususiy-huquqiy metodlar: formal yuridik, qiyosiy-huquqiy, huquqiy modellashtirish va boshqalar.

Davlat va huquq nazariyasining metodlari uning predmeti bilan chambarchas bog'liqdir. Agarda fanning predmeti u nimani o'rganadi degan savolga javob bersa, metod (usul)lari esa qanday o'rganilishi haqidagi savolga javob beradi.

Fanning usuli asosida uning predmeti yotadi, chunki nazariyasiz usul predmetsiz qoladi, fan esa – mazmun va mohiyatsiz hisoblanadi. Nazariya va metod bir paytda yuzaga kelgan. Davlat va huquq nazariyasi davlat va huquq hodisalarini o'rganish uchun o'zining xususiy metodlarini ishlab chiqadi, lekin shu bilan birga ijtimoiy va tabiiy fanlarning umumiy usullarni ham qo'llaydi.

Falsafiy qonun va kategoriyalarga bevosita bog'lanib ketadigan usullardan biri – mavhumlik (abstrakt)dan aniqlikka va aniqlikdan mavhumlikga o'tish usulidir.

Shuningdek, davlat va huquq haqidagi hodisalarni o'rganishda tarixiy usul ham qo'llaniladi. Chunki fan davlat va huquqning il-dizini bilish uchun tarixiy an'analarni bilishi zarur bo'ladi.

Davlat va huquqni o'rganishning yana bir usuli tizimli usul hisoblanadi. Davlat va huquq mohiyatiga, tuzilishiga ko'ra – murakkab tizimli hodisadir.

Yuqoridagi usullarning barchasi umumilmiy usullar jum-lasiga kiradi.

Daylat va huquq nazariyasi xususiy ilmiy metodlardan ham foydalanadi. Bu metodlarga quyidagilar kiradi: formal-mantiqiy; formal-yuridik; qiyoslash; davlat va huquqni model-lashtirish; sotsial-eksperiment va boshqalar.

Formal-mantiqiy usul – davlat va huquq obyektining mo-hiyatini, asosiy mazmunini nazariy shaklda, mavhumlik va mantiqiy qonuniyatlarga asosan o'rganadi.

Formal-yuridik usul – huquq nomalarini va huquqning ichki tuzilishini o'rganadi, huquqning shakllari va manbalarini tahlil qiladi. Umuman, bu usul davlat va huquqning tabiatidan kelib chiqqan holda davlat va huquqning fenomenini ochib berishga va ma'lum tizimga solishga yordam beradi.

Qiyoslash usuli orqali davlat va huquq haqidagi hodisa va qarashlar (fikrlar) qiyoslab o'rganiladi.

Davlat va huquqni modellashtirish usulining mohiyati shundaki, turli davlat va huquq hodisalari o'rtasida ma'lum bir o'xshashlik mavjudligi bois ulardan birining xususiy belgilari (modeli)ni o'rgangan holda boshqalari haqida yetarlicha fikr yuritish mumkin bo'ladi.

Sotsial-eksperiment usuli – davlat va huquqqa doir biror norma qo'llanishining maqsadga muvofiqligini tajriba (eksperi-ment) yo'li bilan muayyan hududlarda sinab ko'rish.

1.5. Davlat va huquq nazariyasi fanining funksiyalari

Davlat va huquq nazariyasi fundamental fan sifatida bir qator funksiyalarni bajaradi. Bularga on-

tologik, gnoseologik, evristik, metodologik, siyosiy-boshqaruvlik, mafkuraviy, prognozlash funksiyalari kiradi.

Ontologik funksiya. Ontologiya – bu ijtimoiy hayot haqidagi qarashlar. Bunda uning prinsiplari, tuzilishi va qonuniyatlari o'rganiladi. Davlat va huquq nazariyasi ushbu funktsiyani bajara turib, davlat va huquq qanday va nima uchun yuzaga keldi, bugungi kunda ushbu hodisalar qanday qonuniyatlar asosida namoyon bo'lmoqda va kelajakda ularning rivojlanish tendensiyalari qanday kechadi degan savollarga javob beradi.

Gnoseologik funksiya. Ushbu funksiya bilishning tabiatiga, uning real muhitga munosabatini o'rganishga qaratilgan.

Evristik funksiya (nazariy bilish). Evristika – bu haqiqatni, yangiliklarni izlab topish san'ati. Ushbu funksiya yordamida davlat-huquq hodisalarini o'rganibgina qolmasdan, balki uning bugungi kundagi rivojlanish qonuniyatlariga oid yangi bilimlarni ochish mumkin bo'ladi.

Metodologik funksiya. Yurisprudensiya uchun fundamental fan hisoblanadigan davlat va huquq nazariyasi sohaviy yuridik fanlarga nisbatan metodologik funksiyasini bajaradi. Bunda ushbu fanlarni zaruriy tushuncha va kategoriyalar bilan qurollantiradi, ularning o'rganish obyekti va predmeti doirasini chegaralab beradi.

Siyosiy-boshqaruvlik funksiyasi. Davlat va huquq nazariyasi davlat ichki va tashqi siyosatining ilmiy asosini shakllantirishga hamda davlat boshqaruvining ilmiyligini ta'minlashga, davlat qurilishidagi ko'pgina muammolarni yechishga oid taklif va tavsiyalarni ishlab chiqishga qaratilgan.

Mafkuraviy funksiya. Davlat va huquq nazariyasi ushbu funksiya orqali ijtimoiy hayotga, kishilarning xulqiga nafaqat davlat va huquq orqali, balki to'g'ridan-to'g'ri ta'sir o'tkazadi, huquq subyektlarining huquqiy ongi va madaniyatini shakllantirishda hamda ijtimoiy hayotni tartibga solishda g'oyaviy omil sifatida yuzaga chiqadi.

Prognozlash funksiyasi. Davlat va huquq sohasining kelajakdagi holatini ilmiy o'rganish va bashoratlash muhim

ahamiyatga ega. Chunki buning natijasida davlat va huquqning istiqboliga oid ilmiy ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

1.6. O'quv moduli sifatida davlat va huquq nazariyasining tuzilishi

Davlat va huquqqa oid hodisalar, jarayonlar xilma-xil va ko'p qirralidir. Biroq ularning barchasiga xos bo'lgan umumiy, muhim, doimiy, uzviy bog'lanishda bo'lgan tomonlari va jihatlari ham mavjuddir. Ana shu jihat va tomonlarni bilish mavjud voqelik to'g'risida yaxlit tasavvurlarni keltirib chiqaradi, ushbu voqelikning umumiy qonuniyatlarini ochish va shu asosda uni boshqarish imkoniyatini yaratadi.

Davlat va huquq nazariyasining predmetiga an'anaviy ravishda fanning umumiy tavsifi (predmet va metod, ijtimoiy va yuridik fanlar tizimidagi o'rni, davlat va huquqning kelib chiqishi, o'zgarishi) bilan bog'liq masalalar kiradi.

Umumiy **davlat nazariyasiga** taalluqli masalalarga quyidagilar kiradi:

- davlat va uning belgilari;
- davlat mexanizmi;
- davlat shakllari (boshqaruv shakli, davlat tuzilishi, siyosiy rejim);
- davlatning funksiyalari, mexanizmi va shu kabilar kiradi.

Umumiy **huquq nazariyasiga** taalluqli masalalar juda keng bo'lib, bularga:

- ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish tizimida huquqning o'rni;
- huquq prinsiplari, shakllari, manbalari, ijtimoiy mohiyati;
- huquqiy ong va huquqiy madaniyat;
- huquq normalari tushunchasi, belgilari, tuzilishi, turlari;
- normativ-huquqiy hujjatlar;
- huquqiy tizim va huquq tizimi;
- huquqiy munosabatlar;
- huquq ijodkorligi, huquqni amalga oshirish va shu kabilar kiradi.

Bir guruh **mustaqil** o'rganiladigan masalalarga:

– huquqiy xulq-atvor va huquqbuzarlik, uning tushunchasi, turlari, tarkibi;

– yuridik javobgarlikning (tushunchasi, belgilari, turlari va boshqalar) asosiy jihatlariga tavsif berilgan.

1.7. Davlat va huquq nazariyasi fanining bo'lg'usi huquqshunoslarni tayyorlashdagi ahamiyati

Davlat va huquq nazariyasi fanini o'qitishdan maqsad talabalarda davlat va huquqning vujudga kelishi, rivojlanishi, harakatda bo'lishi (faoliyat ko'rsatishi) va istiqboli to'g'risidagi eng umumiy qonuniyatlar yuzasidan tushunchalarni shakllantirishdir.

Davlat va huquq nazariyasi fanining vazifalari talabalarda davlat va huquqning vujudga kelishi, rivojlanishi bilan bog'liq umumnazariy bilimlarni shakllantirishdan, ijtimoiy muammolarni shaxs va jamiyat manfaatlaridan kelib chiqqan holda davlat-huquqiy nuqtai nazardan turib hal etish uquvini vujudga keltirishdan iborat.

Oliy yuridik ma'lumot berish konsepsiyasi davlatning huquqiy hayotida ijodiy faol qatnasha oladigan, yuqori malaka va chuqur bilimga hamda **normativ-huquqiy hujjatlarni sharhlash va qo'llash qobiliyatiga ega bo'lgan** mutaxassislarni tayyorlashga qaratilgan.

Bu yerda tor doiradagi bilim o'rinli bo'lmaydi, bu nafaqat yuristning intellektual qobiliyatini susaytiribgina qolmasdan, balki uning professional faoliyati xarakteriga ham to'g'ri kelmaydi. Sudya, prokuror, tergovchi, advokat va boshqa mutaxassislardan turli xil yuridik ishlarni bajarishlarida qonunlarni va ularni qo'llash tartiblarini yaxshi bilishlari talab qilinadi. Shu bilan birga, bo'lajak huquqshunoslar uchun huquq va qonun ijtimoiy hayotning barcha sohalarida ustun ekanligini, inson va fuqarolarning huquq va erkinliklari himoyasi doimo yuqori darajada bo'lishi lozimligini ham to'la anglashda mazkur fan muhim ahamiyat kasb etadi.

1.8. Jamiyat hayotini demokratik yangilashda davlat va huquq nazariyasi fanining roli

Mamlakatimizda ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha jabhalarini isloh qilish jarayonida yangi zamonaviy g'oyalar, yangicha yondashuvlar shakllanmoqda. Bu hol davlat va huquq nazariyasining qator masalalariga yangicha nazar tashlash fursati kelganligini ko'rsatadi. Ayniqsa, mamlakatimizda olib borilayotgan demokratik huquqiy islohotlar, o'zgarishlar, yondashuvlar davlat va huquq tushunchalari, mohiyati, vazifasini yangicha talqin qilishni taqozo etmoqda.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev haqli ravishda ta'kidlab o'tganidek, «Biz mamlakat hayotiga doir har bir qarorni xalqimiz bilan maslahatlashib, bevosita muloqot asosida qabul qilmoqdamiz. **«Xalq davlat idoralariga emas, balki davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak»** degan g'oya bu borada faoliyatimiz mezoniga aylanmoqda»¹.

Shu jihatdan olganda, mamlakatimizda davlatchilikning huquqiy asoslarini rivojlanib borishi, huquqiy madaniyat, fuqarolarning huquq va erkinliklari, huquqiy ta'lim, shu jumladan yuridik ta'lim ham rivoj topib borishi bilan davlat va huquq nazariyasining hamda boshqa yuridik fanlarning ijtimoiy fanlar tizimidagi ahamiyati ortib boradi. Bu ijtimoiy taraqqiyotning muhim talabidir.

Nazorat uchun savollar:

1. Davlat va huquq nazariyasi yuridik fanlar tizimida umumiy, fundamental va metodologik fan sifatida maydonga chiqadi. U bir tomondan, ijtimoiy yo'nalish va mazmunga, ikkinchi tomondan, yuridik voqelikni, davlat va huquq hodisalarini ilmiy, nazariy jihatdan tahlil etish xususiyatiga ega.

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // president.uz/uz/lists/view/1371.

Davlat va huquq nazariyasining boshqa yuridik fanlar bilan aloqasi aynan shunda namoyon bo'ladi.

Mazkur fanning yuridik fanlar tizimidagi o'rnini atroflicha muhokama qiling.

2. Nazariya keng ma'noda voqea-hodisalarning o'zaro aloqasi va qonuniyatlari haqida yaxlit tasavvur hosil qiluvchi ilmiy bilim shakli bo'lsa, davlat va huquq nazariyasi davlat-huquqiy hodisalarning vujudga kelishi, rivojlanishi va amal qilishini o'rganuvchi umumnazariy yuridik qonuniyatlar haqidagi bilimlar tizimining yig'indisi hisoblanadi. Davlat va huquq nazariyasi nazariy fan bo'lishi bilan bir qatorda amaliyotga yo'naltirilgan fandır. Fanning mazkur xususiyati yuzasidan turli fikrlar bildiriladi.

Masalani atroflicha muhokama qiling.

2-mavzu: DAVLAT VA HUQUQNING KELIB CHIQISHI

2.1. Jamiyat tushunchasi

Davlat va huquq hodisalari jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichidagi mahsuli hisoblanadi. Davlat va huquq jamiyat ichida yuzaga keladi va rivojlanadi. Shu bois davlat va huquq hodisalarini o'rganishda jamiyat va uning rivojlanish bosqichlari, turli hududlarda namoyon bo'lish shakllari, uning rivojiga ta'sir qiluvchi omillar, jamiyat siyosiy tizimi bilan bog'liq masalalarni o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Jamiyat so'zining lug'aviy ma'nosini tahlil qiladigan bo'lsak, u «**jam bo'lish**», «**uyushish**» kabi tushunchalarni anglatadi. O'z navbatida, jamiyat tushunchasiga tor va keng ma'noda yondashish mumkin. Tor ma'noda **jamiyat** – bu kishilarning ma'lum bir maqsad yo'lida birlashgan uyushmasidir. Masalan, oila, siyosiy partiyalar, mehnat jamoalari, ijodiy uyushmalar va boshqalar.

Jamiyat – bu tarixiy taraqqiyotning muayyan bosqichida vujudga kelgan ijtimoiy munosabatlar mahsuli.

Jamiyat – bu kishilar o'rtasidagi o'zaro turli xil (iqtisodiy, oilaviy, ma'naviy, jamoaviy, diniy va boshqa) munosabatlar va aloqalarning murakkab tizimi. O'zbek tilining izohli lug'atida jamiyatga quyidagicha ta'rif beriladi, ya'ni jamiyat – bu tarixiy taraqqiyotning ma'lum bosqichida moddiy boyliklar yaratishning muayyan usullari va muayyan ishlab chiqarish munosabatlari bilan xarakterlanadigan ijtimoiy munosabatlar maj-

muidir. Har qanday jamiyat o'ziga xos bir butun ijtimoiy tizim bo'lib, u muayyan darajada ijtimoiy munosabatlarning uyushganligi, tartibga solinganligi bilan farqlanadi. Jamiyat uchun boshqaruv (ijtimoiy hokimiyat)ning va kishilar xulq-atvorini umumiy qoidalar yordamida tartibga solish (ijtimoiy normalar) ning muayyan tizimi xos ekanligini aytib o'tish mumkin.

Jamiyatda, avvalambor, biologik qonunlar emas, balki ijtimoiy qonunlar harakatda bo'ladi¹.

Aytish lozimki, jamiyatning o'zi individlarning oddiy majmuasi emas. Jamiyat – bu moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish bilan bog'liq kishilar o'rtasidagi o'zaro aloqalar va munosabatlarning mahsuli, murakkab ijtimoiy tizimdir.

Jamiyatga ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy munosabatlar mahsuli sifatida qarash quyidagilarni tushunishga yordam beradi:

birinchidan, unga tarixiy-huquqiy nuqtai nazardan yondashish turli xil ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarni ajratib ko'rsatishga;

ikkinchidan, ijtimoiy hayotning o'ziga xos (iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy) tomonlarini aniqlashga;

uchinchidan, ijtimoiy munosabat subyektlari (shaxs, oila, millat, davlat va boshqalar)ni aniq ifodalashga.

Jamiyatning muhim jihati shundan iboratki, u insonlarning o'zaro aloqalar tizimini ifodalaydi.

Inson jamiyat bilan o'zaro aloqada bo'la turib rivojlanadi, o'zining ijtimoiy mohiyatiga ega bo'lgan xususiyatlarini rivojlantiradi (kengaytiradi, o'stiradi) hamda jamiyat taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadi.

¹ Scott Veitch, Emiliós Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 283.

2.2. Jamiyat mavjud bo'lishi shakllarining xilma-xilligi

Ijtimoiy va siyosiy institutlar obyektiv zaruriyatdan kelib chiqqan holda biologik, ijtimoiy, siyosiy va boshqa sabablarga ko'ra shakllanadi. Jamiyat ijtimoiy-siyosiy institutlardan tashkil topadi va shunga mos ravishda turli ijtimoiy yoki siyosiy vazifani bajaruvchi tashkilotlar, organlar, muassasalar, birlashmalar shakllanadi.

Jamiyatning birinchi tabiiy bo'g'inini tashkil etuvchi institut – bu oiladir. Oila tabiat qonunlariga ko'ra yuzaga keladi va qon-qarindoshchilik asosida uyushgan kishilardan tashkil topadi. Urug' esa bir nechta oilaning qon-qarindoshchilik asosida birlashishi va mulkni idora qilishi, umumiy, qarindoshchilik qoidalari asosida shakllanadi. Bir necha urug'larning qo'shilishi oqibatida qabila, keyinchalik umumiy til, urf-odat kabi birlik asosida millat kelib chiqqan.

Siyosiy institutlarning eng dastlabkisi davlat hisoblanadi. Davlat bilan bir vaqtda huquq ham yuzaga kelgan. Jamiyat taraqqiyoti natijasida davlat bilan birga nodavlat tashkilotlar: kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, turli-tuman ijtimoiy birlashmalar shakllanib borgan.

Kishilik jamiyatining ajralmas qismi va muhim elementi ijtimoiy hokimiyat hisoblanadi. Hokimiyat jamiyatga hayot baxsh etib turuvchi, tizimga solib turuvchi elementdir. Hokimiyat – bu ikki yoki undan ko'p subyektlar o'rtasida buysunuvga asoslangan munosabatlar tizimidir. Hokimiyat jamiyatda shakllangani bois ijtimoiy hokimiyat deb ham yuritiladi. Ijtimoiy hokimiyatning subyektlari sifatida oilada ota hokimiyati, urug'da oqsoqol, qabilada sardorlar hokimiyati haqida aytib o'tish mumkin.

Jamiyat shaxslarsiz mavjud bo'lishi mumkin emas. Kishilar jamiyatning tuzilishida va uning rivojlanishida asosiy rol o'ynaydi. Jamiyat kishilarning bir-birlari bilan jamoa sifatida yashashga bo'lgan tabiiy ehtiyojlari asosida yuzaga kelgan. Jamiyat o'zining vujudga kelgandan boshlab bugungi kunga

qadar rivojlanishida murakkab, turli shakllar va tarixiy bosqichlardan o'tgan. Uning yetuklik darajasi, ichki tuzilishi (ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy tizimi) o'zgarib borgan.

Ibtidoiy jamoa uzoq davr mobaynida urug'chilik ko'rinishida bo'lgan va rivojlanishining mazkur bosqichida u ijtimoiy yoki boshqa qatlamlarga bo'linmagan. Asta-sekin jamiyat tuzilishi murakkablasha borgan sari, ya'ni iqtisodiy munosabatlarning o'zgarishi bilan o'zlarining manfaatlari, qiziqishlari va xususiyatlariga ega bo'lgan ijtimoiy birlashmalar, guruhlar shakllana boshlagan.

Jamiyatni ijtimoiy, siyosiy institutlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Kishilar – ijtimoiy mavjudot bo'lib, ular ehtiyoj, manfaat va maqsadlariga ko'ra birikmasdan yashay olmaydi yoki mehnat qila olmaydi. Bugungi kundagi jamiyat o'ta murakkab ko'rinishda bo'lib, ularning ko'pchiligi muayyan bir davlat asosida kishilarni birlashtirgan.

2.3. Jamiyat rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar

Ishlab chiqarish kuchlarining rivoji, mulkiy va ijtimoiy tengsizlik, shubhasiz, ibtidoiy jamoa tuzumining inqirozi va urug'-qabilachilik hokimiyatining davlatga aylanishida birinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan. Biroq davlatning vujudga kelish sabablari va shart-sharoitlari faqat shu omillar bilan-gina cheklanmaydi. Urug'chilik jamoasining alohida oilalarga bo'linib ketishi, aholining hududiy joylashuvga o'ta bori-shi, urushlarning tez-tez sodir bo'lib turishi, qabilalar harbiy tashkilotlarining kuchayishi, din ta'sirini ham ular qatoriga kiritish lozim.

Jamiyat doimo rivojlanishda bo'ladigan tizimdir. Jamiyatning rivojlanishiga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Adabiyotlarda ushbu omillarni subyektiv va obyektivga ajratish keng tarqalgan. Obyektiv omillar kishilarning ongli faoliyati va irodasiga bevosita bog'liq bo'lmaydi, subyektiv omillar esa kishilar va turli ijtimoiy guruhlarining irodasi, manfaat va qiziqishlaridan kelib chiqadi.

Obyektiv omillar sifatida tabiatni, unda kechadigan jarayonlarni, aholining qaysi hududda yoki iqlim sharoitida yashashligini ko'rsatib o'tish mumkin. Ilk jamiyatlar va sivilizatsiyalar yirik suv havzalari bo'yida yuzaga kelgan (Misr, Katta Xorazm va boshqalar), shuningdek dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi ham aynan hududiy va iqlim omili bilan bevosita bog'liq.

Shu bilan birga, tabiiy omillar jamiyat hayotida texnologik jarayonlarni ham yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Tabiat resurslaridan foydalanishning murakkabligi va tabiiy muhitning o'zgarib borishi, o'z navbatida, xo'jalik yuritishning yangi shakllarini yuzaga kelishiga va madaniyatning yuksalishiga olib kelgan. Ko'pchilik olimlar ayrim xalqlarda davlatning kelib chiqishini ommaviy tarzda suv inshootlarini barpo etish bilan bog'lagan holda izohlaydi.

Subyektiv omillar sifatida xalq, ijtimoiy guruhlar va tarixiy shaxslarning ongli faoliyatini ko'rsatib o'tish mumkin. Muayyan bir siyosiy partiya va kuchlarning hokimiyat tepasiga kelishi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jihatdan rivojlanishiga yoki tanazzulga uchrashiga sabab bo'ladi. Masalan, fashistlarning Germaniyada hokimiyat tepasiga kelishi nafaqat ushbu mamlakat, balki dunyo hamjamiyati uchun ham juda katta talafotlarni keltirib chiqardi. Aksincha, progressiv kuchlarning hokimiyat tepasiga kelishi jamiyatning rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

O'z navbatida, muayyan shaxslar ham jamiyatning tanazzulida, ham rivojlanishida muhim rol o'ynashi mumkin. Masalan, Yuliy Sezar, Amir Temur, Zahiriddin Muhammad Bobur, Napoleon va boshqalarning faoliyati nafaqat o'z mamlakatlariga, balki dunyo miqyosida ham tarixning keyingi rivojlanishiga ta'sir o'tkazgan.

Shuningdek, keng xalq ommasi ham jamiyat rivojida muhim rol o'ynashi mumkin. Turli xil qo'zg'olonlar, xalqning boshqa ko'rinishdagi chiqishlari jamiyat hayotida muayyan o'zgarishlarning ro'y berishiga olib keladi. Masalan, Buyuk fransuz inqilobi va boshqalar.

2.4. Davlatgacha bo'lgan jamiyatlarda ijtimoiy normalar va ijtimoiy hokimiyat

Jamiyat shakllanishi davomida uni boshqarish ehtiyoji ham vujudga kelgan. Jamiyatning har bir a'zosi o'z manfaatlariga ega bo'ladiki, ularni kelishtirmasdan, muvofiqlashtirmasdan turib, jamiyat mavjud bo'la olmagan, bunda aynan manfaatlar muhim regulyator sifatida namoyon bo'lgan. Ijtimoiy aloqalarning tadrijiy rivojlanishini hamda jamiyatda barqaror hayot tarzini ta'minlash uchun ushbu manfaatlarni umumiy farovonlik yo'lida uyg'unlashtirish talab etiladi. Bunday uyg'unlashtirishga esa ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normalarni shakllantirish hamda ushbu qoidalarining bajarilishini ta'minlovchi ijtimoiy hokimiyatni joriy etish orqaligina erishiladi.

Ibtidoiy jamoa tuzumida shakllangan ijtimoiy normalarning xususiyati shundaki, ular oila, urug' va qabilaning ijtimoiy-iqtisodiy birligini ifodalash va ta'minlash bilan birga, kishilarning kundalik hayot tarziga ham chuqur singib ketgan.

Tabiatdagi jonzotlar biologik, tabiat qonunlari asosida hayot kechiradi. Jamiyat a'zolari esa tabiiy va biologik qonunlar bilan bir qatorda ongli faoliyatlari natijasida muayyan qoidalarni yaratganliklari bois shaxs sifatida shakllanganlar. Jamiyat shakllanishining dastlabki bosqichida diniy marosimlar va udumlar kabi ijtimoiy normalar ham muhim ahamiyat kasb etgan. Ibtidoiy jamiyatdagi ijtimoiy qoidalar odamlarga atrof tabiiy muhitdan xavotirlanish va qo'rqishdan xoli bo'lishga va uni ishlab chiqarish faoliyatiga yo'naltirishga imkon bergan, bu esa jamiyatda barqaror munosabatlarni o'rnatishda muhim omil bo'lgan.

Ijtimoiy normalar o'zlashtiruvchi xo'jalikning mavjud bo'lishi va urug'ni davom etishini ta'minlagan, ozuqani topishning muayyan usullarini tartibga solgan va oila-nikoh munosabatlarini mustahkamlagan. Adabiyotlarda ushbu normalar mononormalar deb ataladi. Ular jamiyatdagi insonlarning

asosiy manfaati – yashash uchun kurashishini ifoda etgan. Ushbu manfaat tabiat kuchlariga, turli xavf-xatarga qarshi turish uchun jamiyatdagi kuchlarni birlashtirgan.

Jamiyat shakllanishining dastlabki davrida amalda bo'lgan ijtimoiy normalar quyidagilar bilan tavsiflanadi:

1) mazmunan sodda va murakkab bo'lmagan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solgan. Masalan, urug'doshlar ichida kimga olovni uzatish vazifasining yuklatilishi masalasi yoki ov natijasida qo'lga kiritilgan o'ljani qanday taqsimlash ijtimoiy normalar asosida hal qilingan;

2) ijtimoiy normalar asosan odatlar ko'rinishida bo'lgan (ya'ni uzoq vaqt davomida ko'p marotaba qo'llash natijasida odatga aylangan tarixiy shakllangan xulq-atvor qoidalari);

3) hali yozuv shakllanmaganligi bois yurish-turish qoidalari kishilar xulq-atvorida va ongida mavjud bo'lgan;

4) jamiyat a'zolari tomonidan amal qilinishi ishontirish va majburlash (urug'dan quvish) choralari bilan ta'minlangan;

5) qoidalar man etish tavsifi (tabu tizimi)ga ega bo'lgan, normalarning mazmunida huquq va majburiyatlar qat'iy belgilanmagan va boshqalar.

Ijtimoiy normalar bilan jamiyat hayotini tartibga solish insoniyat hayotida eng muhim yutuqlardan biri hisoblanadi. Ularning barcha uchun qat'iy qilib o'rnatilganligi va unga amal qilishning ta'minlanishi jamiyatni tartibga keltiradi. Qoidalar qanchalik hayotiy, adolatli bo'lsa va ularni amalga oshirilishi ta'minlansa, bunday jamiyatda ijtimoiy tartib yuksak darajada bo'ladi. Aksincha, qoidalarga rioya etilmasa, normalar buzilsa, jamiyat hayotida tartibsizlik yuz beradi. Tartibsizlik jamiyatni oxir-oqibatda halokatga olib kelishi mumkin.

Ibtidoiy jamiyatda mavjud bo'lgan ijtimoiy hokimiyat oilaviy munosabatlarga asoslangan, chunki jamiyat tashkil topishining negizini urug' (urug' jamoasi), ya'ni haqiqiy yoki taxminiy qon-qarindoshlikka, shuningdek umumiy mulk va mehnatga asoslangan kishilarning jamoasi tashkil etgan. Har

bir urug' alohida xo'jalik yuritishi, ishlab chiqarish vositalarining egasi bo'lishi, umumiy mehnat jarayonining tashkilotchisi sifatida namoyon bo'lgan. Urug'lar yanada yirik bo'lgan tuzilmalar – fratriya, qabila, qabilalar ittifoqini tashkil qilgan. Hokimiyat butun jamoa (urug' yig'inlari), shuningdek ibtidoiy jamiyat hayotining muhim masalalarini hal qiluvchi urug' vakillari (oqsoqollar, oqsoqollar yig'ini, harbiy boshliqlar, kohinlar) tomonidan ham amalga oshirilgan.

Ijtimoiy hokimiyat va boshqaruv jihatidan ibtidoiy jamiyatning quyidagi xususiyatlarini ko'rsatib o'tish mumkin:

– ibtidoiy jamoa tuzumida kishilarning urug' yoki qabila-ga mansubligi ularning qon-qarindoshligiga qarab aniqlangan;

– ijtimoiy hokimiyat to'laligicha jamiyatning o'ziga tegishli bo'lgan, bunda urug' uchun eng muhim bo'lgan masalalar yuzasidan boshqaruv qarorlari urug' a'zolarining umumiy yig'inida qabul qilingan. Boshqaruv ishlarida urug'ning barcha katta yoshli a'zolari – erkaklar ham, ayollar ham teng ishtirok etganlar;

– ibtidoiy jamoa tuzumida davlatga xos bo'lgan xususiyatlar (hokimiyat tuzilmalari, armiya, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va boshqa muassasalar) mavjud bo'lmagan. Ijtimoiy boshqaruv urug' oqsoqollari, sarkardalar, umumiy yig'in doirasida amalga oshirilgan;

– ijtimoiy faoliyat ustidan joriy rahbarlikni jamoa tomonidan saylangan urug' oqsoqoli amalga oshirgan. Favqulodda muhim ishlarni hal qilish uchun oqsoqollar kengashi chaqirilgan. Oqsoqollar hokimiyati urug'ning keksa a'zolarining mutlaq obro'si, chuqur hurmat-e'tibori, tajribasi va aql-zakovatiga asoslangan;

– urf-odatlar ibtidoiy jamoa hayotiy faoliyatining qat'iy tartibga bo'ysunishini ta'minlagan. Urf-odatlar avloddan-avlodga o'tib borgan. Urf-odatlarga taqiq (tabu), axloq, afsona, marosimlar kirgan;

– ijtimoiy normalarga amal qilish asosan ko'nikmalar va ixtiyoriylik asosida bo'lib, uni buzgan shaxslarga jamoatchilik ta'siri va boshqa turdagi jazolar qo'llanilgan (masalan, urug'qabiladan haydash).

Urug'chilik tuzumida o'z-o'zini boshqarishning quyidagi tuzilmalari mavjud bo'lgan:

1. Oqsoqollar kengashi. U boshqaruvning asosiy masalalarini va muayyan ziddiyatli holatlarni hal etgan.

2. Harbiy boshliqlar. Ular urug'ning yosh a'zolari o'rtasida harbiy tayyorgarlikni tashqil qilgan hamda urush vaqtlarida ular ustidan qo'mondonlikni amalga oshirgan.

3. Umumiy (urug') yig'in. Unda urug'ning voyaga yetgan barcha ayol va erkak a'zolari teng ravishda ishtirok etgan. Urug' yig'inida dohiylar va harbiy boshliqlar saylangan hamda urug' hayotining eng muhim masalalari hal etilgan. Urug' yig'inida, shuningdek urush va sulh masalalari, om-maviy ko'chish va ziddiyatlarni hal etishga qaratilgan qarorlar qabul qilingan.

4. Kohinlar. Ular turli xil diniy rasm-rusumlar va maro-simlarni o'tkazish tartiblarini hamda diniy tuzdagi qoidalarni shakllantirgan. Shuningdek, diniy sudlovni amalga oshirganlar.

2.5. Davlat – jamiyat mavjud bo'lishining muhim shakli sifatida

Davlat shakllanishi jarayoni qancha muddat bo'lishidan qat'i nazar, barcha hollarda bu obyektiv jarayon bo'lib, eng avvalo, u jamiyatning ichki rivojlanishi, uning turli ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy-siyosiy, madaniy-tarixiy, etnik, ruhiy, axloqiy-diniy, ekologik-geografik va boshqa shart-sharoitlar bilan bel-gilanadi. Ushbu jarayonning muayyan sabablarga ko'ra qayd etilgan omillar doirasi o'zgargan, biroq doimo bu sharoitlar-ning muayyan jamlanishi va omillardan birining yetakchi rol o'ynashi bilan kechgan.

Davlat jamiyat rivojining muayyan bosqichida undan ajralib chiqqan. O'z navbatida, «jamiyat» va «davlat» tushun-

chalari aynan bir tushunchalar emas va ularni, albatta, farqlash lozim. Jamiyat tushunchasi davlat tushunchasidan kengroq, negaki jamiyatda davlatdan boshqa tashkilotlar, ya'ni siyosiy partiyalar, siyosiy harakatlar va boshqa jamoat birlashmalari mavjud bo'ladi. Davlat jamiyatning faqat siyosiy qismi, uning bir elementidir.

Jamiyat bilan davlatning tarixiy davrlari ham farqlanadi. Jamiyat davlatga nisbatan ancha oldin shakllangan va o'z rivojining boy tarixiga ega. Davlat vujudga kelishi bilan uning jamiyat bilan o'zaro ta'sirining murakkab va ziddiyatli tarixi boshlanadi.

Jamiyatni tashkil etish shakli va boshqaruvchi tizim sifatida davlat ko'pchilik fuqarolar manfaati yo'lida muayyan funksiyalarni bajarish, ular o'rtasida yuzaga keladigan ziddiyatlarni hal qilish, manfaatlarni muvofiqlashtirish, inqirozli vaziyatlarni hal qilish xususiyatiga ega.

Davlatning jamiyat mavjud bo'lishining bir shakli sifatidagi o'rnini belgilashda quyidagi jihatlariga e'tibor qaratish lozim:

- davlat jamiyat bilan bir vaqtda yuzaga kelgan emas;
- davlat ijtimoiy rivojlanishning mahsuli sifatida vujudga kelgan;
- davlat tarixiy taraqqiyotning muayyan bosqichida shakllangan;
- davlatning yuzaga kelishiga bir qator omillar, xususan, geografik, diniy, ruhiy, iqtisodiy, ijtimoiy omillar sabab bo'lgan.

2.6. Davlat va huquqning vujudga kelishi to'g'risidagi nazariyalar

Adabiyotlarda davlatning kelib chiqish sabablari to'g'risida turli nazariyalar ilgari suriladi. Bu boradagi fikrlarning xilma-xilligi quyidagilar bilan izohlanadi:

birinchidan, davlatning kelib chiqish jarayoniga ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy-siyosiy, tabiiy-iqlimiy, axloqiy-diniy, milliy-tarixiy, ma'naviy-madaniy, ruhiy, ekologik va boshqa omillar ta'sir etgan;

ikkinchidan, mazkur masala yuzasidan tadqiqotlar olib borgan olimlar turli tarixiy davrlarda yashagan va tabiiyki, insoniyat tomonidan to'plangan turli hajmdagi bilimlardan foydalangan;

uchinchidan, davlatning vujudga kelish jarayoni tushuntirishda olimlar o'z qarashlarining isboti sifatida ko'pincha dunyoning o'zlariga ma'lum bo'lgan hududlarinigina misol tariqasida keltirgan. Masalan, german qabilalarida davlatning kelib chiqishida harbiy omil muhim bo'lsa, Sharq xalqlarida esa davlat suv inshootlarini barpo etish jarayonida shakllangan.

to'rtinchidan, boshqa fanlar yutuqlaridan ruhlangan mutafakkirlar ko'pincha bu natijalarni ijtimoiy fanlarga qo'llashga uringan, xususan, u yoki bu fan yutuqlariga asoslanib, davlatning vujudga kelish jarayoniga boshqacha qaray boshlagan va shu bilan jamiyat rivojlanishiga boshqa omillarning ta'sir ko'rsatishini e'tibordan chetda qoldirgan;

beshinchidan, nazariyalar mualliflarining qarashlariga ularning falsafiy va g'oyaviy yondashuvlari ham muayyan darajada ta'sir qilganligini aytib o'tish joiz.

Demak, muayyan nazariya orqali barcha xalqlarda davlatning yuzaga kelishini izohlash mumkin emas.

O'z navbatida, davlat kelib chiqishining «osiyocha» va «yevropacha» yo'llari mavjudligini ko'rsatib o'tish mumkin.

«Osiyocha» yo'l. Osiyoda dastlabki davlatlar bundan besh ming yillar oldin Nil, Tigr, Hind, Ganga, Yanszi, Yevfrat kabi yirik daryolarning havzalarida yuzaga kelgan.

Ushbu hududlarda davlat vujudga kelishining asosiy omillari sifatida quyidagilar e'tirof etiladi:

– sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi natijasida yirik irrigatsion tarmoqlarni tashkil etish yuzasidan ommaviy ishlarni yo'lga qo'yishning zarurati;

– mazkur ishlarga aholini keng miqyosda jalb etilishi;

– irrigatsion ishlarga jalb etilgan kishilar ustidan yagona va markazlashgan rahbarlikni amalga oshirishning zarurati va boshqalar.

«Yevropacha» yo‘l. Yevropada davlatlarning vujudga kelishida asosiy omil bo‘lgan xususiy mulkning shakllanishi jamiyatda mulkiy tengsizlikning va shu asosda turli xil tabaqalarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan.

Shu bilan birga, turli xalqlarda davlatning vujudga kelishida yuqoridagi omillar bilan bir qatorda boshqa omillar ham muhim o‘rin tutgan. Davlatlarning kelib chiqishi quyida ko‘rsatib o‘tiladigan turli xil nazariyalar doirasida tadqiq etiladi.

Teologik nazariya. Teologik (diniy) nazariya (yunoncha theos – xudo, logos – tushuncha, ta‘limot) xudo to‘g‘risidagi ta‘limotni anglatadi. Diniy ta‘limotlar davlat va huquqning vujudga kelishi to‘g‘risidagi ilk ta‘limotlardir. Davlatchilik va huquq shakllanishi bilan uni diniy, ilohiy tarzda tushunish yuzaga kelgan.

Avreliy Avgustin (354–430), Al-Mavardi (974–1058), Ibn Rushd (1126–1198), Foma Akvinskiy (1225–1274), Ibn Xaldun (1332–1406) kabi mutafakkirlar hamda yahudiylik, xristianlik va islom dini vakillari tomonidan davlat va huquqning kelib chiqishi diniy asosda tushuntiriladi¹.

Ushbu nazariya vakillarining fikricha, butun olam, shu jumladan davlat va huquqning kelib chiqishi ham xudoning irodasi bilan bog‘liq. Podsho va din vakillari xudoning irodasini ifodalovchilardir. Shuning uchun ham fuqarolar ularning amriga so‘zsiz bo‘ysunishlari lozim bo‘ladi.

Ushbu nazariya XII–XIII asrlarda yuqori mavqega ega bo‘ldi. Bu davrda G‘arbiy Yevropada esa «ikki qilich» nazariyasi keng ommalashgan. Unga ko‘ra cherkov bitta qilichni o‘zida saqlagan bo‘lsa, ikkinchi qilichdan foydalanish huquqini hukmdorlarga jamiyatdagi masalalarni hal qilish uchun taqdim etadi. Shu bois Yevropa davlatlari monarxlari hokimiyati qonuniy bo‘lishi uchun katolik cherkovi boshlig‘i Rim papasidan yorliq

¹ Davlat va huquq nazariyasi: Darslik / X.T. Odilqoriyev, I.T. Tulyteev va boshk.; prof. X.T. Odilqoriyev taхрири ostida. – Toshkent: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2009. – Б. 44.

olishlari lozim bo'lgan. Shu bilan diniy tashkilot bo'lgan cherkovning dunyoviy davlat ustidan ustunligi ta'minlangan.

Patriarxal nazariya. Mazkur nazariyaning asoschilari Aristotel, Aflotun va Konfutsiy hisoblanadi. Lekin ushbu nazariya XVII–XVIII asrlarda Genri Men, Mixaylovskiy kabi olimlarning asarlari orqali keng tarqaldi. Mazkur nazariya namoyandalarining fikricha, davlat oilaning rivojlanishi asosida vujudga kelgan. Ibtidoiy oilaga ota boshchilik qilib, keyinchalik davlat vujudga keladi va ota hokimiyati merosiy bo'ladi. Aflotun o'zining «Davlat» deb nomlangan mashhur asarida oiladan o'sib chiqqan yuksak adolatli davlatni tasvirlaydi. Unda podsho hokimiyati otaning o'z oila a'zolari ustidan hukmronligiga o'xshatiladi.

Patriarxal nazariya g'oyalari XVII asrda ingliz olimi Filmerning «Patriarx» asarida rivojlantirildi. U mazkur asarida hokimiyatning xudodan olingani, keyin uning to'ng'ich o'g'li – Patriarxga, undan keyingina o'z avlodlari – qirollarga berilganini isbotlaydi. Mazkur nazariyada davlat katta oila sifatida tavsiflanadi. Hukmdorning hokimiyatiga millat otasining hokimiyati sifatida qaraladi. Hukmdor xuddi oila boshlig'i kabi jamiyat a'zolari haqida qayg'urishi, o'z navbatida, oila a'zolari otaga qanday bo'ysungan bo'lsa, davlat boshlig'iga ham shunday sodiq va itoatkor bo'lishlari lozim.

Ijtimoiy shartnoma nazariyasi. Mazkur nazariya XVII–XVIII asrlardan boshlab keng tarqalgan bo'lsada, u dastlab Hindiston va qadimgi Xitoy mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan. Ushbu nazariya vakillarining (J. Lokk, T. Gobbs, B. Spinoza, A. Radishchev, J. Russo, G. Grotsiy) fikricha, davlat hokimiyati kishilarning o'zaro birlashib ixtiyoriy shartlashganliklarining ifodasidir. Bunda davlat va jamiyat o'rtasida o'zaro huquq va majburiyatlar tizimi vujudga kelib, o'z navbatida, ularda shartnoma majburiyatlarini bajarmaganliklari uchun javobgarlik tug'iladi.

Davlatning vujudga kelishi to'g'risidagi shartnoma nazariyasi tabiiy huquq nazariyasi negizida vujudga kelib, o'rta asr-

larda shakllanib kelayotgan yangi tabaqa uchun hukmdorning mutlaq hokimiyatini cheklash, insonning hokimiyatdan mustaqil erkin iroda egasi ekanligini asoslashga xizmat qildi.

Mazkur nazariyaning mazmuni inson huquqlari ular tug'ilganidan yuzaga keladi degan g'oyani o'z ichiga qamrab oladi. Rim huquqshunoslari fuqarolar huquqlari va xalqlar huquqlari bilan birga tabiiy huquqni ham ajratib ko'rsatgan. Bugungi kunda tabiiy huquqlar har qanday davlat uchun umummajburiy norma sifatida e'tirof etiladi va ularning bu boradagi majburiyatlari xalqaro huquq normalari bilan belgilab qo'yilgan.

Ijtimoiy shartnoma nazariyasining ko'pgina g'oyalari demokratik davlatlarning konstitutsiyalarida o'z ifodasini topgan. Shu ma'noda davlatning asosiy qonuni hisoblanadigan konstitutsiyalarni muayyan darajada ijtimoiy shartnoma deb ta'riflash mumkin. Chunki unda inson va fuqarolarning asosiy huquq va erkinliklari bilan bir qatorda ularning burchlari ko'rsatib o'tiladi. O'z navbatida, davlatning jamiyat va fuqarolarga nisbatan huquq va majburiyatlari ham konstitutsiyalarda mustahkamlanadi. Bir so'z bilan aytganda, demokratik davlatda davlat va fuqaro o'zaro huquq va majburiyat orqali bog'langan bo'ladi.

Materialistik nazariya. Ushbu nazariyaning asosiy qoidalari F. Engels («Oila, xususiy mulk va davlatning kelib chiqishi» asari) K. Marksning asarlari masalan, «Kapital»da ifodalangan. Ularning fikricha, davlat, eng avvalo, iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi, bir-biriga qarama-qarshi sinflarning yuzaga kelishi natijasida vujudga kelgan. Bunda davlat iqtisodiy va siyosiy jihatdan hukmron bo'lgan tabaqalarning quyi tabaqalarni bostirib turish vositasi sifatida maydonga chiqadi. Mazkur nazariyaga ko'ra murosasiz sinfiy qarama-qarshiliklar faqat muayyan tarixiy sharoitlardagina davlat vujudga kelishi sababi sifatida hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi mumkin. Shuningdek, umumiy ishlarni ado etish, jamiyatni boshqarishni takomillashtirish, mehnat taqsimo-

ting bir shakli sifatida ushbu boshqaruvni ixtisoslashtirish zarurati davlatning vujudga kelishi sabablari sifatida keltirib o'tiladi.

Zo'raonlik nazariyasi. Mazkur nazariya vakillari (Ye. Dyuring, L. Gumplovich, K. Kautskiy (XIX asr)) davlatning vujudga kelishiga harbiy-siyosiy omillar sabab bo'lgan deb hisoblaydi. Ya'ni zo'raonlik nazariyasining asosida davlat va huquqni kelib chiqishining bosh sababi – bosqinchilik, zo'raonlik va bir qabilani ikkinchi qabila tomonidan zulmga duchor etish degan g'oya yotadi. Bunda davlat bosib olingan hududlar (xalqlar)ni boshqarish uchun zo'rlov apparati vazifasini o'taydi. Ta'kidlash joizki, Yevropadagi ayrim xalqlar, xususan, german qabilalari va vengerlarda davlatning kelib chiqishida aynan harbiy-siyosiy omillar muhim rol o'ynagan.

Psixologik (ruhiy) nazariya. Mazkur nazariya XIX asrlarda yuzaga kelgan bo'lib, uning asosiy g'oyalari G. Tard, L. Petrajitskiy va boshqalarning asarlarida o'z ifodasini topgan. Ularning fikricha, kishilarning ruhiyati jamiyatning, shu jumladan axloq, huquq, davlatning rivojlanishini belgilab beruvchi asosiy omildir.

Psixologik nazariya vakillari jamiyat va davlatni insonlarning ruhiy uyushmasi sifatida ham talqin etadilar. Unga ko'ra, huquqning negizi individual ong hisoblanadi. Ularning fikricha, davlat hokimiyati biror-bir kishining irodasi emas, balki fuqarolarning davlatga bog'liqligi to'g'risidagi ruhiy tasavvurlaridan kelib chiquvchi kuchdir.

Irrigatsion nazariya. Ushbu nazariyaning asosiy namoyandasi nemis olimi K. Vittfogel hisoblanadi. Uning fikricha, davlat Sharq xalqlarida yirik irrigatsion inshootlarini barpo etish zarurati asosida kelib chiqqan. Mesopatamiya, Misr, Hindiston, Xitoy kabi mamlakatlarda yirik irrigatsion qurilish ishlarini tashkil etish uchun kuchli, markazlashgan boshqaruv apparati tashkil etilgan. Mazkur nazariya vakillarining fikricha, geografik va iqlim omillari ham davlatning kelib chiqishiga ta'sir o'tkazadi. Shu bois noqulay bo'lgan shart-

sharoitlarda qishloq xo'jaligini tashkil etish muammolarini hal etish Sharqdagi ayrim hududlarda davlatning kelib chiqish jarayonini tezlashtirgan.

2.7. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida jamiyat, davlat va huquq masalalari

Konstitutsiya mamlakatimizda huquqiy demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish sharoitida shaxs – jamiyat – davlat tizimida o'zaro uyg'unlikka va mutanosiblikka erishishni ta'minlashga xizmat qiladi. Unda shaxs, jamiyat va davlat o'rtasidagi munosabatlarning asosiy prinsiplari, davlat hokimiyatining tuzilishi, subyektlari, hokimiyatni amalga oshirish mexanizmi belgilangan hamda jamiyat, inson va fuqaroning davlat tomonidan qo'riqlanadigan huquqlari mustahkamlangan.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi mamlakatimizda yashayotgan xalqning irodasini aks ettiradi. Konstitutsiya, avvalambor, umuminsoniy qadriyatlar va xalqaro huquqning ustunligi prinsipiga amal qiladi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi olti bo'limdan iborat bo'lib, unda inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlari (ikkinchi bo'lim), jamiyat va shaxs (uchinchi bo'lim), ma'muriy-hududiy va davlat tuzilishi (to'rtinchi bo'lim), davlat hokimiyatining tashkil etilishi (beshinchi bo'lim) bilan bog'liq qoidalar o'z ifodasini topgan. Ularda jamiyat, davlat va huquqqa oid asosiy konstitutsiyaviy tamoyillar belgilab qo'yilgan.

Konstitutsiyaning muqaddimasida uning asosiy maqsadi «insonparvar demokratik huquqiy davlat barpo etish» ekanligi alohida ta'kidlanadi. Suveren, demokratik huquqiy davlat shaxs hamda jamiyat huquq va erkinliklarining himoyachisidir. Shu ma'noda, Konstitutsiya fuqaro, jamiyat va davlat o'rtasidagi o'ziga xos ijtimoiy shartnoma sifatida namoyon bo'ladi. Konstitutsiyaga binoan davlat fuqarolarga shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda keng huquq va erkinliklar beradi hamda

ularning amalga oshirilishini kafolatlaydi. Shu bilan birga, uning 19-moddasida ko'rsatilganidek, fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan huquq va erkinliklari daxlsizdir, ulardan sud qarorisiz mahrum etishga yoki ularni cheklab qo'yishga hech kim haqli emas. Konstitutsiyaning 44-moddasiga binoan har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi. Davlat fuqarolarga huquq va erkinliklar berish bilan birga, ularning zimmasiga muayyan mas'uliyat ham yuklaydi. Fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga hamda Konstitutsiyada ko'zda tutilgan boshqa burchlarni og'ishmay bajarishga majburdirlar.

Har qanday davlatda inson va jamiyat, shaxs va jamoa o'zaro aloqador bo'lib, shaxs jamoaning bir a'zosi hisoblanadi. Shaxsning ham, jamoaning ham o'z manfaatlari bo'ladi. Konstitutsiyamiz ijtimoiy va shaxsiy manfaatlarining uyg'unligini kafolatlaydi. Shu bilan birga, shaxsiy manfaatlar ijtimoiy manfaatlariga ziyon keltirmasligi lozimligini qonunlashtirib beradi. Aynan Konstitutsiyaning 20-moddasi fuqarolar o'z huquq va erkinliklarini amalga oshirishda boshqa shaxslarning, davlat va jamiyatning qonuniy manfaatlari, huquqlari va erkinliklariga putur yetkazmasliklari shart deb belgilaydi. Demak, har bir fuqaro Konstitutsiyada mustahkamlangan huquq va erkinliklardan foydalanar ekan, boshqa shaxslarning manfaatlari bilan ham hisoblashmog'i lozim. Ushbu prinsip Konstitutsiyaning boshqa moddalarida ham belgilangan. Masalan, 48-moddaga ko'ra fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdirlar.

Konstitutsiyada mustahkamlab ko'yilgan shaxsiy huquq va erkinliklar, siyosiy huquqlar va demokratik erkinliklar, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar fuqarolik jamiyatida inson shaxsining mod-

diy, ma'naviy, ijtimoiy-siyosiy jihatlardan shakllanishi va rivojlanishi, o'zidagi barcha qobiliyat va iste'dodni to'la ro'yobga chiqarishi, Vatanimiz, xalqimiz va millatimizning fidoyi, jasur kishisi, komil inson bo'lishiga keng imkoniyat ochib beradi. Konstitutsiyamizda shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarining uyg'unligi o'z aksini topib, bunda, avvalo, shaxs, so'ngra jamiyat va undan keyin davlat manfaatlari himoya qilinishi nazarda tutiladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Jamiyat kishilarning tarixan tashkil topgan hamkorlik faoliyatlarining mahsuli, majmuasi sifatida tushuniladi. Insonlar faoliyati va ular o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar jamiyatning asosiy mazmunini tashkil etadi. Jamiyatdagi hamma narsa (moddiy va ma'naviy boyliklar, insonlarning yashashi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratish v.b.) muayyan faoliyat jarayonida amalga oshadi. Bunday faoliyat sirasiga mulkiy, ishlab chiqarish, oilaviy, siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy va ularga mos keluvchi munosabatlar kiradi. Aynan ijtimoiy munosabatlar shaxsni ijtimoiy guruhlar, jamiyat bilan bog'laydi.

Davlatning vujudga kelishida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy hokimiyat va ijtimoiy normalarni atroflicha muhokama qiling.

2. Yevropada davlatlarning vujudga kelishida asosiy omil bo'lgan xususiy mulkning shakllanishi munosabati jamiyatda mulkiy tengsizlikning va shu asosda tabaqalanishning yuzaga kelishiga xizmat qilgan. Osiyoda esa sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi natijasida yirik irrigatsion tarmoqlarni tashkil etish yuzasidan ommaviy ishlarni yo'lga qo'yishning zarurati asos bo'lgan. Shu bilan birga, turli xalqlarda davlatning yuzaga kelishida yuqoridagi omillar bilan bir qatorda boshqa omillar ham muhim o'rin tutgan.

Davlatning vujudga kelishiga ta'sir qilgan omillarni muhokama qiling.

3-mavzu: DAVLAT TUSHUNCHASI, BELGILARI, MOHIYATI VA TIPLARI

3.1. Davlat tushunchasi va belgilari

Davlat siyosiy tizimning asosiy subyekti bo'lib, jamiyat uchun hayotiy muhim bo'lgan funksiyalarni bajaradi va uning bir butunligini ta'minlaydi. Davlat fuqarolarning huquq va erkinliklarini kafolatlashga, jamiyatda mustahkam va insonparvar bo'lgan huquq-tartibotni qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Davlatning serqirra va murakkab hodisa sifatida namoyon bo'lishi, o'z navbatida, uning turli tushuncha va talqinga ega-ligini belgilaydi. Shu bois jamiyat taraqqiyoti bosqichlarida davlatning mohiyati turlicha tushunilib kelingan.

Davlat tushunchasiga ta'rif berishda fanda quyidagi umumlashgan yondashuvlar mavjud:

davlat (umumijtimoiy mazmunda) – bu muayyan hududda oliy hokimiyatni amalga oshiruvchi, maxsus boshqaruv apparatiga ega bo'lgan, jamiyatdagi barcha ijtimoiy-siyosiy guruhlarning manfaatlarini ifoda etuvchi, ularni birlashtirib va muvofiqlashtirib turuvchi siyosiy tashkilot;

davlat (yuridik mazmunda) – bu muayyan hudud-da ommaviy hokimiyatni amalga oshiradigan, umum-majburiy normalar o'rnatadigan va suverenitetga ega bo'lgan siyosiy tashkilot.

Shuningdek, adabiyotlarda davlatga sinfiy nuqtai nazardan ham ta'riflar keltiriladi. Mazkur yondashuvga ko'ra davlat – bu

iqtisodiy va siyosiy jihatdan hukmron bo'lgan sinfning manfaatlariga xizmat qiluvchi siyosiy tashkilot.

Kelzenning (legistik yondashuv vakili) fikricha, davlat so'zi ko'pincha jamiyatni ifodalaydi, ba'zan esa millat yoki muayyan hududni belgilash uchun ham qo'llaniladi. Davlatning ta'rifi yuzasidan yagona ta'rifning mavjud emasligiga sabab olimlar tomonidan muayyan hodisalarni ifodalaydigan turli atamalarni bir xil ma'noda yoki aksincha bir xil ma'nodagi atamalarni turli mazmunda qo'llashlari hamdir. Shuningdek, davlat mohiyati uning rivoji davomida o'zgarib borishi natijasida unga turli ta'riflarning berilishiga sabab bo'ladi.

Kelzenning fikricha, davlat tushunchasi quyidagi ma'nolarda qo'llanishi mumkin:

1. Davlat, avvalo, sof yuridik yondashuv orqali qarab chiqilmog'i lozim. U «huquqiy fenomen», o'ziga xos korporatsiya sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Davlat millat miqyosidagi huquqiy tartibdir. Yuridik fenomen sifatidagi davlat bilan huquq o'rtasidagi munosabat xuddi huquq bilan shaxs o'rtasidagi munosabat tarzida qaralmog'i kerak.

Kelzenning fikricha, davlat huquqni o'rnatishi yoki sanksiyalashidan qat'i nazar, xuddi individdek bo'lishi, ya'ni o'z xatti-harakatida huquq bilan bog'liq bo'lishi lozim.

2. Davlat tushunchasi sotsiologik ma'noda ham ishlatilishi mumkin. Bu tarzda qaraganda davlat, qandaydir «sotsiologik birlik», huquqiy tartib va huquqiy reallikdan mustaqil mavjud bo'lgan «sotsial reallik» sifatida ham qaralishi mumkin.

Sotsiologik nuqtai nazardan qaralgan davlat uchun xos bo'lgan jihat – uning jamiyatni boshqarish yuzasidan vakolatlarining bir qancha organlarga berilganligi va bir qator organlar qo'lida to'planganligidir. Shu bois jamiyatda bir necha hokimiyat vakolatiga ega bo'lgan tuzilmalar mavjud bo'ladi.

3. Davlat tushunchasi jonli, tabiiy organizm sifatida ham belgilanishi mumkin. Bu yondashuvga asoslangan holda, davlat «sotsial biologiya shakli» sifatida namoyon bo'ladi. Kelzenning

ushbu qarashlari davlatning yuzaga kelishi to'g'risidagi organik nazariya tarafdorlari tomonidan qo'llanilgan.

* 4. Kelzen va uning tarafdorlari davlatni «normalar tizimi», «normativ tartib», «siyosiy tashkillangan jamiyat», «davlat-hokimiyat» sifatida ta'riflaydi.

Kelzenning fikricha, davlat siyosiy xarakterga ega va u, avvalo, siyosiy tashkilot sifatida namoyon bo'ladi, chunki u qonunda belgilangan tartib va asoslarga tayangan holda ayrim holatlarda «kuch, majburlov ishlatish tartibi»ni belgilaydi, zero u «kuch ishlatishga bo'lgan monopol huquqqa ega»¹.

Keyingi paytlarda davlatga o'z hokimiyatini mamlakatning butun hududi va aholisiga tarqatadigan, maxsus boshqaruv apparatiga ega bo'lgan, hamma uchun majburiy qonun-qoidalar o'rnatadigan va suverenitetga ega bo'lgan jamiyatning yagona siyosiy tashkiloti sifatida ham ta'rif berilmoqda.

Davlat hodisasini ifodalashda uning belgilari muhim ahamiyat kasb etadi. **Davlatning asosiy belgilari quyidagilar hisoblanadi:**

– **aholining hududiy asosga ko'ra birlashganligi.** Hozirgi zamon yuridik fanida davlat hududi deganda muayyan davlatning suvereniteti tatbiq etiladigan doira nazarda tutiladi. Davlat hududi o'z ichiga quruqlik, suv, yer osti va havo makonlarini qamrab oladi. Bundan tashqari, davlat nazariyasida faktik va yurisdikson hududlar haqida ham so'z boradi.

– **maxsus boshqaruv apparatining mavjudligi.** Davlat o'z oldiga qo'ygan maqsadga erishish, vazifa va funksiyalarini amalga oshirish hamda jamiyat ustidan boshqaruvni tashkil etish uchun murakkab mexanizmga ega bo'ladi. Maxsus tarzda tashkil etilgan ushbu davlat mexanizmining samarali faoliyat yuritishi uchun alohida kishilar guruhi, ya'ni davlat xizmatchilari bo'lishi taqozo etiladi. Ushbu shaxslarning asosiy vazifasi jamiyat ustidan boshqaruvni amalga oshirish hisoblanadi. Jamiyat siyosiy tizimining boshqa tuzilmalaridan

¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P. 181–191.

farqli o'laroq faqat davlatgina qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga ega bo'ladi;

– **huquq tizimining mavjudligi.** Huquqsiz davlat mavjud bo'la olmaydi. Huquq davlat hokimiyatini yuridik jihatdan rasmiylashtiradi va shu bilan uni legitim, ya'ni qonuniy qilib qo'yadi. Davlat o'z funksiyalarini huquqiy shakllarda amalga oshiradi. Huquq davlat va davlat hokimiyati faoliyatini qonuniylik doirasiga olib kiradi, ularni aniq huquqiy tartibga bo'ysundiradi;

– **soliq tizimiga egaligi.** Faqatgina davlat aholidan rasmiy tartibda soliq yig'ish huquqiga ega. Davlat hududida yashayotgan barcha shaxslar davlat budjetiga majburiy tartibda qonunchilikda belgilangan soliqlarni to'lab boradi. Soliqlardan tashqari davlat foydasiga boshqa yig'implar va davlat bojlari ham undirilishi mumkin. Ular yordamida davlatning faoliyat yuritishi uchun zarur bo'lgan moddiy-moliyaviy baza shakllantiriladi. Ushbu moddiy baza asosida davlat organlari faoliyati moliyalashtiriladi hamda iqtisodiyot, tabiatni muhofaza qilish, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa ijtimoiy sohalar bo'yicha davlat dasturlarining amalga oshirilishi ta'minlanadi;

– **suverenitetga egaligi.** Davlat hokimiyatining xususiyati (atributi) sifatida suverenitet uning ustuvorligi, mustaqilligidan iborat. Ya'ni davlat suvereniteti – ma'lum bir hududda oliy hokimiyatga egalik, davlatning ichki va tashqi siyosatdagi to'la mustaqilligidir.

3.2. Davlatning mohiyati va ijtimoiy ahamiyati to'g'risidagi nazariyalar

Davlatning mohiyati deganda uning mazmuni, maqsadi, davlat hokimiyatining qaysi ijtimoiy-siyosiy guruhlariga mansubligi va u kimning manfaatlariga xizmat qilishi kabi masalalar majmui tushuniladi.

Davlatning mohiyatiga oid zamonaviy yondashuvlarga ko'ra jamiyatning xavfsizligini ta'minlash, turli ijtimoiy guruhlar manfaatlarini muvofiqlashtirish va ijtimoiy murosaga eri-

shish jamiyat va davlat o'rtasida hamkorlikda namoyon bo'ladi. Shuningdek, davlatning mohiyati muayyan ijtimoiy guruhning manfaatlariga nisbatan umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligini taqozo etadi, bunda davlat ijtimoiy barqarorlik kafili, jamiyatning uzluksiz rivojini ta'minlash mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi.

Davlatning mohiyati va ijtimoiy ahamiyati yuzasidan davlat va huquq nazariyasi fani doirasida shakllangan quyidagi nazariyalarni ko'rsatib o'tish mumkin:

Elita nazariyasi. Ushbu nazariya XX asr boshlarida vujudga kelgan bo'lib, (V. Pareto va G. Moski asarlari) asr o'rtalarida yangidan rivojlantirilgan (X. Lassuel, D. Sartori, T. Day va boshqalar). Mazkur nazariyaning bosh g'oyasi, go'yo xalq ommasi davlatni idora etishga qodir emas, shuning uchun boshqarish jamiyatning hukmron doirasi – elitasi tomonidan amalga oshirilishi lozim. Elita tarkibi turli belgilar (kelib chiqishi, ma'lumoti, tajribasi, qobiliyati kabilar)ga qarab aniqlanadi. Shu bilan birga, elita tarkibi xalq ommasi, ya'ni ularning eng qobiliyatli vakillari hisobiga ham to'ldirib borilishi mumkin.

Mazkur nazariyaning salbiy jihati shundaki, unda aholining muayyan darajada hokimiyat ishlaridan chetlashtirilishi nazarda tutiladi. Shu bilan birga, tarixiy rivojlanish davomida hatto bugungi kunda ham ayrim mamlakatlar (asosan monarxiya boshqaruvi shaklidagi davlatlar)da hokimiyat ishlari amalda kishilarning g'oyat cheklangan doirasi tomonidan olib borilishini e'tiborga oladigan bo'lsak, uning muayyan darajada davlat apparatini shakllantirish amaliyotiga yaqinroq ekanligini ko'ramiz.

Texnokratik nazariya. Mazkur nazariya XX asrning 20-yillarida vujudga kelgan bo'lib, 60–70-yillarida ancha keng tarqalgan. Uning tarafdorlari sifatida T. Veblen, D. Barnxeym, G. Saymon, D. Bell va boshqalarni ko'rsatib o'tish mumkin. Ushbu nazariya elita nazariyasiga o'xshab ketsada, u o'zida

ijtimoiy voqelikni muayyan darajada hisobga olishi bilan ajralib turadi.

Mazkur nazariyaga ko'ra jamiyatni mutaxassis-boshqaruvchilar, ya'ni menejerlar idora etishlari lozim. Chunki aynan ular jamiyatning haqiqiy ehtiyojlarini, uning eng maqbul rivojlanish yo'llarini, buning uchun zarur vositalarni aniqlashga qodirdirlar. Bunda nazariya vakillari davlatni katta bir korporatsiya sifatida tasavvur qiladilar. Ma'lumki, muayyan korxonaning raqobatbardoshligi, iqtisodiy ko'rsatkichlarining mutasil o'sib borishi ko'p jihatdan boshqaruvning to'g'ri va ilmiy jihatdan tashkil etilganligiga bog'liq. Bunda menejer – boshqaruvchilar asosiy o'rin tutadi. Shu bois nazariya vakillarining fikricha, davlat hokimiyatining bunday tashkil etilishi boshqaruvni ilmiy asosda olib borish imkonini beradi hamda jamiyatning o'sib boruvchi rivojini ta'minlaydi.

Plyuralistik demokratiya nazariyasi. Mazkur nazariya XX asrda yuzaga kelgan bo'lib, uning namoyandalari sifatida G. Laski, M. Dyuverje, R. Darendorf, R. Dal va boshqalarni ko'rsatib o'tish mumkin. Ushbu nazariya rivojlangan mamlakatlardagi davlat hokimiyati uchun kurash olib borayotgan ham sotsial-demokratik, ham liberal qarashlarga ega bo'lgan kuchlarning manfaatlarini o'zida ifodalaydi. Uning mazmunini hozirgi jamiyat mohiyatiga ko'ra sinflar amalda yo'qolib ketgan va hokimiyat shu tariqa o'z sinfiy tabiatidan xalos bo'ldi degan g'oya tashkil qiladi. Bunda jamiyat – yoshi, kasb-kori, istiqomat joyi, manfaatlar doirasi va boshqa belgilariga ko'ra yuzaga keladigan kishilar ijtimoiy birlashmalari (stratalar) yig'indisidan iborat.

«Umumiy farovonlik davlati» nazariyasi. Mazkur nazariya Ikkinchi jahon urushidan keyin vujudga kelgan bo'lib, uning namoyandalari davlatning ijtimoiy hayotga aralashmasligiga oid bo'lgan ta'limotlarga qarshi chiqqan. Ushbu nazariyaning asosiy g'oyalari XX asrning 30-yillarida D. Keyns tomonidan ta'riflab berilgan. Keyinchalik D. Myurdal, V. Pigu, K. Boulding, V. Mund va boshqalarning asarlarida rivojlantirilgan.

Mazkur nazariyaning bosh g'oyasi shundan iboratki, davlat muayyan sinflardan ustun turarkan, aholining barcha qatlamlari manfaatlarini ifodalaydi hamda shu asosda umumfarovonlikni ta'minlaydi. Rivojlangan mamlakatlarda aholi turmush darajasining yuqori ekanligi hamda ijtimoiy, madaniy va boshqa sohalarda yirik davlat dasturlarini amalga oshirishi ushbu nazariyaning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Mazkur nazariya inson manfaatlarini davlat faoliyatining asosiga qo'yish bilan har bir shaxs qadr-qimmatiga e'tiborni qaratadi.

Tarixiy-materialistik nazariya. Ushbu nazariya davlatning mohiyati to'g'risidagi ta'limotlar tizimida alohida o'rin egallaydi. U davlatning mavjudligi va taraqqiyotining ko'pgina jihatlarini tahlil etadi. Ushbu nazariyaning asosida tarixiy materializm va sinfiy kurash g'oyalari yotadi (K. Marks, F. Engels).

Shuningdek, davlatga iqtisodiy va siyosiy jihatdan hukmron bo'lgan sinf hokimiyatining quroli sifatida qaraladi. Uning xususiyatlari, eng avvalo, jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichiga xos bo'lgan iqtisodiy omillar bilan belgilanadi. Mazkur nazariya vakillarining fikricha, sotsialistik tipdagi davlatning maqsadi kommunistik jamiyatni barpo etish, oxir-oqibat davlatning barham topishiga erishishdan iborat.

Konvergeniya nazariyasi. Ushbu nazariya davlatning istiqboldagi rivojini bashorat qiluvchi nazariyalardan biri sifatida XX asrning 50–60-yillarida yuzaga kelgan (D. Gelbreyt, R. Aron, P. Sorokin). Ma'lumki, XX asrning o'rtalarida jahon miqyosida ikki tizim (kapitalistik va sotsialistik lager) shakllangan. Mazkur nazariya vakillarining fikricha, har ikkala tipdagi davlatlarning mohiyatida ham ijobiy va salbiy jihatlar mavjud. Shu sababdan kelajakda davlatlarning mohiyati yuqoridagi davlatlarning ijobiy jihatlarini o'zida mujassamlashtirishi lozim.

Mazkur nazariya mualliflarining fikricha, mavjud davlatlar ijobiy jihatlarining uyg'unlashib borishi barobarida ma'lum vaqtdan keyin ular o'rtasida o'zaro farqlar yo'qola borib, yagona tipdagi «umumiy farovonlik» davlatlari yuzaga keladi.

3.3. Davlat hokimiyati – ijtimoiy hokimiyatning muhim shakli sifatida

Hokimiyat deganda umumiy ma'noda muayyan subyektning (individ, jamoa, tashkilot) boshqa subyekt (individ, jamoa, tashkilot) irodasini va yurish-turishini shaxsiy yoki boshqa shaxslarning manfaatlari yuzasidan bo'ysundirishi tushuniladi.

Muayyan hodisa sifatida hokimiyat quyidagi belgilarga ega:

1. Hokimiyat ijtimoiy hodisa hisoblanadi.
2. Hokimiyat jamiyat rivojlanishining barcha bosqichlariga xos bo'lgan hodisadir.
3. Hokimiyat faqat ijtimoiy munosabatlar doirasidagina amalda bo'ladi.
4. Hokimiyat munosabatlari ikki tomonlama ko'rinishga ega bo'lib, uning muayyan bir subyekti hokimiyat subyekti bo'lsa, ikkinchi tomoni esa hokimiyatga bo'ysunuvchi subyekt hisoblanadi.
5. Hokimiyatning eng muhim belgilaridan biri, bu uning muayyan kuchga egaligidadir. Bunday kuch turli xil shaklda bo'lishi mumkin, ya'ni jismoniy kuch, harbiy kuch, avtoritet kuchi, ishonch, estetik ta'sir va boshqalar.

Hokimiyatni turli xil mezonlar bo'yicha tasniflash mumkin. Xususan, ijtimoiy darajalariga ko'ra u quyidagicha tasniflanadi:

- a) butun jamiyat doirasidagi hokimiyat;
- b) u yoki bu jamoa doirasidagi hokimiyat;
- d) ikki individ munosabatlari o'rtasidagi hokimiyat.

Hokimiyat, shuningdek siyosiy va nosiyosiy turlarga bo'linadi. Siyosiy hokimiyatning shakllari sifatida davlat hokimiyati, muayyan siyosiy partiyalar hokimiyati, siyosiy liderlar hokimiyatlarini ko'rsatib o'tish mumkin. Hokimiyatni amalga oshirish usul va vositalaridan kelib chiqib, uning demokratik yoki nodemokratik shakllari mavjud.

3.4. Davlat hokimiyatining belgilari

Davlat hokimiyati – bu davlat kuchiga tayanadigan, subyektlar o'rtasida hukmronlik va tobelikka asoslanadigan ommaviy-siyosiy munosabatlar tizimidir.

Davlat hokimiyatini tavsiflovchi quyidagi belgilar mavjud:

– davlat hokimiyati universal xarakterga ega bo'lib, u mamlakatning butun hududi va aholisiga nisbatan tatbiq etiladi;

– davlat hokimiyati ommaviy-siyosiy xarakterga ega, ya'ni unda hokimiyat professional apparat tomonidan amalga oshiriladi;

– davlat hokimiyati umummajburiy tuzdagi yurish-turish qoidalarini, ya'ni huquq normalarini yaratishda qat'iy vakolatga ega;

– davlat kuchiga tayanadi;

– davlat hokimiyati vaqt doirasida doimiy va uzluksiz amalda bo'ladi.

3.5. Davlat tipologiyasi

Davlatning tipi – bu muayyan davlatlarga xos bo'lgan bir xil, muhim va umumiy belgilar yig'indisidir. «**Tip**» atamasi muayyan toifaga mansub predmet yoki hodisalarning umumiy belgilari majmui sifatida talqin etiladi.

Tegishli o'quv adabiyotlarida davlatlarni tiplarga ajratishda an'anaviy va noan'anaviy nuqtai nazardan yondashiladi. Xususan, an'anaviy yondashuvga ko'ra davlatlar muayyan format-siya va sivilizatsiya doirasida tiplarga ajratiladi.

Formatsiyaviy yondashuv – davlatlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi, bazis va ustqurmasi, mohiyati, maqsadi, vazifalari, funksiyalari hamda fuqarolar (tabaqalar)ning siyosiy-huquqiy maqomi mezoniga ko'ra tiplarga ajratishdir.

Ushbu yondashuv vakillarining (K. Marks, F. Engels) fikricha, davlat iqtisodiy va siyosiy jihatdan hukmron bo'lgan

tabaqalarning quyi tabaqalar ustidan zo'ravonligini, hukmronligini amalga oshiruvchi tashkilotidir. Jamiyatda format-siyalarning almashinuvi iqtisodiy sohadagi ziddiyatlar bilan bog'liq. Ushbu yondashuv vakillarining fikricha formatsiyalarning yuzaga kelishi, rivojlanishi va inqirozga yuz tutishi takrorlanib turadigan jarayondir.

Formatsion yondashuvga ko'ra insoniyat taraqqiyotida to'rt tipdagi davlatlar shakllanib kelgan, ya'ni quldorlik, feodal, burjua va sotsialistik davlatlar.

Quldorlik davlati. Yevropada ilk quldorlik davlatlari mil. avv. IX–VII asrlarda yuzaga kelgan bo'lsa, Misrda undan 20 asr oldin mavjud bo'lgan. Quldorlik davlatlarining iqtisodiy asosini nafaqat ishlab chiqarish qurollari, vositalari, balki huquq va erkinliklarga ega bo'lmagan qullarning mehnati ham tashkil etgan. Quldorlik davlatining asosiy vazifasi ekspluatatsiya qilinuvchi qullarning qarshiligini bostirish, ularning mehnatidan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning asosiy vositasi sifatida foydalanish hisoblangan.

Bunda davlatning vazifalari asosan quldorlar manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan bo'lib, umumijtimoiy funksiyalar hukmron tabaqa vakillarining xohish-istaklariga muvofiq keladigan darajada amalga oshirilgan. Shu bois quldorlik davlatlarida qullarning qarshilik harakatlari tez-tez sodir bo'lib turganligi, ularning quldorlar hokimiyatiga qarshi yirik isyonlari tarixdan ma'lum (Sitsiliyada, Kichik Osiyoda qullarning miloddan avvalgi II asrdagi g'alayonlari, miloddan avvalgi I asrdagi Spartak qo'zg'oloni shular jumlasiga kiradi).

Feodal davlat. Bu tipdagi davlat Yevropada eramizning VI–IX asrlarida vujudga kelgan. Feodallarning yerga xususiy mulkchiligi feodal davlatning iqtisodiy asosini tashkil etadi. Dehqonlar feodal yerlarida mayda yakka xo'jalikka ega bo'lib, yerdan foydalanganliklari uchun hosilning bir qismini to'lashlari hamda unga tekin ishlab berishlari lozim bo'lgan. Feodal jamiyat rivojlanib borishi bilan dehqonlarning feodallarga qaramligi davlatning majburiy choralari bilan yanada ortgan. Ya'ni

dehqonlar yerga «biriktirib qo'yilgan» va ular o'z xo'jaliklarini tashlab ketish huquqiga ega bo'lmagan. Ijtimoiy tengsizlik qonun yo'li bilan mustahkamlab qo'yilgan. Davlat hokimiyati tabaqaviy xususiyatga ega bo'lib, u to'la-to'kis feodallar ixtiyorida bo'lgan. Davlat hukmron tabaqaning zo'ravonlik quroli bo'lib, uning mulkdor sifatidagi manfaatlarini himoya qilgan. Feodal davlatlarda ham zo'ravonlikka va tengsizlikka qarshi qator qozg'olonlar va xalq chiqishlari bo'lib o'tgan.

Burjua davlati. Dastlabki burjua davlatlari o'rta asrlarda Yevropa va Shimoliy Amerikada vujudga kelgan. Xususan, ular buyuk fransuz inqilobidan keyin keng tarqalgan. Burjua jamiyatida rasman mustahkamlangan tabaqaviy tengsizlikka asoslangan o'zidan oldingi ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalardan farqli o'laroq ilk bor tenglik, erkinlik g'oyalari hayotga muayyan darajada tatbiq etila boshlangan, yerga nisbatan mulkchilikning turli shakllari yuzaga kelgan, shaharlarning rivojlanishi natijasida nisbatan mustaqil bo'lgan yangi tabaqalar shakllana borgan. Bunda, kapitalistik ishlab chiqarish usuli o'z mehnatini erkin sotadigan ishchilarga ega bo'lganligi bois burjua tipidagi davlatlarni o'z davri uchun ancha ilg'or deyish mumkin.

Sotsialistik davlat. Bunday tipdagi davlatlarni shakllantirish yuzasidan g'oyalar dastlab ta'limot sifatida K. Marks, F. Engels asarlarida ilgari surilgan. Sotsialistik davlat, ularning fikricha, sotsialistik inqilob natijasida vujudga kelishi kerak, ya'ni hokimiyatni qo'lga kiritish zo'ravonlik yo'li bilan amalga oshirilishi lozim. Bunda zo'ravonlikka asoslangan eski davlat mashinasi sindirilib, proletariat (yo'qsillar tabaqasi) hukmronligini o'rnatish zarurati bunga sabab qilib ko'rsatilgan. Bunday tipdagi davlat butun xalq manfaatlari yo'lida ag'darib tashlangan ekspluatatorlar qarshiligini bostirib borishi, shuningdek «yangi yorqin kelajak»ni bunyod etish yo'lida xalqni o'z orqasidan ergashtirishi lozim edi. Kapitalistlar hukmronligidan ozod bo'lgan xalq ishlab chiqarish vositalarining va mulkning umumiyashtirilishi sharoitlarida mehnat unumdorligini oshirishda mislsiz sakrashni sodir etadi, fan va texnikani

rivojlantirishda buyuk yutuqlarga erishiladi, barcha mehnatkashlar yangi hayotning faol bunyodkorlariga aylanadi hamda ularning barchasi davlat ishlarini boshqarishga jalb etiladi deb taxmin qilingan. Lekin mazkur nazariya doirasida ilgari surilgan g'oyalar XX asrda shakllangan sotsialistik davlatlar tajribasida o'zining real hayotga muvofiq emasligi tufayli amaliyotda o'zini oqlamadi.

Sivilizatsiyaviy yondashuv – bu formatsiyaviy yondashuvning mezonlari (davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi, bazis va ustqurmasi, mohiyati, maqsadi, vazifalari, funksiyalari hamda fuqarolar (tabaqalar)ning siyosiy-huquqiy maqomi) bilan bir qatorda ko'proq xalqlarning ma'naviy, axloqiy, diniy va madaniy rivojlanish darajasiga qarab davlatlarni tiplarga ajratishdir (Yellinek, Kelzen, Korkunov, Kryuger, Toynbi).

Ingliz tarixchisi A. Toynbi sivilizatsion yondashuvning yorqin namoyandasi bo'lib, u sivilizatsiyani diniy, ruhiy, madaniy va boshqa belgilariga ko'ra birligini ko'rsatuvchi jamiyatning yopiq, lokal holati deb tushuntiruvchi ta'limot muallifi hisoblanadi. Mazkur mezonlar asosida u jahon tarixida 20 dan ortiq sivilizatsiyalar mavjud bo'lganligini ko'rsatib o'tadi. Xususan, qadimgi Sharq (Misr, Xitoy, Hindiston), qadimgi Afina, qadimgi Rim, o'rta asr davlatlari, hozirgi zamon davlatlari shular jumlasidandir.

Davlat va huquq nazariyasi fanida yuqoridagi an'anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda **noan'anaviy mezonlar** bo'yicha ham davlatlar muayyan tiplarga ajratiladi. Xususan, ularning siyosiy rejimiga ko'ra demokratik va nodemokratik, hududiy joylashuviga ko'ra Osiyo, Yevropa yoki Afrika davlatlari, muayyan tashkilotga a'zoligiga qarab Shanxay hamkorligi, MDH, Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lgan davlatlar kabilarga ham tasniflash mumkin. Shuningdek, bugungi kunda davlatlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra eng rivojlangan, rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarga ajratish ham keng tarqalgan.

Nazorat uchun savollar:

1. Davlat o'z hokimiyatini mamlakatning butun hududi va aholisiga tarqatadigan, maxsus boshqaruv apparatiga ega bo'lgan, hamma uchun majburiy qonun-qoidalar o'rnatadigan va suverenitetga ega bo'lgan jamiyatning yagona siyosiy tashkiloti hisoblanadi. Shu bilan birga, ayrim mualliflar davlat hodisasini xalq, hudud va hokimiyatning birligi sifatida ham ifodalashmoqda. Mazkur fikr aksariyat olimlar tomonidan davlatni ifodalash uchun yetarli emasligi e'tirof etilib, qo'llab-quvvatlanmaydi.

Masalani atroflicha muhokama qiling.

2. Davlatning belgilari davlatni jamiyatdagi barcha davlatga muayyan darajada yaqin va o'xshash bo'lgan boshqa tashkilotlardan farqlash imkonini beradi. «Ommaviy hokimiyat», «davlat tuzilmalari», «siyosiy tashkilot» singari bir qator tushunchalarni shular jumlasiga kiritish mumkin. Davlat belgilari xususida huquqshunos olimlarning fikr va mulohazalari, yondashuvlari turli-tuman bo'lsada, ularni umumlashtirib asosiy belgilarini ko'rsatish mumkin. Shu bilan birga, har bir mustaqil davlat, birinchi navbatda, davlatning qo'shimcha belgilari (ramzlari) hisoblangan davlat bayrog'i, gerbi, madhiyasiga ega.

Ayrim huquqshunos olimlar davlatning belgilari mavjud bo'lishi bilan bir qatorda boshqa davlatlar tomonidan ham tan olinishi lozimligini qayd etishadi.

Davlat belgilarini atroflicha muhokama qilish orqali mazkur masalaga baho bering.

4-mavzu: DAVLAT FUNKSIYALARI

4.1. Davlat funksiyalari tushunchasi

Ma'lumki, davlat funksiyalari bilan bog'liq masalalarni o'rganish uning mazmun-mohiyati, jamiyatda tutgan o'rni va ijtimoiy vazifasini yanada chuqurroq anglab olishga xizmat qiladi. Har qanday davlatning mohiyati, eng avvalo, uning faoliyatida, funksiyalarida namoyon bo'ladi. Davlatning faoliyat sohalari xilma-xil bo'lganligini hisobga olib, uning faoliyati bosh yo'nalishlarini alohida ajratish zarurati kelib chiqqan. Ana shu bosh yo'nalishlarda davlat mohiyati mujassam bo'ladi, amalga oshiriladi va rivoj topadi hamda ular davlatning mavjud bo'lish tarzini ifoda etadi.

Davlat funksiyalari uning vazifalari va mohiyati bilan uzviy bog'liq bo'lib, davlatning mohiyati o'zgarib borgan sari funksiyalari ham shunga mos ravishda o'zgarib boradi.

Davlat funksiyalari – bu davlatning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan davlat faoliyatining asosiy (bosh) yo'nalishlaridir.

Davlat o'z oldiga qo'ygan maqsadga erishishi uchun ma'lum bir vazifalarni hal qilishi lozim, bu esa, o'z navbatida, ushbu vazifalarni bajarishga qaratilgan tegishli funksiyalarni amalga oshirishni taqozo etadi.

Falsafada **funksiya** deganda biron-bir obyekt xususiyatlarini ma'lum munosabatlar tizimidagi tashqi ifodasi tushuniladi. Funksiya – vakolat doirasidan kelib chiquvchi faoliyatdir.

Chunki «funksiya» lotin tilidan olingan boʻlib, «faoliyat» degan maʼnoni anglatadi.

Davlat funksiyalarining quyidagi xususiyatlarini koʻrsatib oʻtish mumkin: davlat funksiyalarida mamlakat ichki va xalqaro maydondagi amaliy faoliyati namoyon boʻladi; davlat funksiyalari uning tarixiy taraqqiyotidagi maqsad va vazifalariga mos ravishda yuzaga keladi va rivojlanib boradi; davlat funksiyalarida jamiyat hayotida roʻy berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va maʼnaviy sohalaridagi oʻzgarishlar va islohotlar aks etadi.

Oʻz navbatida, davlat funksiyasini uning alohida organlari funksiyalaridan farqlash lozim. Davlat mexanizmiga kiruvchi barcha davlat organlari va tashkilotlarining har biri oʻz vazifalari doirasida davlat faoliyatining muayyan sohalarida oʻz funksiyalarini amalga oshiradi.

4.2. Davlat funksiyasining davlat maqsadi va vazifalari bilan oʻzaro nisbati

Davlat funksiyalari haqida gapirganda uning maqsadi va vazifalariga ham alohida toʻxtalib oʻtish lozim. Chunki davlat funksiyalari davlat maqsadi va vazifalari bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, davlat oʻz oldiga qoʻygan maqsadga erishishi uchun maʼlum bir vazifalarni hal qilishi lozim, bu esa tegishli funksiyalarni amalga oshirish bilan bogʻliqdir.

Shuni qayd etish lozimki, «maqsad», «vazifa», «funksiya» tushunchalari bir-biridan ajralmas boʻlib, ular davlatning mohiyatiga mos ravishda shakllanadi.

Maqsad bu muayyan davlatning taraqqiyotidagi keyingi bosqichda erishmoqchi boʻlgan holati boʻlsa (masalan: fuqarolik jamiyatini shakllantirish, huquqiy demokratik davlat barpo etish), **vazifa** esa ushbu maqsadga erishish uchun hal etilishi lozim boʻlgan masalalar, **funksiya** – vazifalar yechimiga yoʻnaltirilgan faoliyat yoʻnalishidir.

Davlat maqsadining quyidagi xususiyatlarini ko'rsatib o'tish mumkin:

– davlat faoliyatini yo'naltiruvchi va tartibga soluvchi, uning bajarishi lozim bo'lgan vazifalari ketma-ketligi va xarakterini belgilab beruvchi bevosita motivi bo'lib maydonga chiqadi;

– muayyan vazifalarni bajargandan keyin kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan davlatning obrazi va modeli sifatida namoyon bo'ladi;

– davlat faoliyatini rejalashtirish va taraqqiyotning muqobil yo'nalishlarini tanlash imkonini beradi;

– davlat faoliyatini mantiqiylik va tizimlilik asosida amalga oshirishni ta'minlaydi;

– maqsadga erishish amaldagi hayotiy vaziyat va maqsad o'rtasidagi nomuvofiqlikni bartaraf etish jarayoni hisoblanadi.

Davlatning vazifalari quyidagi xususiyatlarga ega:

– funksiyaning mavjud bo'lishi (amalga oshishi)ni taqozo etadi;

– uning amalga oshirishidan oldin yuzaga keladi;

– funksiyaga nisbatan obyektiv xarakterga ega;

– funksiyaning mazmunini belgilab beradi;

– funksiyaning shakl va metodlariga ta'sir qiladi;

– funksiyasiz davlatning birorta ham vazifasi hal etilmaydi;

– bitta funksiya orqali davlatning bir qator vazifalari bajarilishi yoki aksincha bo'lishi mumkin.

Davlat va jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichida ular oldiga ma'lum bir vazifalarning qo'yilishi tegishli funksiyalarni amalga oshirish zaruratini keltirib chiqaradi, chunki davlatning funksiyalari amalga oshirilmagan taqdirda uning vazifalari ham amalga oshmay qoladi. Vazifa bir tomondan ma'lum xususiyatga ega bo'lmagan biror-bir maqsadga erishish zaruratini, ikkinchi tomondan esa ma'lum faoliyat turini amalga oshirish zaruratini taqozo etadi.

Vazifa va funksiyalarning o'zaro nisbatida funksiyalar emas, balki vazifalar hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Vazi-

fa bir tomondan biror-bir maqsadga erishish, ikkinchi tomondan esa ma'lum faoliyat turini amalga oshirish zaruratini o'z ichiga oladi. Davlatning funksiyalari uning vazifalariga bog'liq bo'ladi, chunki vazifalar funksiyalarning mavjudligini va ularning mazmunini belgilaydi, ularni amalga oshirish shakl va usullariga ta'sir ko'rsatadi. Funksiyalar mazmuni davlatning qanday faoliyat olib borayotganligi, shu muhitda boshqaruv harakatlarini qay yo'sinda yuritayotganligi, uning tegishli organlari nima bilan shug'ullanayotganligini ko'rsatadi.

4.3. Davlat funksiyalarini turli asoslarga ko'ra tasniflash

Yuridik adabiyotlarda davlat funksiyalarini tasniflashda bir xil yondashuv mavjud emas. Bunga sabab taraqqiyotning turli bosqichlarida turgan davlatlar mavjud obyektiv sharoitdan kelib chiqqan holda o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarning mohiyatiga mos ravishda faoliyat yuritishidir.

Davlat funksiyalari asosan quyidagi to'rt asosiy guruhga tasniflanishini ko'rsatib o'tish mumkin:

- a) faoliyat doirasi bo'yicha;
- b) amal qilishining davomiyligi bo'yicha;
- d) ijtimoiy ahamiyati bo'yicha;
- e) amalga oshirish shakllari bo'yicha.

Davlat funksiyalari faoliyat doirasi bo'yicha ichki va tashqi funksiyalarga bo'linadi.

Ichki funksiyalar davlatning ichki vazifalarini yechishga yo'naltirilgan bo'lib, davlatning jamiyat hayoti ustidan rahbarligini amalga oshirishga qaratilgan faoliyatining asosiy yo'nalishlarini namoyon qiladi.

Tashqi funksiyalar esa xalqaro-huquqiy munosabatlarning subyekti sifatida ishtirok etayotgan davlatning davlatlararo miqyosdagi vazifalarni hal qilishi bilan bog'liqdir.

Davlatning asosiy ichki funksiyalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- iqtisodiy funksiya;
- ijtimoiy funksiya;
- siyosiy funksiya;
- huquq-tartibotni ta'minlash funksiyasi;
- tinchlikni ta'minlash funksiyasi;
- ekologik funksiya va boshqa funksiyalar.

Iqtisodiy funksiya – bu davlat tomonidan iqtisodiyotni rivojlantirish borasida asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqish, ushbu sohada boshqaruvni amalga oshirish va tartibga solib turishdan iboratdir. Bundan tashqari, davlat budjetini shakllantirish, jamiyatning iqtisodiy rivojlanish strategiyasini aniqlash, turli xil mulk shakllarini tenglik sharoitida amal qilinishini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash kabilar ham davlatning iqtisodiy sohadagi funksiyasi doirasiga kiradi.

Ijtimoiy funksiya – bu aholini ijtimoiy himoya qilish, ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish, insonlarga munosib turmush tarzini yaratish, ta'lim sohasi, sog'liqni saqlash va madaniyatni rivojlantirish va boshqalar.

Siyosiy funksiya – bu davlat (jamiyat)ning siyosiy hayotini boshqarish, davlat organlarini shakllantirish hamda ularning faoliyatini tashkil etishdan iborat.

Huquqiy tartibotni muhofaza qilish funksiyasi – davlatning jamiyatda qonuniylik va huquqiy tartibotni mustahkamlash, inson va fuqarolarning huquq va manfaatlarini himoya qilish kabilarga qaratilgan.

Tinchlikni ta'minlash funksiyasi – bu davlat tomonidan aholining tinch-totuv yashashi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratib berish, turli millatlarni va ijtimoiy guruhlarni murosai madorada saqlab turish, ularning orasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan nizolarning oldini olish hamda bartaraf etishdan iborat.

Davlatning ekologik funksiyasi – uning jamiyat talab va ehtiyojlarini yanada to‘liqroq ta‘minlash va jamiyat a‘zolarining yashash, mehnat va dam olish sharoitlarini yaxshilash, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish vazifalarini hal etish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ularni tiklash va ko‘paytirish borasidagi faoliyatidir. Ichki tuzilishiga ko‘ra, davlatning ekologik funksiyasi o‘zaro bog‘liq uch yo‘nalishda amalga oshiriladi: a) atrof tabiiy muhit obyektlarini saqlash; b) tabiiy resurslardan oqilona foydalanish; d) tabiiy resurslarni tiklash. Davlatning ekologik funksiyasi jamiyatning iqtisodiy va ekologik manfaatlarini ta‘minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, tabiiy resurslarni tiklash, ko‘paytirish, fuqarolar uchun qulay tabiiy atrof muhitni yaratish maqsadlariga qaratilgan.

Davlatning asosiy tashqi funksiyalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

– boshqa davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik funksiyasi;

– mudofaa funksiyasi.

Boshqa davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik funksiyasi – bu davlatning iqtisodiy, siyosiy, madaniy va boshqa munosabatlarni o‘rnatish va rivojlantirishga qaratilgan faoliyatidir. Jamiyat rivojlanishining zamonaviy darajasi barcha taraqqiy etgan davlatlarning iqtisodiy, siyosiy va madaniy turmushini integratsiyalashtirish, har bir davlatning alohida ichki muammolari hamda butun jahon hamjamiyati muammolarini yanada samarali hal qilish uchun ularning umumiy sa‘y-harakatlarini birlashtirishni obyektiv ravishda taqozo etadi. Bunday hamkorlik integratsiya masalalariga keng va o‘zaro foydali yondashuvni, nafaqat muayyan bir mamlakat, balki hamkorlikning boshqa ishtirokchilari manfaatlariga ham javob beradigan ratsional yechimlarni umumiy harakatlar bilan topa bilishni nazarda tutadi.

Davlatlararo iqtisodiy hamkorlikda xalqaro mehnat taqsimoti, ishlab chiqarishni kooperatsiyalashtirish va ixtisos-

lashtirish, eng yangi texnologiyalarni ayirboshlash va joriy etish, tovar aylanishini muvofiqlashtirish, moliya-kredit aloqalarini rivojlantirish muhim o'rin tutadi. Xalqaro iqtisodiy hamkorlikni umumiy muvofiqlashtirishni Birlashgan Millatlar Tashkiloti va uning ixtisoslashtirilgan muassasalari amalga oshiradi. Shuningdek, iqtisodiy hamkorlik davlatlar o'rtasidagi ikki tomonlama shartnomalar asosida ham amalga oshiriladi.

Davlatlarning siyosiy sohadagi hamkorligi davlat hokimiyatining barcha tarmoqlarida, ya'ni parlamentlararo, hukumatlararo miqyosda amalga oshiriladi. BMT hozirgi zamon davlatlarining siyosiy manfaatlarini muvofiqlashtiruvchi asosiy xalqaro organ hisoblanadi. Nizolarni, shu jumladan qurolli mojarolarni tartibga solish masalalari bilan BMTning doimiy faoliyat yurituvchi organi – Xavfsizlik kengashi shug'ullanadi. Unga xalqaro tinchlik va xavfsizlikni saqlash, davlatlararo munosabatlarning turli sohalarida hamkorlikni rivojlantirish bo'yicha keng huquqlar berilgan.

Jahonda siyosiy barqarorlik va xavfsizlikni ta'minlash ishiga mintaqaviy xalqaro tashkilotlar Shanxay hamkorlik tashkiloti, Amerika davlatlari tashkiloti va boshqalar ham munosib hissa qo'shmoqda. Siyosiy xususiyatga ega bo'lgan ko'pgina masalalarni davlatlar bevosita diplomatik yo'l bilan ikki yoki ko'p tomonlama muzokaralar asosida hal qiladi.

Madaniy va ilmiy-texnik hamkorlik turli shakllarda va davlatlararo miqyosda amalga oshiriladi. BMTda bunday hamkorlikni muvofiqlashtirish bilan ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha ixtisoslashgan muassasalar (YUNESKO), Xalqaro atom energetikasi xalqaro agentligi (MAGATE) va boshqa tashkilotlar shug'ullanadi. Madaniy va ilmiy-texnik rivojlanishning alohida masalalari esa davlatlar va nohukumat tashkilotlari o'rtasidagi ikki tomonlama yoki ko'p tomonlama shartnomalar asosida hal qilinadi. Xalqaro va ilmiy-texnik hamkorlik doirasida ilmiy ma'lumotlar, san'at asarlari, musiqa va sahna madaniyati yutuqlarini almashish, o'zaro mutaxassislar tayyorlash, fan va madaniyat masalalariga doir turli

konferensiyalar va festivallar, olimlar, madaniyat arboblari va sportchilar o'rtasida bevosita aloqalar o'rnatiladi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida hamkorlik yer yuzida normal ekologik vaziyatni saqlash bo'yicha ko'pgina davlatlarning sa'y-harakatlarini birlashtiradi. Ushbu faoliyat keng qamrovli xususiyatga ega bo'lib, insonning yashashi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan ekologik sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi. U BMTning ixtisoslashgan muassasalari yo'nalishida hamda mintaqaviy va boshqa davlatlararo organlar doirasida faol amalga oshiriladi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish uchun davlatlarning tibbiyot, biologiya, kosmonavtika va elektronika sohalaridagi eng so'nggi yutuqlari qo'llaniladi. Davlatlarning tashqi faoliyati xalqaro huquqiy normalarga asoslanadi hamda jahon hamjamiyatiga kiruvchi barcha xalqlarning tub manfaatlarini va milliy xususiyatlarini hisobga oladi.

Mudofaa funksiyasi. Davlatning mamlakatni tashqi tazyiqlardan mudofaa qilish funksiyasi davlat faoliyatining muhim yo'nalishi hisoblanadi. Davlatning mudofaa funksiyasi iqtisodiy, siyosiy, diplomatik va harbiy usullar bilan amalga oshiriladi.

Hozirgi zamon davlatlarining aksariyati mudofaa doktrinasini qabul qilgan bo'lib, uning mohiyati boshqa davlat yoki davlatlar guruhi tomonidan uyushtirilishi mumkin bo'lgan agressiyani bartaraf etish uchun maqbul darajada yetarli bo'lgan kuch va vositalarni yaratishdan iborat. Harbiy qarshilik masalalariga bunday yondashuv xalqlar hayotida urushlar ro'y berishi ehtimolini jiddiy kamaytiradi va kelgusida ularning sekin-asta yo'qolib borishi istiqbolini nazarda tutadi. Mamlakat mudofaasi funksiyasi tushunchasi keng qamrovli va ko'p qirralidir. U mamlakatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, tinchlik davri va harbiy davrda qurolli kuchlarning jangovar qudratini saqlash bo'yicha davlat tadbirlarining butun tizimini o'z ichiga oladi.

Davlatning mudofaa faoliyati uning mudofaa doktrinasiga asoslanadi va quyidagi asosiy yo'nalishlardan tashkil topadi:

mamlakatning mudofaa qudratini mustahkamlash, qurolli kuchlarni muntazam takomillashtirish, ularning jangovar qobiliyati va tayyorgarligi darajasini oshirib borish, davlat chegaralarini qo'riqlash, fuqarolar mudofaasini tashkil qilish, qurolli kuchlar zaxirasini harbiy tayyorlash va boshqalar.

Davlat funksiyalari amal qilish davomiyligi bo'yicha doimiy va muvaqqat (vaqtinchalik)ga bo'linadi.

Doimiy funksiyalar qatoriga davlat mavjudligining va rivojlanishining barcha bosqichlariga xos bo'lgan funksiyalar (masalan: iqtisodiy funksiya) kiritilsa, **muvaqqat funksiyalarga** esa davlat o'z oldiga qo'ygan muayyan maqsad va vazifalarni amalga oshirishi bilan o'z ahamiyatini yo'qotadigan funksiyalar kiritiladi (masalan, tabiiy yoki texnogen halokat va ularning oqibatlarini bartaraf etish va boshqalar).

Ijtimoiy ahamiyatiga ko'ra davlat funksiyalari asosiy va asosiy bo'lmagan funksiyalarga bo'linadi.

Davlatning asosiy va asosiy bo'lmagan funksiyalari o'zaro bir-biri bilan bog'liq bo'lib, davlat taraqqiyotining muayyan bosqichida u yoki bu funksiyalar ijtimoiy ahamiyati yuzasidan ustuvor ahamiyat kasb etadi. Albatta, bunday tasniflash shartli ahamiyat kasb etadi. Muayyan davlatning har bir funksiyasi shu davlat uchun obyektiv zaruratdir. Davlat faoliyatining barcha turlari teng darajada muhim, biroq bu fikr, turli bosqichlarda birinchi navbatda e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan ustuvor yo'nalishlarni belgilab olish imkoniyatini istisno qilmaydi. Mana shu ustuvor yo'nalishlar davlatning asosiy faoliyat yo'nalishlari, funksiyalariga aylanadi.

Amalga oshirishning huquqiy shakllari bo'yicha davlat funksiyalarini quyidagicha tasniflash mumkin: huquq ijodkorligi; ijro etish; huquqni muhofaza qilish.

4.4. Davlat funksiyalarini amalga oshirish shakllari

Davlat o'z funksiyalarini amalga oshirishda muayyan shakl va usullardan foydalanadi. Davlat funksiyalarini amal-

ga oshirish shakllarining huquqiy va huquqiy xarakterga ega bo'lmagan turlari mavjud.

Davlat funksiyalarini amalga oshirishning huquqiy shakllari bo'yicha quyidagilarga bo'lish mumkin:

- huquq ijodkorligi;
- ijro etish;
- huquqni muhofaza qilish.

Huquq ijodkorligi bu normativ-huquqiy hujjatlarni tayyorlash va ularni qabul qilish bo'lib, mazkur faoliyatsiz davlatning boshqa funksiyalarini amalga oshirib bo'lmaydi.

Huquqni ijro etish funksiyasi normativ-huquqiy hujjatlarda mustahkamlab qo'yilgan qoidalarni amalga oshirishga qaratilgan faoliyatdir. Bunda qonunchilikda belgilangan talablarni kundalik hayotda bajarishga va boshqaruv xarakteriga ega bo'lgan turli xil masalalarni hal qilishga qaratilgan ishlar amalga oshiriladi.

Huquqni muhofaza qilish faoliyatiga huquq-tartibotni saqlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, qonun hujjatlariga rioya etilishini ta'minlash, huquqbuzarliklarning oldini olish bo'yicha chora ko'rish, yuridik ishlarni ko'rib chiqish va ular yuzasidan qarorlar qabul qilish kabilarni kiritish mumkin.

Bundan tashqari, davlat funksiyalarini amalga oshirishning huquqiy bo'lmagan shakllari ham mavjud.

Davlat funksiyalarini amalga oshirishning ushbu shakllariga quyidagilar kiradi:

1) tashkiliy-tartibga soluvchi – davlat organlarining hujjatlar loyihalarini tayyorlash, saylovlarni tashkil etish, rejalashtirish, muvofiqlashtirish va nazorat bilan bog'liq faoliyat;

2) tashkiliy-xo'jalik – kreditlash, ta'minot, statistika, buxgalterlik hisobi bilan bog'liq bo'lgan tezkor-texnik va xo'jalik ishlari;

3) tashkiliy-mafkuraviy – yangi qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarni tushuntirish, ijtimoiy fikrni shakllantirish, aholiga murojaat qilish kabi davlat organlarining turli funksiyalarini mafkuraviy jihatdan ta'minlash bilan bog'liq faoliyat.

Davlat funksiyalari muayyan usullarni qo'llash orqali amalga oshiriladi. Ushbu usullar sifatida **ishontirish** va **majburlov**, **tavsiya** va **rag'batlantirish**larni ko'rsatib o'tish mumkin¹.

Ishontirish subyektlarni ularning irodasiga mos ravishda tanlash erkinligini ta'minlagan holda muayyan faoliyat yuritishga undashdir. Ishontirish subyektiv huquq, qonuniy manfaatlar, imtiyozlar va boshqa ijobiy yuridik vositalar orqali amalga oshirilishi mumkin. Davlat asosiy usul sifatida, avvalo, ishontirish usulidan maksimal tarzda foydalanishi lozim. Ishontirish manfaatdorlikka, qonuniylikning isbotlanishiga va huquq normalariga mos keladigan ongli yurish-turishning maqsadga muvofiqililigiga asoslanadi.

Majburlash – kishilarni tanlov huquqini cheklagan holda kuch ishlatish orqali muayyan faoliyat yuritishga undashni nazarda tutadi. Majburlov to'xtatib qo'yish, jazolash, mahrum qilish kabi yuridik vositalar orqali amalga oshirilishi mumkin.

Rag'batlantirish – kishilarni rag'batlantirish tizimi orqali jamiyat va davlat manfaatdor bo'lgan ijtimoiy foydali faoliyat yuritishga undashdir.

Tavsiya qilish – kishilarni jamiyat va davlat nuqtai nazaridan istalgan va ijobiy xatti-harakatni amalga oshirishga yo'naltirishdir.

Yuqoridagilar bilan birga boshqa huquqiy adabiyotlarda davlat funksiyalarini amalga oshirishning iqtisodiy va ma'muriy usullari haqida ham aytib o'tiladi.

¹ Нажимов М.К. Давлат функциялари. – Т.: ТДЮУ, 2018. – Б. 28.

Iqtisodiy usullar sifatida davlat boshqaruvini amalga oshirishda quyidagi iqtisodiy vositalardan foydalanish nazarda tutiladi: muayyan tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar uchun soliqlarni kamaytirish; iqtisodiyotning u yoki bu tarmog'iga investitsiya kiritish va boshqalar.

Ma'muriy usullar davlat organlarining qonuniy ko'rsatmalarini bajarish majburiyati bilan bog'liqdir. Bunday usullar qatoriga davlat rag'batlantiruvchi va man etish usullarini kiritish mumkin. Davlat tomonidan rag'batlantirishga, masalan, chet el investitsiyalarini rag'batlantirish maqsadida chet el kapitali bilan faoliyat yuritadigan korxonalarni bir necha yilga soliqlardan ozod qilishni ko'rsatib o'tish mumkin. Man etishga qaratilgan usulni qo'llash orqali davlat u yoki bu faoliyat yuritishga o'zining salbiy munosabatini bildiradi. Bunda davlat jamiyat manfaatlarini uchun zararli va mos kelmaydigan faoliyat olib borilishiga to'sqinlik qiladi.

4.5. Davlat funksiyalarining rivojlanishi va o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar

Taraqqiyotning muayyan bosqichida turgan turli davlatlar bir xil funktsiya (masalan, ijtimoiy funktsiya)ga ega bo'lmaydi, ularni amalga oshirish mazmuni va usullari bir-biridan farq qiladi. Har bir bosqichga qat'iy belgilangan funktsiyalar mos keladi deb o'ylash to'g'ri emas. Albatta, davlat taraqqiyoti davomida vaqti-vaqti bilan yangi funktsiyalar yuzaga keladi, lekin eskilari ham izsiz yo'qolib ketmaydi. Faqat ularning ko'rinishi o'zgarishi, yangi mazmun bilan boyishi mumkin.

Davlatning funktsiyalari u mavjud bo'lgan butun tarixiy davr mobaynida doimiy ravishda xos bo'ladi. Agar hokimiyat tepasiga boshqa siyosiy kuchlar kelsa, u holda davlatning funktsiyalari ham o'zgaradi. Shu bilan birga, ma'lum davrlarda ustuvor manfaatlarining o'zgarishi ham ro'y berishi mumkin. Bu, o'z navbatida, funktsiyalarning ham o'zgarishiga olib keladi. Bunda birinchi o'ringa birlamchi ahamiyatga ega bo'lgan funktsiyalar chiqishi tabiiydir. Ijtimoiy va tabiiy borliqning turli

sohalarida global o'zgarishlar ro'y berayotgan bugungi kunda ayrim funksiyalarning ahamiyati yanada oshib borayotganligini ko'rishimiz mumkin. Bunga misol tarzida ekologik muvozanatni saqlash zarurati; turli xil kasalliklar (shu jumladan, OITS)ga qarshi kurash; alohida mamlakatlarning manfaatleri doirasiga sig'maydigan muammolarni hal qilishda xalqaro madaniy va ilmiy-texnik hamkorlik (koinotni o'zlashtirish, dunyo okeani resurslarini o'rganish va ulardan foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, transport vositalarini rivojlantirish, milliy, etnik, diniy nizolarni hal etish va boshqalar)ni ko'rsatib o'tish joiz.

Nazorat uchun savollar:

1. Davlat funksiyalari taraqqiyotning u yoki bu bosqichida jamiyat oldida turgan asosiy vazifalarga qarab belgilanadi va bu vazifalarni ro'yobga chiqarishning vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Davlat vazifalarining mazmuni esa turli xil ichki va tashqi omillardan kelib chiqqan holda belgilanadi. Masalan, mamlakat iqtisodiy hayotidagi tanglik hodisalari davlatning, uning barcha organlarining kuch-g'ayratini iqtisodiy vazifalarni hal qilishga jalb etishni talab qiladi. Davlat o'z funksiyalarini amalga oshirishda muayyan shakl va usullardan foydalanadi. Davlat funksiyalarini amalga oshirish shakllarining huquqiy va huquqiy xarakterga ega bo'lmagan turlari mavjud.

Davlat funksiyalarini amalga oshirish shakllariga huquqiy baho bering va atroflicha yoriting.

2. Zamonaviy davlatning axborot texnologiyasini yaratish va undan foydalanish, ekologiya, xom ashyo sohalaridagi, inson huquq va erkinliklarini himoya qilish borasidagi hamda butun taraqqiyotga daxldor bo'lgan boshqa global sohalaridagi faoliyatini tasdiqlovchi global funksiyalarni ajratish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Hozir davlatning muayyan vazifalarini markazdan joylarga berish to'g'risidagi masalani hal etish alohida muammo bo'lib, uning bir necha jihatlari mavjud. Davlat funksiyalarining rivojlanish tendensiyalari ushbu vazifalar ham

davlatning mohiyati va rasmiy tavsifining ta'siri ostidagi, ham o'zgarib borayotgan tashqi muhit ta'siri ostidagi rivojlanishi va o'zgarishini o'z ichiga oladi. Shu jihatdan olganda davlat funksiyalari doimo rivojlanishda bo'lib, unga ichki va tashqi omillar o'z ta'sirini o'tkazadi.

Masalani atroflicha muhokama qiling.

5-mavzu: DAVLAT SHAKLLARI

5.1. Davlatning shakli tushunchasi

Davlat shakli davlatning mohiyati bilan bevosita bog'liqdir. Chunki davlat shakli tushunchasini o'rganish orqali davlat hokimiyati qanday uyushtirilganligi, uning qaysi idoralar orqali amalga oshirilishi, ushbu idoralarning tashkil etilish tartibi, tuzilishi, o'zaro munosabatlari, markaziy organlar bilan ma'muriy-hududiy birliklardagi mahalliy davlat organlari o'rtasidagi o'zaro munosabat, davlat hokimiyatining amalga oshirish usullari haqida ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

Davlat shakli – bu o'z ichiga davlat boshqaruvi, davlat tuzilishi va siyosiy (davlat) rejimni qamrab oluvchi siyosiy hokimiyatni tashkil etish usullari yig'indisidir.

Davlat shakli uning uch tarkibiy qismi – boshqaruv shakli, davlat tuzilishi shakli va siyosiy idora usulining birlikdagi siyosiy hokimiyat tashkilotidir.

Davlat shaklining tarkibiy elementlari quyidagilardan iborat:

- boshqaruv shakli, ya'ni davlat hokimiyati va boshqaruvni tuzish hamda tashkil etishning muayyan tartibi;
- davlat tuzilishi shakli, ya'ni davlatning hududiy tuzilishi, markaziy, mintaqaviy va mahalliy hokimiyatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning muayyan tartibi;
- siyosiy (davlat) rejim, ya'ni siyosiy (davlat) hokimiyatni amalga oshirish usul va uslublari.

5.2. Davlat shakllarining rivojlanishi va o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar

Davlat shakllarining rivojlanishi va o'zgarishiga quyidagi omillar ta'sir etadi:

- ijtimoiy-iqtisodiy, ma'rifiy-madaniy muhit;
- tarixiy, milliy va diniy an'analar, urf-odatlar;
- tabiiy, geografik va iqlimiy shart-sharoitlar;
- siyosiy kuchlarning o'zaro nisbati;
- jamiyatni g'oyaviylashtirish va siyosiylashtirish darajasi.

5.3. Davlatning boshqaruv shakli

Davlat boshqaruv shakli – bu davlat hokimiyatining oliy organlarini tashkil etish hamda ushbu organlarning o'zaro va aholi bilan bo'lgan munosabatlarini belgilovchi davlat shaklining tarkibiy qismi. Shuningdek, muayyan mamlakatda davlat boshlig'i (monarx yoki prezident)ning huquqiy maqomi bilan bog'liq masalalar ham davlat boshqaruv shaklining mazmuni tarkibiga kiradi.

Davlat boshqaruv shakliga ko'ra ikkiga bo'linadi: **monarxiya** va **respublika**.

Monarxiya (lotincha monos – yakka, arxe – hokimiyat ma'nosini anglatadi) – bunda, qoida tariqasida, oliy davlat hokimiyati yakka shaxs tomonidan amalga oshiriladi. Odatda hokimiyat meros orqali o'tadi.

Monarxiyaning belgilari:

- monarx hokimiyati muqaddas (teokratik monarxiyalarda) va daxlsiz deb e'lon qilinadi;
- hokimiyatni o'rnatish va qabul qilishning alohida tartibi mavjud, qoida tariqasida, hokimiyat meros orqali o'tadi;
- o'z hokimiyatidan umrbod foydalanadigan davlat boshlig'ining (podsho, qirol, imperator, shoh, xon, knyaz, gersog va boshqalar) mavjudligi;
- monarxning o'z boshqaruv faoliyati natijasi yuzasidan yuridik javobgar emasligi;

– ichki va tashqi siyosatni amalga oshirishda bevosita o‘z nomidan ish ko‘rishi va boshqalar.

Monarxiya boshqaruvining ko‘rinishlari: mutlaq (absolyut), cheklangan, dualistik (aralash), teokratik.

1. Mutlaq (absolyut) monarxiya. Bunda, davlat suverenitetining birdan-bir egasi monarx bo‘lib, u o‘z qo‘lida butun hokimiyat (qonunchilik, ijro va sud)ni to‘plagan bo‘ladi va uning hokimiyati aholi yoki birorta organ tomonidan cheklanmagan bo‘ladi (bugungi kunda Baxrayn, Bruney, Qatar va boshqalarda mavjud).

2. Cheklangan monarxiya (parlamentar, konstitutsion). Bunda monarx hokimiyati vakillik organi tomonidan muayyan darajada cheklangan va monarxning huquqiy maqomi konstitutsiya bilan chegaralab qo‘yilgan bo‘ladi. Uning quyidagi turlari mavjud:

Parlamentar monarxiya mamlakatlari (hozirgi Buyuk Britaniya)da qirol davlat boshlig‘i vazifasini o‘tasada, amalda mamlakatni to‘la ma’noda boshqara olmaydi. Parlamentar monarxiyaning quyidagi belgilari mavjud: a) monarx hokimiyati deyarli barcha sohalar bo‘yicha cheklangan bo‘ladi; b) ijro hokimiyati hukumat tomonidan amalga oshiriladi, hukumat o‘z navbatida konstitutsiyaga ko‘ra monarx oldida emas, balki parlament oldida javobgar bo‘ladi; d) hukumat parlamentga bo‘lgan saylovlarda g‘olib chiqqan partiyalar vakillari orasidan shakllantiriladi; e) hukumat boshlig‘i lavozimiga parlamentda ko‘pchilik deputatlik o‘rniga ega bo‘lgan partiya rahbari tayinlanadi; f) qonunlarni parlament qabul qiladi, monarxning qonunlarni imzolashi esa asosan formal xarakterga ega bo‘ladi.

Konstitutsiyaviy monarxiya davlat boshqaruvining shunday shakli, bunda monarxning hokimiyati konstitutsiya bo‘yicha vakillik organi tomonidan chegaralangan bo‘ladi. Konstitutsiyaviy monarxiya o‘rta asrlarda Yevropada ro‘y bergan burjua inqiloblari natijasida yuzaga kelgan. Hozirgi kunda Daniya, Belgiya, Ispaniya, Norvegiya, Shvetsiya, Yaponiya kabi mamlakatlarda davlat boshqaruvi konstitutsiyaviy monarxiya

shaklida tashkil etilgan. Davlat boshqaruvining bunday shaklida demokratik siyosiy rejim mavjud bo'lishi mumkin.

3. Dualistik (aralash) monarxiya. Dualistik monarxiyada davlat hokimiyatini tashkil etish ikki tomonlama xarakterga ega, ya'ni monarx ijro hokimiyatiga boshchilik qiladi, o'zi oldida javobgar bo'lgan hukumatni tashkil etadi, qonunchilik hokimiyati esa parlamentga tegishli bo'ladi (Iordaniya, Marokash, Malayziya kabi davlatlarda mavjud). Shu bilan birga, monarx parlament tomonidan qabul qilingan qonunlarga mutlaq veto qo'yish huquqiga ega.

4. Teokratik monarxiya. Bunday boshqaruv shakli mavjud bo'lgan davlatlarda monarx ham dunyoviy, ham diniy hokimiyatga ega bo'ladi (Vatikan, Saudiya Arabistoni).

Respublika – davlat boshqaruvining shunday shakli, bunda davlat hokimiyati aholi tomonidan muayyan muddatga saylab qo'yiladigan organlar va davlat boshlig'i tomonidan amalga oshiriladi.

Boshqaruvning respublika shakliga xos bo'lgan quyidagi belgilar mavjud:

- davlat boshlig'i va boshqa oliy hokimiyat organlarining muayyan muddatga saylab qo'yilishi;
- davlat boshlig'i va boshqa saylab qo'yiladigan organlarning saylovchilar oldida mas'ulligi hamda ularning muayyan muddatga saylanishi va tayinlanishi;
- davlat boshlig'ining qonunda belgilab qo'yilgan holatlarda yuridik jihatdan javobgarligi;
- davlat hokimiyatini davlat boshlig'i nomidan emas, balki xalq nomidan amalga oshirilishi;
- fuqarolar huquq va erkinliklarining davlat tomonidan himoya qilinishi, davlat va shaxs o'rtasida o'zaro mas'ullikning mavjudligi va boshqalar.

Respublikaning quyidagi tarixiy shakllari mavjud bo'lgan: Afina demokratik respublikasi (er. av. V–IV asrlarda Afina); Rim aristokratik respublikasi (er. av. V–II asrlarda Rim); Sparta aristokratik respublikasi (er. av. V–IV asrlarda Sparta); o'rta

asr shahar (feodal) respublikalari (Venetsiya, Novgorod, Pskov, Florensiya, Genuya, Ganza va boshqa erkin shaharlar).

Sotsialistik respublikalar. Parij kommunasi (1871); Sovetlar respublikasi (1917–1991-yillarda sobiq Sovet Ittifoqi); Xalq demokratik respublikalari (XXR, VSR, Kuba).

Hozirgi kunda respublika shaklining asosan quyidagi turlari ajratib ko'rsatiladi: parlamentar respublika, prezidentlik respublikasi, aralash (dualistik) respublika.

Parlamentar respublika. Hozirgi zamon davlat boshqaruvining bir turi bo'lib, bunday respublikada hukumat parlamentga o'tkazilgan saylovlarda ko'pchilik o'rin olgan partiyalarga tegishli deputatlar tomonidan shakllantiriladi (Italiya, Isroil, Germaniya va boshqalar). Bundan tashqari, davlat boshlig'i – prezident odatda parlament a'zolari yoki maxsus kengash tomonidan saylanadi. Hukumat parlament oldida javobgar bo'lib, uning faoliyat muddati parlamentga bo'lgan saylovlargacha amalda bo'ladi.

Prezidentlik respublikasi. Bunda prezident, qoida tariqasida, davlat va ijro etuvchi hokimiyat boshlig'i hisoblanadi. Prezident hukumatni shakllantiradi va hukumat uning oldida javobgar bo'ladi (AQSH, Rossiya, Braziliya, Argentina, Meksika va boshqalar). Prezident umumxalq saylovlari asosida o'z lavozimiga saylanadi.

Aralash respublika. Bunday boshqaruv shaklida davlat boshlig'i – prezident xalq tomonidan saylanadi. U hukumat boshlig'ini tayinlashda rasman ishtirok etadi, lekin hukumat boshlig'i va a'zolari parlamentdagi ko'pchilik tomonidan shakllantiriladi (Fransiya, Finlyandiya). Boshqaruvning bunday shaklida prezident konstitutsiya asosida ijro hokimiyati va hukumat o'rtasida hal qilib bo'lmaydigan ziddiyatlar kelib chiqqan holatda parlamentni tarqatib yuborish vakolatiga ega bo'ladi.

5.4. Davlatning tuzilish shakli

Davlatning tuzilish shakli – bu davlatning siyosiy va ma'muriy-hududiy tuzilishi bo'lib, markaziy va mahalliy organ-

lar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni tavsiflaydigan davlat shaklining tarkibiy qismidir.

Davlatning tuzilish shakliga ko'ra: oddiy (unitar) va murakkab (federativ va konfederativ) ko'rinishlari mavjud.

Unitar tuzilishdagi davlat yagona bo'lib, u tarkibiy qismlari suverenitet belgilariga ega bo'lmagan ma'muriy-hududiy birliklardan iborat bo'ladi.

Unitar davlatga xos belgilar:

– qonunchilik, ijroiya va sud hokimiyati organlari yagona tizimining mavjudligi;

– yagona konstitutsiya, qonunchilik, soliq, moliya tizimlarining mavjudligi;

– yagona fuqarolikning joriy etilganligi;

– barcha tashqi munosabatlar markaziy organlar tomonidan amalga oshirilishi.

Federativ tuzilishga ega bo'lgan davlat – bu mustaqil bo'lgan bir necha davlat tuzilmalarining ixtiyoriy asosda birlashgan yagona ittifoqi. Federativ davlatning **milliy, hududiy** (AQSH, Meksika, Hindiston) va **milliy-hududiy** (Rossiya Federatsiyasi) shakllari mavjud.

Federativ davlatning umumiy belgilari:

– federatsiya hududi uning alohida subyektlari (shtatlar, kantonlar, respublikalar, o'lkalar va boshqalar) hududlaridan tashkil topgan bo'ladi;

– davlat hokimiyati organlari – oliy qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati federatsiya va subyektlar miqyosida ikki pog'onali bo'ladi;

– federatsiya va uning subyektlari vakolatlari konstitutsiyasida, ittifoq shartnomasi yoki o'zaro vakolatlarni chegaralash to'g'risidagi ikki tomonlama shartnomalarda belgilab qo'yilgan bo'ladi;

– federatsiya subyektlari o'zlarining konstitutsiyalari va qonunchilik tizimiga, oliy qonunchilik, ijro, sud hokimiyatlari tizimiga ega bo'ladi;

– federativ davlatda ittifoq fuqaroligi bilan bir qatorda subyektlarning ham fuqaroligi bo‘lishi mumkin;

– federativ davlat parlamenti asosan ikki palatali bo‘lib, yuqori palata asosan federatsiya subyektlarining manfaatlarini ifodalaydi, himoya qiladi;

– tashqi siyosat, qurolli kuchlarga yagona qo‘mondonlik, mudofaa, moliya, soliq tizimlariga rahbarlikni asosan federal davlat organlari amalga oshiradi.

Konfederatsiya – bu siyosiy, harbiy, iqtisodiy va boshqa sohalarda muayyan maqsadlarga erishish uchun tashkil qilinadigan davlatlarning muvaqqat ittifoqi.

Konfederatsiyaning belgilari:

– konfederatsiya suverenitetga ega bo‘lmaydi, chunki ushbu tuzilma to‘la ichki va tashqi suverenitetga ega bo‘lgan mustaqil davlatlarning ittifoqidir;

– konfederatsiyada markaziy davlat apparati va yagona qonunchilik tizimi mavjud bo‘lmaydi;

– konfederatsiya doirasida u yoki bu muammolarni hal qilish borasidagi ishlarni muvofiqlashtirish maqsadida ittifoq organlari tashkil etilishi mumkin;

– konfederatsiyaga birlashgan davlatlarning o‘z fuqaroligi saqlanib qolinadi, lekin bu davlatlarning fuqarolari konfederatsiya hududida erkin harakatlanish (viza va boshqa rasmiyatchiliklarsiz) huquqiga ega bo‘ladilar;

– konfederatsiyada yagona soliq tizimi, budget va armiya mavjud bo‘lmaydi, lekin konfederatsiya subyektlari muayyan muddatga yagona pul tizimi, bojxona qoidalari, davlatlararo kredit siyosati, konfederatsiya maqsadlari uchun budget tizimini tashkil qilishlari mumkin;

– konfederativ davlatlar uzoq muddatga saqlanib qolmaydi, bunda ular keyinchalik federatsiyaga aylanishi yoki umuman tarqalib ketishi mumkin.

5.5. Siyosiy rejim

Siyosiy (davlat) rejim(i) – bu siyosiy (davlat) hokimiyatni amalga oshirishda qo'llaniladigan usul, uslub va vositalar yig'indisidir. Siyosiy rejim davlat hokimiyatining aholi bilan o'zaro munosabatlari qanday usullar yordamida amalga oshiriladi, ijtimoiy qatlamlarning siyosiy sohadagi haqiqiy nisbati qanday namoyon bo'ladi, turli jamoat tashkilotlarining siyosiy maqomi qanday, davlat organlari o'z hududlarida yashovchi aholini boshqarish bo'yicha amalda qanday rol o'ynaydi degan savollarga javob beradi.

Davlat va huquq nazariyasi davlatchilikning ko'p asrlik tarixida ma'lum bo'lgan siyosiy rejimlarning bir qator turlarini ajratib ko'rsatadi. Barcha siyosiy rejimlar birinchi navbatda ikki xil ko'rinishdagi, ya'ni **demokratik** va **nodemokratik** turlarga bo'linadi.

Demokratik rejim. Davlat hokimiyatini amalga oshirishning mazkur turiga quyidagi belgilar xos:

- iqtisodiy faoliyat sohasida shaxsning erkinligi;
- davlat hokimiyati faoliyatiga xalq tomonidan to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qilishning samarali mexanizmlarining mavjudligi;
- jamiyat hayotiga oid bo'lgan eng muhim masalalar yuzasidan qarorlarning ko'pchilik tomonidan ozchilikning manfaatlari maksimal darajada e'tiborga olingan holda qabul qilinishi;
- shaxsiy huquq va erkinliklarning kafolatlanganligi;
- shaxsning qonunsizlik va hokimiyatning har xil suiiste'mol qilishliklaridan himoyalanganligi;
- oshkoralik, ommaviy axborot vositalarining erkinligi va senzura xoli ekanligi;
- barcha davlat organlari faoliyatining qonuniylik tamoyiliga asoslanishi;
- hokimiyat vakolatlarining taqsimlanganligi va boshqalar.

Demokratik rejimning quyidagi turlari mavjud: sotsial-demokratik (tenglik, davlat tomonidan ijtimoiy jihatdan kam ta'minlangan shaxslarga nisbatan kuchli ijtimoiy siyo-

satning amalga oshirilishi va boshqalar); liberal-demokratik (erkinlik, birodarlik, tenglik kabi umuminsoniy qadriyatlarining ta'minlanishi bilan birga davlatning iqtisodiyotga ta'siri minimal darajada bo'lishi va boshqalar).

Nodemokratik siyosiy rejim. Davlat hokimiyatini amalga oshirishning mazkur turiga quyidagi belgilar xos:

- ijtimoiy hayotning barcha sohalari ustidan davlatning to'la nazorati o'rnatilganligi;
- fuqarolar huquq va erkinliklarining amalda tatbiq etilmasligi va yetarli darajada kafolatlanmaganligi;
- yagona partiya diktaturasining o'rnatilganligi;
- hokimiyatning qat'iy markazlashganligi hamda davlat boshlig'i shaxsining haddan tashqari ulug'lanishi;
- jamoat tashkilotlari faoliyatining davlat tomonidan qat'iy nazorat ostiga olinishi;
- fuqarolar va ijtimoiy-siyosiy kuchlarning rasmiy mafkura-ga mos kelmaydigan diniy, siyosiy va boshqa qarashlar uchun ta'qib ostiga olinishi;
- ommaviy axborot vositalari ustidan to'la nazoratning o'rnatilishi, senzuraning mavjudligi va boshqalar.

Nodemokratik rejimning totalitar, fashistik va avtokratik kabi turlari mavjud. Avtokratik rejimga jamoa avtokratiyasi va yagona shaxs avtokratiyasi kiradi. Jamoa avtokratiyasi, o'z navbatida, aristokratiya va oligarxiya deb nom olgan boshqaruv shakllariga bo'linadi. Yagona shaxs avtokratiyasi despotiya, mustabidlik, shaxsiy hokimiyat shakllariga ega. Yuqoridagilar bilan birga tegishli adabiyotlarda nodemokratik rejimning harbiy xunta va irqchilik shakllari ham ko'rsatib o'tiladi.

5.6. O'zbekiston Respublikasi davlat shaklining o'ziga xos xususiyatlari

O'zbekiston Respublikasi davlat tuzilishi shakli bo'yicha unitar respublikadir. Shu bilan birga, O'zbekiston davlat tuzilishda federalizmning ayrim xususiyatlari ham mavjud. Chunki

uning tarkibiga ma'muriy-hududiy birliklar, shuningdek suveren davlat huquqiga ega bo'lgan milliy-hududiy tuzilma bo'lgan Qoraqalpog'iston Respublikasi kiradi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 17-bobi Qoraqalpog'iston Respublikasining konstitutsiyaviy-huquqiy maqomini belgilab bergan.

O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy jihatdan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullardan tashkil topgan.

O'zbekiston Respublikasi davlat tuzilishining quyidagi xususiyatlari mavjud:

– O'zbekiston Respublikasi hududiy tuzilishi yaxlit birlikni tashkil qiladi;

– O'zbekistonda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so'zsiz tan olinadi;

– davlat hokimiyati organlari tizimi O'zbekiston hududida yagonadir;

– O'zbekistonda tashqi siyosatni O'zbekiston xalqining manfaatini ko'zlab va uning nomidan faqat u saylab qo'ygan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va O'zbekiston Respublikasining Prezidenti amalga oshiradi;

– O'zbekistonda moliya, soliq, bojxona tuzilishi va qurolli kuchlari, milliy xavfsizlik va ichki ishlar organlari markazlashtirilgan holda tashkil etilgan;

– O'zbekiston hududida yagona fuqarolik joriy qilingan.

O'zbekiston Respublikasining boshqaruv shakli. O'zbekistonning respublika shaklidagi davlat ekanligi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida o'zining teran ifodasini topgan. Jumladan, Asosiy Qonunning 1-moddasida O'zbekiston – suveren demokratik respublika ekanligi mustahkamlab qo'yilgan. Shuningdek, 11-moddada O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyatining tizimi – hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linishi prinsipiga asoslanishi, 76-moddada O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi oliy davlat vakillik organi bo'lib, u qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshirishi hamda ikki palata-

dan, ya'ni Qonunchilik palatasi (quyi palata) va Senat (yuqori palata)dan iboratligi mustahkamlab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti davlat boshlig'i hisoblanib, u davlat hokimiyati organlarining kelishilgan holda faoliyat yuritishini hamda hamkorligini ta'minlaydi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi – O'zbekiston Respublikasining Hukumati ijro etuvchi hokimiyatni amalga oshiradi. Vazirlar Mahkamasi O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Oliy Majlis qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari ijrosini ta'minlaydi. Vazirlar Mahkamasi O'zbekiston Respublikasining butun hududidagi barcha organ va tashkilotlar, mansabdor shaxslar hamda fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qarorlar va farmoyishlar chiqaradi.

O'zbekiston Respublikasining siyosiy rejimi demokratik taraqqiyotning strategik yo'nalishlarini, insonning siyosiy huquqlarini xalqaro andozalar miqyosida belgilab beradi, xalqaro huquq ustunligini, hokimiyatlar taqsimlanishini, davlatning asosiy organlari va mahalliy o'zini o'zi boshqarish idoralarining saylanishini, ko'ppartiyaviylikni, mafkuraviy plyuralizmni o'zida aks ettiradi.

O'zbekiston Respublikasining siyosiy rejimi demokratik siyosiy rejim bo'lib, unga quyidagi belgilar xosdir: demokratizm; respublika boshqaruv shaklining mavjudligi; hokimiyat vakolatlarining taqsimlanganligi; siyosiy va mafkuraviy sohada fikrlar xilma-xilligi; o'zini o'zi boshqarishning samarali tizimlari mavjudligi; davlat siyosatining ijtimoiy yo'naltirilganligi; fuqarolik jamiyati institutlarining rivojlanganligi va boshqalar.

Yuqoridagilar asosida O'zbekiston Respublikasi boshqaruv shakli bo'yicha respublika, tuzilish shakli bo'yicha unitar, siyosiy rejimiga ko'ra demokratik davlat ekanligini ko'rsatib o'tish mumkin.

Nazorat uchun savollar:

1. Davlatlar tuzilish shakliga ko'ra oddiy – unitar hamda murakkab – federativ va konfederativ davlatlarga bo'linadi. Davlat tuzilishi shakli nafaqat ommaviy hokimiyat bilan, balki davlatning yana bir muhim belgisi – aholining hududiy asosga ko'ra birlashganligi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Unitar davlatda ma'muriy-hududiy birliklar davlat suvereniteti alomatlariga ega emas. Bunday davlatda oliy organlarning yagona tizimi hamda yagona qonunchilik mavjud bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 3-moddasida O'zbekiston Respublikasi o'zining milliy davlat va ma'muriy-hududiy tuzilishini, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining tizimini belgilashi hamda ichki va tashqi siyosatini amalga oshirishi belgilab qo'yilgan. O'zbekiston Respublikasining davlat tuzilishi shaklini muhokama qilish vaqtida ayrim shaxslar O'zbekistonning unitar davlat ekanligini ta'kidlashsa, boshqalari federatsiya elementlari mavjud degan fikrlarni ham bildirishadi.

Davlatning tuzilish shakllarini atroflicha muhokama qilish orqali vaziyatga huquqiy baho bering.

2. «Davlat shakli» iborasini bir guruh olimlar «davlat tuzumi»ning sinonimi sifatida qo'llaydi va davlat shakli tushunchasiga davlat boshqaruv shakli, davlatning tuzilish shakli va siyosiy rejim kiradi deb hisoblaydi. Ikkinchi guruh olimlari esa davlat shakliga davlat boshqaruv shakli va davlat tuzilishi shakli kiradi deb unga siyosiy rejimni qo'shmaydi. Yana bir toifa huquqshunoslar davlat shakli – davlat hokimiyatining tuzilishi shaklidir deydi.

Masalani atroflicha muhokama qiling.

6-mavzu: DAVLAT MEXANIZMI

6.1. Davlat mexanizmi tushunchasi, tarkibiy qismlari

Davlat va huquq nazariyasi faniga oid ayrim adabiyotlarda «davlat mexanizmi» va «davlat apparati» sinonim tushunchalar sifatida ko'rsatib o'tiladi. Ayni paytda davlat mexanizmi davlat apparatiga nisbatan ancha keng va murakkab. U davlat apparati va tashkilotlari tizimidan iborat bo'lib, ular vositasida davlat hokimiyati amalga oshiriladi va jamiyat ustidan davlatning rahbarligi ta'minlanadi.

Har qanday holatda ham davlat mexanizmi barcha tarkibiy qismlarining faoliyati uning o'z oldiga qo'ygan maqsad, vazifalari va funksiyalarini amalga oshirishga qaratilgandir.

Davlat mexanizmi turli tuzilmalardan iborat bo'lib, ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- davlat apparati;
- davlat tashkilotlari (davlat korxonasi va muassasalari);

Davlat mexanizmining belgilari:

– o'zaro bog'liq va iyerarxik jihatdan bir-biriga bo'ysunuvchi davlat organlari va tashkilotlari (davlat korxonasi va muassasalari) tizimidan iborat;

– davlatning o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarini hamda funksiyalarini amalga oshirish uchun tashkiliy, moliyaviy va boshqa vositalar bilan ta'minlanganligi;

– har bir davlat organi, tashkiloti vakolatlari va faoliyat doirasining muayyan huquqiy asoslarga ega ekanligi va boshqalar.

6.2. Davlat mexanizmida hokimiyatlar bo'linishi prinsipi

Hokimiyatlar bo'linishi prinsipi – bu davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati tarmoqlariga taqsimlanishidir.

Davlat hokimiyati vakolatlarining taqsimlanishi (mohiyati) – bu hokimiyat har uchala tarmog'ining muvozanatini, tengligini hamda ularning o'zaro bir-birini tiyib turishini va qarama-qarshi ta'sir etishini ta'minlovchi tizimdir. Ayni paytda ushbu organlar vakolatlari shundayki, ular bir-biridan xoli harakat qila olmaydi va davlat hokimiyati uch mustaqil tarmoq kooperatsiyasi jarayonida amalga oshiriladi.

Hokimiyat vakolatlari taqsimlanishi prinsipi mazmunini tavsiflochi quyidagi jihatlarni ko'rsatib o'tish mumkin:

– demokratik davlatlarda hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud tarmoqlari o'zaro yagona davlat mexanizmi bilan chambarchas bog'lanibgina qolmay, balki ular nisbatan mustaqil hamdir;

– qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi hamda sud funksiyalarini amalga oshiruvchi davlat organlari o'rtasida hokimiyatlarning muayyan nisbati mavjud bo'ladi hamda cheklovlar va muvozanat tizimi amal qiladi.

Hokimiyat vakolatlari taqsimlanishi prinsipi davlat va huquq nazariyasining asosiy kategoriyalaridan biri bo'lib, unga ko'ra yagona davlat hokimiyati mustaqil va bir-biriga bo'ysunmaydigan qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linadi (ular bilan bir qatorda ba'zan ta'sis etuvchi, saylovchi va nazorat hokimiyati ham ajratiladi). Ushbu prinsipning vazifasi davlat hokimiyati to'laligicha bir shaxs yoki organ qo'lida jamlanishiga yo'l qo'ymaslikdan iborat. Zero, hokimiyatning to'liq bir shaxs yoki organ qo'lida jamlanishi demokratiya va inson huquq hamda erkinliklariga bevosita xavf tug'diradi, avtoritar tuzum o'rnatilishiga olib keladi.

Hokimiyat vakolatlarini taqsimlash nazariyasi fransuz mutafakkiri Sh.L. Monteskening «Qonunlar ruhi haqida» asarida bayon etilgan. Uning fikricha, adolatli qurilgan davlatda hokimiyat yagona emas, balki aksincha bir-biriga tobe bo'lmagan uchta hokimiyat: qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati mavjud bo'lishi shart. Ularning har qanday ko'rinishda biron-bir organ yoki shaxs qo'lida mujassamlanishi umumiy manfaatlarga putur yetkazadi, suiiste'molliklarga olib keladi va shaxsning siyosiy erkinligi bilan aslo kelishmaydi. Qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlarning bir qo'lda birlashtirilishi qonunning ustun bo'lishiga zarar yetkazadi, agar, sudyalar faqat sudlov bilan mashg'ul bo'lmay, qonun yaratish ishi bilan shug'ullansa, u holda insonlar hayoti nohaqlik qurboniga aylanishi mumkin¹.

Hokimiyat vakolatlari taqsimlanishi prinsipi ilk bor 1787-yilgi AQSH Konstitutsiyasida o'z ifodasini topgan. Ushbu prinsipga ko'ra hokimiyat vakolatlari nafaqat uning turli tarmoqlari o'rtasida taqsimlanadi, balki «o'zaro muvozanat va cheklovlar tizimi» orqali ular bir-birini nazorat qiladi. Hokimiyat vakolatlari taqsimlanishi tamoyili O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 11-moddasida konstitutsiyaviy tuzumning asoslaridan biri sifatida mustahkamlab qo'yilgan. Unga ko'ra «O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyatining tizimi hokimiyatning qonun chiqaruchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linishi prinsipiga asoslanadi».

Hokimiyat vakolatlarining taqsimlanishi prinsipini O'zbekiston Respublikasida joriy qilishdan maqsad mamlakatda demokratiyalashtirish jarayonini tezlashtirish, davlat mexanizmini takomillashtirish, umuminsoniy qadriyatlarni qayta tiklash, inson huquqlari va erkinlarining ustuvorligini tan olish va pirovardida huquqiy davlat barpo etishdir. Hokimiyat vakolatlarining taqsimlanishi prinsipi hokimiyatning suiiste'mol qilinishidan, byurokratizmdan va siyosiy hayotdagi bosh-bosh-

¹ Qarang: Montesкье Ш.Л. Избранные произведения. – М., 1955. – С. 290.

doqlikdan qutilish, hokimiyat organlarining muvozanati va tengligini ta'minlash, ularning o'zaro munosabatlarini tartibga solish imkoniyatini beradi.

6.3. Davlat apparati tushunchasi

Davlat apparati – bu davlat mexanizmining tarkibiy qismi bo'lib, u davlat hokimiyatini amalga oshirish uchun berilgan vakolatlarga ega bo'lgan davlat organlari majmuidan iboratdir.

Davlat apparatining quyidagi xususiyatlari mavjud:

– davlat apparati boshqaruv bilan maxsus shug'ullanuvchi kishilardan iborat;

– davlat apparati muayyan organlarning murakkab tizimidan tashkil topgan bo'lib, ular bevosita hokimiyatga daxldor funksiyalarni ado etadi va bunda o'zaro mustahkam aloqada bo'ladi;

– davlat apparatiga kiruvchi barcha organlarning faoliyati tashkiliy va moliyaviy vositalar bilan, zarur hollarda esa majburiy ta'sir choralari bilan ham ta'minlanadi;

– davlat apparatining faoliyati fuqarolarning qonuniy manfaatlari va huquqlarini ishonchli tarzda kafolatlash va muhofaza qilishga qaratilgandir.

6.4. Davlat apparatini tashkil etish va faoliyatini amalga oshirish tamoyillari

Davlat apparatini tashkil etish va faoliyatini amalga oshirishga doir tamoyillar quyidagilardan iborat:

– mamlakat barcha aholisining manfaatlarini himoya qilish;

– qonuniylik;

– davlat apparatini tashkil etishda xalqchillik (demokratizm);

– professionalizm, shu jumladan kasb etikasi talablariga qat'iy amal qilish;

- oshkoralik, ya'ni davlat huquqiy jarayonlarida bo'layotgan hodisalardan aholining xabardorligi;
- hokimiyat vakolatlarining taqsimlanganligi va boshqalar.

6.5. Davlat organlari tizimi

Davlat organi – bu qonuniy asosda tashkil etiladigan, davlat hokimiyatini amalga oshirish jarayonida muayyan vakolatlarga ega bo'lgan, davlat apparatining mustaqil bo'g'ini.

Davlat organlarini tasniflovchi belgilar:

- hokimiyat vakolatiga ega;
- davlat nomidan uning vazifa va funksiyalarini bajaradi;
- muayyan huquq va majburiyatlarni majmui (kompetensiyasi)ga ega;
- muayyan huquqiy mustaqillikka ega;
- o'z ichki tuzilishi va tuzilmasiga ega;
- muayyan hududda faoliyat yuritadi;
- o'z vakolati doirasida bajarilishi majburiy bo'lgan huquqiy aktlar chiqaradi;
- qonunda belgilangan tartibda tashkil etiladi;
- o'z shaxsiy tarkibi o'rtasida huquqiy aloqalarni o'rnatadi.

Davlat organlarini quyidagicha tasniflash mumkin:

– **shakllanish usuliga ko'ra:** birlamchi (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti) va hosilaviy (birlamchi organlar tomonidan tashkil etiladigan boshqa barcha organlar);

– **faoliyat hududiga ko'ra:** markaziy (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini va boshqa respublika miqyosidagi organlar) va mahalliy (viloyat, tuman, shahar hokimliklari, xalq deputatlari kengashlari, respublika idoralarining mahalliy bo'g'inlari);

– **kompetensiyasiga ko'ra:** umumiy kompetensiyali (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkama-

si, hokimliklar, mahalliy xalq deputatlari kengashlari) va maxsus kompetensiyali (vazirliklar, davlat qo'mitalari, agentliklar va boshqalar);

– **hokimiyat vakolatlari taqsimlanishi prinsipiga ko'ra:** qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud organlari;

– **qaror qabul qilish tartibiga ko'ra:** kollegial (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy xalq deputatlari kengashlari) va yakka tartibda qaror qabul qiladigan (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, hokimlar) davlat organlari va tashkilotlari.

6.6. O'zbekistonda davlat hokimiyatini amalga oshirishning huquqiy asoslari

O'zbekistonda davlat hokimiyatini amalga oshirishning huquqiy asoslari quyidagilardan iborat:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi.

2. O'zbekiston Respublikasining qonunlari (masalan: O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati to'g'risida»gi Konstitutsiyaviy Qonuni; O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to'g'risida»gi Konstitutsiyaviy Qonuni; O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida»gi Qonuni; O'zbekiston Respublikasining «Sudlar to'g'risida»gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasining «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi Qonuni va boshqalar).

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari (masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Davlat huquqiy siyosatini amalga oshirishda adliya organlari va muassasalari faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Suv xo'jaligi vazirligi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi,

«O'zbekiston Respublikasi Qurilish vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida»gi qarorlari va boshqalar).

4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi-ning qarorlari (masalan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Qurilish vazirligi, uning tarkibiy bo'linmalari, shuningdek respublika va hududiy arxitektura-shaharsozlik kengashlari to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida»gi, «O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kommunal xizmat ko'rsatish vazirligi hay'ati a'zolari tarkibini tasdiqlash to'g'risida»gi qarorlari va boshqalar).

6.7. Mamlakatni demokratik yangilash jarayonida davlat mexanizmini isloh qilish masalalari

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan keyin davlat hokimiyati mexanizmi milliy davlatchiligimiz tajribasi va umum-e'tirof etilgan demokratik tamoyillar asosida tubdan isloh qilindi. Mamlakatimizda ma'muriy bo'linish va boshqaruv tuzilmalari bo'ysunishining ancha batartib tizimi vujudga keldi, ularning vertikal va gorizontal aloqalari belgilandi. Boshqaruvning ko'pgina byurokratik bo'g'inlari, demokratik va bozor islohotlarini amalga oshirishda to'g'anoq bo'lib turgan davlat va idora tuzilmalari isloh qilindi va tugatildi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida markazlashtirilgan tizimdan, xo'jalik yuritishning o'zini o'zi boshqarish shakliga o'tildi. Mamlakatimizda ilgari butunlay mavjud bo'lmagan bir qator yangi davlat organlari tuzildi.

Bugungi kunda mamlakatimizda shakllantirilgan davlat mexanizmi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohalarda faoliyat yurituvchi davlat organlari, davlat korxonalari, davlat muassasa va tashkilotlaridan iboratdir. Davlat mexanizmining barcha bo'g'inlari xalq manfaati uchun xizmat qiladi, uning irodasini ifoda etadi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga asosan xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbaidir. O'zbekiston Respublikasida davlat hokimiyati xalq manfaatlarini ko'zlab va O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi

hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat bergan davlat organlari tomonidagina amalga oshiriladi.

Davlat organlari qonunchilikda belgilangan tartibda tuziladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida (90-modda) ko'rsatilishicha, respublika Prezidentini saylash tartibi O'zbekiston Respublikasining qonuni bilan belgilanadi.

O'z-o'zidan ma'lumki, davlat hokimiyatini amalga oshirish uchun davlat mexanizmining samarali faoliyat ko'rsatishi zarur bo'ladi, davlat mexanizmi faoliyati to'g'ri yo'lga qo'yilmas ekan, davlat tomonidan olib borilayotgan islohotlar o'z natijasini bermaydi. Davlat o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarini tez hamda to'laqonli amalga oshirishi uchun davriy ravishda davlat mexanizmini takomillashtirib borishi lozimdir.

O'zbekiston Respublikasida davlat organlari o'zlarining tashkil etilishi tartibi va bajaradigan vazifalariga qarab bir-biridan farq qiladi. Ana shu asoslarga ko'ra davlat organlari tizimi belgilanadi. O'zbekiston Respublikasida davlat organlarining tizimi hokimiyatlarning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga taqsimlanish tamoyiliga tayanadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Davlat va huquq nazariyasi faniga oid ayrim adabiyotlarda «Davlat mexanizmi» va «Davlat apparati» sinonim tushunchalar sifatida ko'rsatib o'tiladigan holatlar mavjud. Davlat mexanizmi o'zaro bog'liq va iyerarxik jihatdan bir-biriga bo'ysunuvchi davlat organlari va tashkilotlari tizimidan iborat bo'lib, davlatning o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarini hamda funksiyalarini amalga oshirish uchun tashkiliy va boshqa vositalar bilan ta'minlanadi. Davlat mexanizmidagi har bir davlat organi va tashkiloti vakolatlari va faoliyat doirasining muayyan huquqiy asoslariga ega bo'ladi.

Davlat apparati esa davlat mexanizmining tarkibiy qismi bo'lib, u davlat hokimiyatini amalga oshirish uchun berilgan vakolatlarga ega bo'lgan davlat organlari majmuidan iboratdir.

Masalani atroflicha muhokama qiling.

2. Davlat mexanizmi muayyan obyektiv tamoyillar asosida amalga oshiriladi, bu esa jamiyatni davlat tomonidan idora etishning samaradorligini ta'minlash kafolati hisoblanadi. Qonun chiqarish va ijro etish vakolatlari ayni bir shaxs qo'lida yoki ayni bir organ ixtiyorida jamlangan bo'lsa, erkinlik mavjud bo'lmaydi, zero davlat boshlig'i yoki parlament noto'g'ri qonunlar qabul qilishi va ulardan turli maqsadlarda foydalanishi mumkin. Shu sababli hokimiyatlar bo'linishi prinsipiga amal qilinishi lozim. Hokimiyatlar bo'linishi uchala hokimiyatning muvozanatini, tengligini hamda ularning o'zaro bir-birini tiyib turishini va qarama-qarshi ta'sir etishini ta'minlovchi tizimdir.

Hokimiyatlar bo'linish prinsipining mazmun va mohiyatini atroflicha muhokama qiling.

7-mavzu: IJTIMOIIY MUNOSABATLAR VA HUQUQ

7.1. Ijtimoiy munosabatlar tushunchasi

Ma'lumki, jamiyat – bu kishilar o'rtasidagi o'zaro harakatlarning mahsuli, ular hayotining ma'lum bir tashkiliyligi, mohiyati jihatidan kishilar va ularning guruhlari o'rtasidagi turli xil (iqtisodiy, fuqarolik, oilaviy, ma'naviy, mehnat, diniy va boshqa) munosabatlar va aloqalar yig'indisidir.

Ijtimoiy munosabatlar – ijtimoiy subyektlar o'rtasidagi hayotiy ne'matlarni taqsimlash, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish yuzasidan kelib chiqadigan aloqalardir. Ijtimoiy munosabatlarning quyidagi turlari mavjud: milliy, etnik, guruhiy, shaxsiy va boshqalar. Ijtimoiy munosabatlar faqat ijtimoiy subyektlar, ya'ni shaxslar va ularning uyushmalari o'rtasida yuzaga keladi. Shu jihatdan olganda, insonning o'zi yaratgan sun'iy obyektlari va tabiat ne'matlari (o'simlik va hayvonot dunyosi)dan foydalanishini ijtimoiy aloqalar sifatida tavsiflab bo'lmaydi.

Ijtimoiy munosabatlar deganda jamiyatda kishilar o'rtasida yuzaga keladigan ongli, maqsadga yo'naltirilgan aloqalar tushuniladi.

Ijtimoiy munosabatlar kishilarning o'zaro mavhum aloqalari emas. U moddiy va ma'naviy madaniyatda o'z ifodasini topgan kishilarning bir-biriga ta'siri, muloqoti, qiziqish va ehtiyojlarining uyg'unlashuvi, fikr va e'tiqodlarining qiyoslashuvi, faoliyat va tajriba almashuvi natijasidir. Muloqotda kishilarning ratsional, emotsional va erkin tarzda bir-biriga ta'siri,

kayfiyatlari va qarashlari shakllanadi, turmush va xulq-atvor tarzi, odatlar, qiliqlar o'zlashtiriladi, ahillik, hamkorlik kabi guruhii yoki ijtimoiy faoliyatini ifodalovchi xislatlar yuzaga keladi.

«Ijtimoiy munosabatlar», «normativ tartibga solish», «ijtimoiy normalar» kabi kategoriyalar davlat va huquq hodisalarini, xususan, huquqning funksiyalari va vazifalarini yanada teranroq anglashda muhim ahamiyatga egadir.

Jamiyat a'zolari o'rtasidagi munosabatlar nafaqat huquq normalari bilan, balki boshqa ijtimoiy normalar bilan ham tartibga solinadi. Ayni paytda shaxslarning texnik obyektlardan, hayvonot va o'simlik dunyosidan foydalanishi bilan bog'liq masalalar sof ijtimoiy normalar bilan tartibga solinmaydi.

7.2. Ijtimoiy munosabatlarni normativ tartibga solishning obyektiv zaruriyati

Har qanday jamiyatda uning a'zolari munosabatlarini tartibga solish jamiyat mavjudligining zaruriy shartidir. Ijtimoiy hayotda tartibga solish – odamlar va ular jamoalari xatti-harakatlarini belgilash, ushbu xatti-harakatlarning doimiyligi va rivoji uchun zarur yo'nalishlar berish, uni aniq maqsadni ko'zlagan holda muayyan bir qolipga tushirish demakdir. Ijtimoiy tartibga solish ikki xil – normativ va individual ko'rinishga ega. **Normativ tartibga solish** umumiy xususiyatga ega bo'lib, bunda norma (qoida)lar jamiyatning barcha a'zolariga yoxud uning muayyan qismiga tegishli bo'ladi. Shu o'rinda normativ tartibga solishning yuzaga kelishi – ijtimoiy tartibga solishning eng muhim burilish nuqtalaridan biri bo'lib, uning taraqqiyotida yirik sifat o'zgarishlarini, tub burilishlarini boshlab berganligini alohida ta'kidlash joiz.

Individual tartibga solish esa aniq subyektga taalluqli hisoblanadi, ya'ni tegishli tarzda harakat qilish uchun berilgan individual ko'rsatmalardan iborat bo'ladi. Bunda normativ tavsifga ega bo'lgan normalar aniq vaziyatlarda ikki yoki undan ortiq shaxslar yohud ularning uyushmalari o'rtasida

yuzaga keladigan muayyan munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan bo'ladi.

Tartibga solishning har ikki turi bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular o'zaro bir-biriga ta'sir qiladi, bir-birining mavjudligini taqozo etadi.

7.3. Ijtimoiy normalar tizimi

Jamiyatda amal qiladigan barcha normalarni ikki katta guruh, ya'ni ijtimoiy va texnik normalarga bo'lish mumkin. Mazkur bo'linish normalarning tartibga solish predmetiga ko'ra tasniflanadi. Agar norma kishilar xulq-atvori va ular o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladigan bo'lsa uni ijtimoiy norma sifatida tavsiflash mumkin. Agar norma shaxsning tabiat va texnika vositalaridan foydalanishi bilan bog'liq munosabatlarga doir bo'lsa, unga texnik normalar sifatida qarash lozim. Shu jihatdan olganda, texnik normalar «inson va mashina», «inson va mehnat quroli», «inson va ishlab chiqarish» tipidagi, ya'ni inson bilan uni o'rab turuvchi jonsiz predmetlarga oid munosabatlarni tartibga soladi deyish mumkin.

Ijtimoiy normalar tizimi – bu jamiyatda kishilar xulq-atvorini, muayyan guruh va jamoalar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qoidalar majmuidir.

Ijtimoiy norma – bu kishilar hamda ularning jamoalari o'rtasidagi muayyan munosabatni tartibga soluvchi xulq-atvor qoidasidir.

Ijtimoiy normalarning quyidagi turlari mavjud:

- 1) axloq normalari;
- 2) siyosiy normalar;
- 3) diniy normalar;
- 4) korporativ normalar;
- 5) urf-odat normalari;
- 6) an'ana normalari;
- 7) huquq normalari va boshqalar.

Axloq normalari – adolat va adolatsizlik, yaxshilik va yomonlik, ezgulik va yovuzlik, maqtoʻv va isnod, jamiyat tomonidan ragʻbatlantiriladigan yoki qoralanadigan xatti-harakatlar, or-nomus, vijdon, burch, qadr-qimmat kabilar koʻrinishida ijtimoiy hayot sharoitlarining bevosita taʼsiri sifatida kishilar ongida shakllanadigan qarashlar, tasavvurlar va qoidalaridir.

Siyosiy normalar – jamiyatni boshqarish jarayonida siyosiy hokimiyat subyektlarining oʻzaro va shaxslar bilan boʻladigan munosabatlarini tartibga soluvchi qoidalar.

Ayni paytda jamiyatda yuz beradigan siyosiy tortishuvlarni hal etishda siyosiy normalar bilan birga huquq normalarining ham oʻrni va roli muhimdir. Shu bilan birga, bugungi kunda dunyoda globallashuv jarayonlari taʼsiri ostida insonlarning fikrlari, qarashlari oʻzgarib bormoqda. Huquq ham siyosiy mazmun kasb etib qolmoqda. Biroq siyosiy va huquqiy normalar oʻrtasida muvozanat boʻlishi zarur¹.

Diniy normalar – shaxslarning ibodatga, muayyan din hukmron mafkura boʻlgan mamlakatlarda esa oʻzaro muomalasiga oid munosabatlarni ham tartibga solishga qaratilgan qoidalar.

Korporativ normalar – shaxslarning muayyan uyushmalari, guruhlari doirasida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan xulq-atvor qoidalari. Xususan, jamoat tashkilotlari ichki vazifalarni muvaffaqiyatli hal etish va oʻz faoliyatlarini samarali tashkil etish maqsadida korporativ normalarni ishlab chiqadi. Korporativ normalar muayyan bir jamoat tashkilotining rahbar organlarini shakllantirish va ularning faoliyat koʻrsatish tartibi, vakolatlari, tashkilot aʼzolarining huquqlari, majburiyatlari va boshqalar toʻgʻrisidagi normalar boʻlib, ular faqat oʻsha tashkilot aʼzolariga nisbatan joriy etiladi va faqat ular uchun majburiy ahamiyat kasb etadi.

Urf-odat normalari – kishilar oʻrtasida koʻp marta takrorlanganligi sababli odatga aylangan va shu tariqa avlod-

¹ Qarang: Scott Veitch, Emilius Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. – P. 32.

dan-avlodga o'tib kelayotgan xulq-atvor qoidalari. Urf-odatlar muayyan ijtimoiy muhitda tarkib topib, avloddan-avlodga o'tib yuradigan xulq-atvor qoidalari sifatida kishilarning tabiiy-hayotiy ehtiyoji ko'rinishida maydonga chiqadi va qayta-qayta takrorlanish natijasida ular uchun odatiy hol bo'lib qoladi.

An'anaviy normalar – jamiyatda qaror topgan ilg'or, ijobiy an'analarni asrash munosabati bilan yuzaga keladigan umumlashgan va barqaror xulq-atvor qoidalari. An'analar kishilar avlodlari o'rtasidagi vorisiylikning xilma-xil bog'lanish yo'nalishlari sifatida, kattalar tajribasi yoshlar tomonidan o'zlashtiriladigan uzatish mexanizmi sifatida maydonga chiqadi.

7.4. Ijtimoiy normalarning umumiy va o'ziga xos xususiyatlari

Ijtimoiy normalar o'zaro umumiy jihatlar bilan birgalikda o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. Buni huquq va axloq normalarining o'zaro nisbatida ham ko'rib chiqish mumkin.

Huquq va axloqning umumiyligi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

– ular birgalikda normativ tartibga solish tizimini tashkil etuvchi ijtimoiy normalardan iboratdir;

– falsafiy nuqtai nazardan huquq va axloq – ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va boshqa omillar bilan bir xil darajada bog'liq bo'lgan ustqurma kategoriyalardir;

– huquq va axloq mavjud ijtimoiy munosabatlardan iborat birdan-bir boshqarish obyektiga ega hamda ularning har ikkalasi ham shaxslar va ularning jamoalariga yo'naltirilgan;

– huquq va axloq normativ hodisalar sifatida shaxslarning zarur va mumkin bo'lgan xatti-harakatlari chegaralarini belgilaydi hamda shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarni uyg'unlashtirish vositasi sifatida maydonga chiqadi;

– inson faoliyatini tartibga soluvchi omil sifatida ular shaxs irodasining erkinligi va xatti-harakatlarini tanlash imkoniyatlariga asoslanadi;

– huquq va axloq oxir-oqibatda bir xil vazifa, ya'ni ijtimoiy hayotni tartibga solish va takomillashtirish, unga tashkiliy asoslarni kiritish, adolat va insonparvarlik tamoyillarini qaror toptirish vazifalarini ko'zda tutadi.

Huquq va axloq normalari bir-biridan quyidagi jihatlarda farqlanadi:

1. Huquq va axloq bir-biridan, eng avvalo, o'rnatilishi, shakllanish usullari va manbalari bo'yicha farq qiladi. Huquq normalari davlat tomonidan yaratiladi yoki tasdiqlanadi. O'z navbatida, huquq normalari davlat tomonidan bekor qilinadi, to'ldiriladi va o'zgartiriladi. Axloq normalari esa boshqacha tarzda tarkib topadi, ya'ni ular butun jamiyat tomonidan yaratiladi. Bu normalar doimiy ravishda kishilar amaliy faoliyati, ularning o'zaro aloqalari jarayonida yuzaga keladi va rivojlanib boradi.

2. Huquq va axloq normalari ta'minlash usullari bo'yicha bir-biridan farq qiladi. Huquq normalari davlat tomonidan yaratilib, joriy etilar ekan, o'z navbatida, davlat tomonidan ta'minlanadi, muhofaza etiladi va himoya qilinadi. Shu ma'noda huquq normalarining mazmuni umummajburiy mohiyatga ega. Jamoatchilik fikri, kuchiga tayanuvchi axloq, majburiy tahdiddan farqli o'laroq, butunlay boshqa tarzda amal qiladi. Bunda davlatning aralashishi, yuridik jazolar qo'llashi taqozo etilmaydi. Chunki axloq qoidalariga amal qilmagan shaxslarga nisbatan qanday ta'sir ko'rsatishni jamiyatning o'zi hal qiladi. Bunday ta'sir chorasi ba'zan huquqiy jazodan ham qattiqroq va ta'sirliroq bo'lishi mumkin.

3. Huquq va axloq normalari ifoda etish shakliga ko'ra farq qiladi. Agar huquq normalari davlatning maxsus yuridik hujjatlari (qonunlar, farmonlar, qarorlar)da mustahkamlanib, umuman keng ko'lamlil va keng tarmoqli qonunchilikni tashkil etuvchi tegishli kodekslar, to'plamlar, nizomlarda guruhlariga ajratilib, tartibga solinsa, axloqiy normalar esa bunday aniq ifodaga ega bo'lmaydi. Axloq normalari va qoidalari jamiyat turli qatlamlari va guruhlarida muayyan ijtimoiy

shart-sharoitlar ta'sirida vujudga kelar ekan, keyinchalik u keng tarqaladi hamda barqaror xulq-atvor qoidalarga aylanadi. Bunda biron-bir axloq normasining yuzaga kelish vaqtini ham, sababini ham, tartibini ham va uning amal qilish muddatini ham aniq ko'rsatish mumkin emas.

4. Axloq va huquq normalari kishilar ongiga ta'sir etish xususiyati va usullariga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Agar huquq normalari subyektlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni ularning yuridik huquq va majburiyat-lari – haqqoniylik va nohaqlik, qonuniylik va g'ayriqonuniylik, jazolanish va jazolanmaslik nuqtai nazaridan tartibga soladigan bo'lsa, axloq inson qilmishlariga ezgulik va yovuzlik, maqtov va qoralash, halollik va nopoklik, oliyjanoblik va past-kashlik, vijdon, or-nomus, burch nuqtai nazaridan yondashadi.

5. Huquq va axloq normalari ularni buzganlik uchun javobgarlik mohiyati va tartibi bo'yicha bir-biridan farq qiladi. Huquqbuzarlik harakatlari oddiy javobgarlikni keltirib chiqaribgina qolmay, balki maxsus-yuridik javobgarlikni ham yuzaga keltiradi. Ayni paytda jazo tayinlash tartibi qonun bilan qat'iy belgilab qo'yiladi. Axloq qoidalarini buzganlik uchun javobgarlik mutlaqo boshqa oqibatlarga olib keladi. Bu yerda aniq bir jazo chorasi ko'zda tutilmaydi. Beriladigan jazo qoidabuzarni axloqiy qoralash, unga tanbeh berish, jamoatchilik ta'siri choralarini qo'llashda ifodalanadi.

6. Huquq va axloq normalari amal qilish sohalari bo'yicha farq qiladi. Axloqiy makon huquqiy makondan ancha kengdir. Ma'lumki, huquq ijtimoiy hayotning ko'p qirralarini chetda qoldirib, uning eng muhim sohalarinigina tartibga solib boradi. Huquqdan farqli o'laroq, axloq jamiyat hayotining deyarli barcha sohalariga taalluqli bo'ladi.

7.5. Huquq – ijtimoiy munosabatlarni normativ tartibga solishning turi sifatida

Ma'lumki, jamiyat kishilar o'rtasida vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlar tizimidan iborat. Ushbu tizim o'z doirasiga

turfa xil munosabatlarni qamrab olgan murakkab jamlanmadir. Bunday murakkablik va turfa xillik ijtimoiy munosabatlar bilan o'zaro ta'sirli aloqada bo'lgan hodisalardan ham xuddi shunday mutanosiblikni talab etadi. Shunday ijtimoiy hodisalardan biri huquqdir.

Huquq (yuridik ma'noda) – bu davlat tomonidan himoya qilinadigan, o'zida erkinlik, tenglik va adolat tamoyillarini ifodalaydigan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan, umummajburiy xulq-atvor qoidalari yig'indisi.

Huquq ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi regul-yator bo'lib, uning bu xususiyati ijtimoiy munosabatlar bilan bo'ladigan muntazam aloqadorlikni ta'minlaydi. Ijtimoiy munosabatlar xilma-xil, biroq shunga qaramay ular ma'lum darajada ixtisoslashadi, mazmunan muayyan guruhlariga birlashadi. Ushbu obyektiv jarayonni parallel ravishda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq ham o'z boshidan kechirishini kuzatishimiz mumkin. Ya'ni umummajburiy xulq-atvor, yurish-turish qoidalari ham tegishincha guruhlanadi, tizimlanadi va yaxlit huquqni tashkil etadi.

7.6. Huquq prinsiplari

Huquq prinsiplari – bu huquqning ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi vosita sifatidagi mohiyatini ifodalovchi boshlang'ich normativ asoslar, eng asosiy qarashlar, g'oyalar va qoidalardir. Huquq prinsiplari, avvalambor, huquq qonuniyatlarini ifodalaydi, qolaversa, butun huquqiy tartibga solish sohasida amal qiladigan va barcha subyektlarga nisbatan qo'llanadigan eng umumiy normalardan iborat bo'ladi. Huquq prinsiplari huquq ijodkori uchun dasturiy g'oyalar sifatida maydonga chiqarkan, huquq normalarini takomillashtirish yo'llarini belgilab beradi. Huquq prinsiplari, qoida tariqasida, Konstitutsiyada, qonunlar va kodekslarning muqaddima yoki

umumiy qoidalar qismida maxsus tartibda belgilab qo'yiladi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining mazmunidan quyidagi huquqiy prinsiplarni, ya'ni huquq ustunligi, demokratizm, inson huquqlari va erkinliklarining oliy qadriyat ekanligi, xalqaro huquqning umume'tirof etilgan qoidalari va normalarining amal qilishi, Konstitutsiya va qonunlar ustuvorligi, teng huquqlilik, barcha mulk shakllarining tengligi, odil sudlov prinsiplarini anglash mumkin.

Huquq prinsiplari ta'sir etish doirasiga ko'ra umumhuquqiy, sohalararo va sohaviy tamoyillarga bo'linadi.

Umumhuquqiy prinsiplar huquq tizimining barcha sohalariga tegishli bo'lib, jumladan adolatlilik, fuqarolarning qonun oldida huquqiy jihatdan tengligi, insonparvarlik, qonuniylik, demokratizm, huquq va majburiyatlar birligi kabilarni ko'rsatib o'tish mumkin;

Sohalararo prinsiplar huquq tizimining ikki yoki undan ortiq sohalariga oid bo'lib, ular quyidagilar: javobgarlikning muqarrarligi, oshkoralik, fuqarolik protsessual va jinoyiy-protsessual huquqdagi tortishuvlilik tamoyili va boshqalar;

Sohaviy prinsiplar huquq tizimining muayyan bir sohasi mazmun-mohiyatining rahbariy qoidasi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, mulkiy munosabatlarda tomonlarning tengligi (fuqarolik huquqi); jinoyat jarayoni huquqida aybsizlik prezumpsiyasi va boshqalar.

7.7. Huquqning funksiyalari

Huquqning funksiyalari – bu jamiyatda ijtimoiy munosabatlarga va kishilarning yurish-turishlariga huquqiy ta'sir qilishning asosiy yo'nalishlaridir.

Huquq funksiyalarining ijtimoiy munosabatlarga ta'sir o'tkazish yo'nalishi sifatidagi rolini tavsiflovchi quyidagi belgilari mavjud:

1. Huquq funksiyasi uning mohiyatidan kelib chiqadi va huquqning jamiyatdagi vazifasi bilan belgilanadi.

2. Huquqning funksiyasi uning ijtimoiy munosabatlarga ta'sirining shunday yo'nalishiki, bunda uning amalga oshirishiga bo'lgan ehtiyoj ijtimoiy hodisa sifatida huquqning zaruratini taqozo etadi.

3. Funksiya huquqning eng muhim xususiyatlarini ifodalaydi va u huquq taraqqiyotining muayyan bosqichida uning oldida turgan tub masalalarni hal etishga yo'naltiriladi.

4. Huquq funksiyasi faol harakat yo'nalishidan iborat bo'lib, u ijtimoiy munosabatlarning muayyan turini tartibga soladi. Aynan shuning uchun ham jo'shqinlik, harakat, faoliyat kabilar huquq funksiyasining eng muhim xususiyatlari hisoblanadi.

5. Huquq funksiyasi o'zining muntazamliligi bilan ajralib turadi. Uni qo'llashning uzluksizligi va davomiyligi aynan ushbu jihat bilan tavsiflanadi.

Huquq funksiyalarini **maxsus yuridik** (tor ma'noda) va **umumijtimoiy** (keng ma'noda) turga tasniflash mumkin.

1. Maxsus yuridik funksiyalarning quyidagi turlari mavjud: tartibga soluvchi (regulyativ) va qo'riqlovchi.

– **Tartibga soluvchi funksiya** – bu shunday huquqiy ta'sir qilish yo'nalishi bo'lib, unda jamiyat taraqqiyoti ehtiyojlariga mos keladigan ijtimoiy munosabatlar amalda bo'lishi ta'minlanadi va rivojlantiriladi. Tartibga solish funksiyasi doirasida ikki kichik funksiya – statik tartibga solish va dinamik tartibga solish funksiyalari ajralib turadi. Huquqning statik tartibga solish funksiyasi ijtimoiy munosabatlarni muayyan huquqiy institutda mustahkamlash yo'li bilan ta'sir o'tkazishida namoyon bo'ladi. Dinamik tartibga solish funksiyasi huquqning ijtimoiy munosabatlar harakatini, ya'ni dinamikasini rasmiylashtirish yo'li bilan ularga ta'sir o'tkazishida ifodalanadi.

– **Qo'riqlovchi funksiya** – bu umumahamiyatga molik eng muhim iqtisodiy, siyosiy, milliy va boshqa ijtimoiy munosabatlarni, ularning daxlsizligini muhofaza qilish, shuningdek mazkur jamiyatga yot bo'lgan munosabatlarni siqib chiqarishni maqsad qilib olgan huquqning ijtimoiy vazifasi bilan bog'liq huquqiy ta'sir yo'nalishidir.

2. Umumijtimoiy funksiyalar orqali jamiyat hayotining turli xil yo'nalishlarida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarga huquqiy ta'sir o'tkaziladi. Huquqning umumijtimoiy funksiyalariga quyidagilar kiradi: **iqtisodiy, siyosiy, tarbiyaviy, ekologik** va boshqalar. Huquqning ijtimoiy funksiyalarini ijtimoiy hayotning tegishli sohalariga huquqiy ta'sir o'tkazish yo'nalishi sifatida ta'riflash mumkin. Jumladan, iqtisodiy funktsiya iqtisodiy sohaga, siyosiy funktsiya siyosiy sohaga, tarbiyaviy funktsiya ma'naviy sohaga huquqiy ta'sir o'tkazadi.

7.8. Huquqning mohiyati haqidagi nazariyalar

Huquqning mohiyati deganda uning mazmuni va maqsadi tushuniladi. Huquqning mazmuni va mohiyati uning asosiy va barqaror xususiyatlarini namoyon etadi. Shu bilan birga, huquqning mohiyatini belgilashda quyidagi ikkita jihat, ya'ni har qanday huquq, eng avvalo, ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi vosita sifatidagi vazifasini bajarishi hamda mazkur vosita kimning manfaatlariga xizmat qilishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Huquqning mohiyati davlatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzumi, siyosati, axloq, madaniyat va boshqa hodisalar bilan o'zaro bog'liq bo'ladi. O'z mohiyatiga ko'ra huquq umumijtimoiy xarakterga ega. Bu demokratik davlatlarning mohiyatida quyidagicha namoyon bo'ladi:

- o'zaro kelishilgan umumijtimoiy irodani ifoda etadi;
- aholining barcha qatlamlari manfaatlariga xizmat qiladi;
- ijtimoiy aloqalarning tashkiliyligi va rivojlanib borishini ta'minlaydi;
- huquqiy munosabatlar subyektlarining erkinligi va javobgarligining o'lchovi hisoblanadi;
- turli-tuman ehtiyoj va manfaatlarni qondirish vositasi sifatida maydonga chiqadi.

Yuridik fanda huquqning mohiyati yuzasidan turli xil nazariyalar mavjud.

Tabiiy huquq nazariyasi (Lokk, Russo, Monteske, Radishchev (XVII–XVIII asrlar)). Ilmiy yoʻnalish sifatida ushbu nazariya uzoq tarixga ega. Uning asosiy qoidalari qadimgi davridayoq shakllanib ulgurgan. Ushbu nazariyaning mohiyati shundan iboratki, davlat tomonidan yaratiladigan pozitiv (ijobiy) huquqdan tashqari barcha uchun umumiy boʻlgan va pozitiv huquqdan ustun turuvchi tabiiy huquq ham mavjud. Pozitiv huquq tabiiy huquq talablariga, yaʼni yashash huquqi, erkin rivojlanish, mehnat qilish, jamiyat va davlat ishlarida qatnashish va boshqa huquqlarga asoslanadi. Qadimgi Rim huquqshunoslari tabiiy huquqni fuqarolik huquqlari hamda xalqlar huquqlari bilan bir qatorda tabiat qonunlari va narsa-hodisalarning tabiiy tartibi ifodasi sifatida alohida ajratib koʻrsatgan. Shuningdek, insonning tabiiy, tugʻma huquqlari koʻpchilik davlatlarda konstitutsiyaviy tarzda mustahkamlab qoʻyilgan. Xususan, Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi-ning 24-moddasida yashash huquqi «har bir insonning uzviy huquqi» sifatida mustahkamlangan. Yuksak madaniyatli jamiyatda tabiiy va pozitiv huquqlarni bir-biriga qarama-qarshi qoʻyishga hech qanday asos yoʻq. Chunki tabiiy huquq ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishning yagona umuminsoniy tizimini tashkil etib, insonning tabiiy huquqlarini mustahkamlaydi va muhofaza qiladi.

Realistik huquq maktabi (R. Iyering, S. Muromsev v.b.). Mazkur yoʻnalish vakillari huquqning tadrijiy tarzda rivojlanishi haqidagi tarixiy tasavvurlardan farqli oʻlaroq, huquq tashqi omillar taʼsirida yuzaga keladi va rivojlanadi deb hisoblaydi. Huquqshunos Rudolf Iyering ushbu nazariyaning mazmun-mohiyatini oʻzining «Rim huquqi ruhi», «Huquq uchun kurash», «Huquqda maqsad» kabi asarlarida bayon qilgan. Iyeringning taʼbiricha, huquq – himoyalangan davlat manfaatidir. U shaxs manfaatlarini kafolatlaydi, odamlarning turli xil ehtiyojlarini qondirishga yordam beradi. Huquqning vazifasi huquqdan foydalanishni kafolatlashdan iborat. Huquqning mazmun-mohiyati zamirida qonunsizlikka qarshi xalqlar

kurashi, davlat hokimiyati, individlar kurashi yotadi. Shu munosabat bilan Iyering huquq tarixidagi barcha ulkan yutuqlar – qullikning, krepostnoylikning barham toptirilishi, yer mulki erkinligi, hunarmandchilik, e'tiqod va hokazolar erkinligi – bularning hammasi shafqatsiz, ko'pincha asrlar osha davom etadigan kurashlarda qo'lga kiritilishi lozimligini, bunday hol-larda huquqning yo'li hamisha huquqlar qoldiqlari orqali belgi-lanishini alohida ta'kidlagan.

Uning e'tirof etishicha, mutlaq adolatli huquq yo'q va bo'lishi ham mumkin emas, huquqning qimmatini uning asosida yotgan maqsadni amalga oshirishdan iboratdir. Manfaatlar kurashi asosida dunyoga kelgan huquq jamiyat hayotida adolat prinsipiga, albatta, rioya qilish sharti bilan muayyan bir shaxs-lar irodasini boshqalarning manfaatlariga bo'ysundiruvchi kuch sifatida maydonga chiqadi.

Mazkur ilmiy yo'nalish namoyandalari huquq uchun kurashish qonuniy huquqqa ega bo'lgan shaxsning o'z oldidagi majburiyatidir, zero huquqni himoya qilish, ya'ni huquqbuzar-likka qarshi harakat qilish esa faqat o'z-o'ziga nisbatangina emas, balki umuman jamiyatga, davlatga nisbatan ham ma-jburiyatdir: har bir shaxs huquqni himoya qilar ekan, avvalo, o'zining subyektiv huquqi asosi bo'lgan obyektiv huquq norma-larini muhofaza etadi deb hisoblaydi.

Psixologik huquq maktabi (Petrajitskiy, Ross, Reysner, Dyugi, Merill). Ushbu nazariya XX asr boshlar-ida keng tarqalgan. Mazkur nazariya vakillarining fikricha, kishilarning ruhiyati jamiyat, axloq, huquq va davlatning rivoj-lanishini belgilab beradigan omildir, haqiqiy huquq kishilarning o'z huquq va majburiyatlari to'g'risidagi ruhiy kechinmalaridir. L. Petrajitskiyning ta'kidlashicha, tajribalarga asoslanuvchi fan turmushning ikki ko'rinishi – moddiy va ruhiy tomonlarini o'rganadi. Ijtimoiy voqelik hodisalarining biri sifatida huquq ruhiy dunyoga taalluqli bo'lib, u odamlarning imperativ-atributiv (majburiylik-da'vogarlik) kechinmalaridan tashkil topadi. Inson xatti-harakatlari erkin va o'zaro bog'liq bo'lishi mumkin.

Uning fikricha, normalar, buyruq va taqiqlar shaxsning ichki kechinmalari va hissiyotlari ifodasidir.

Huquqni tushunishda normativlik nazariyasi (G. Kelzen, R. Shtammler, P. Novgorodsev (XX asr)). Ushbu yo'nalish bir qarashda huquq va uning ijtimoiy hayotdagi ahamiyati haqidagi turli qarashlarni jamlaganday tuyuladi. Biroq sinchiklab qaralganda ulardagi muayyan birlik ham ko'zga tashlanadi. Normativlikning nazariy qoidalari R. Shtammler-ning «Xo'jalik va huquq» kitobida bayon qilingan. U o'z qarashlarida huquqning asosiy maqsadi shaxslar ehtiyojini qondirishdan iborat bo'lgan ijtimoiy hayotni tashqi tartibga solish deb ta'riflaydi. Jamiyatda o'zaro aloqada bo'lgan shaxslarning birgalikdagi harakatlarini u ijtimoiy materiya yoki xo'jalik deb ataydi. Huquq bilan xo'jalikning o'zaro nisbatini belgilar ekan, Shtammler huquqni ijtimoiy hayot shakli va shaxslarning moddiy ne'matga oid munosabatini tartibga soluvchi vosita sifatida ifodalaydi.

Huquqning sotsiologik maktabi. Ushbu nazariya XX asr huquqshunosligining asosiy yo'nalishlaridan biridir. Yuridik fanlar vazifasini amaldagi huquqni rasmiy mantiqiy o'rganishdan iborat deb ko'rsatuvchi huquqiy pozitivizmdan farqli o'laroq, sotsiologik maktab diqqat markazini «jonli huquq», ya'ni huquqiy munosabatlar tizimini, huquq doirasidagi odamlar xulq-atvorini o'rganishga ko'chirish kerak degan fikr tashkil qiladi. Erlix ushbu yo'nalishning asoschisi bo'lib, uning «Huquq sotsiologiyasi» (1911) kitobida mazkur yo'nalishning asosiy g'oyalari tartibli bayon qilingan. Rossiya-lik olim G.F.Shershenevich ham sotsiologik maktab vakilidir.

Huquqning tarixiy maktabi. Ushbu nazariya XIX asr yuridik fanida sezilarli darajada rivojlangan yo'nalish hisoblanadi. Huquqning tarixiy maktabi namoyandalari (G. Gugo, F. Savini, G. Puxta v.b.) tabiiy huquq g'oyalariga qarshi chiqqan. Mazkur nazariyaga ko'ra urf-odat va an'analar huquqning muhim manbaidir. Kodifikatsiya va boshqa «sun'iy» usullar rad etilgan, huquq esa «xalq ruhi»ning izchil rivojlanishi nati-

jasi sifatida ifodalangan va huquqning rivojlanishi tilning rivojlanishiga o'xshatilgan. Tarixiy maktab vakillari urf-odatlarni qonundan yuqori qo'yib, real mavjud huquqni qonunchilik yo'li bilan o'zgartirish mumkinligini inkor etadi. Ular ijtimoiy munosabatlarni normativ tartibga solish tizimida urf-odatlar ahamiyatini g'oyatda bo'rttirib ko'rsatadi. Biroq ushbu nazariyaning ijobiy tomonlarini ham ta'kidlamaslik adolatdan bo'lmaydi. Aytaylik, mazkur nazariyaga ko'ra qonun chiqaruvchi o'zining subyektiv xohishi bo'yicha normalarni yarata olmaydi. Buning uchun u ijtimoiy rivojlanishning obyektiv ehtiyojlarini, alohida odamlar manfaatlarini bilishi va anglashi hamda ularni huquq normalarida to'g'ri ifodalashlari lozim bo'ladi.

Islom huquq doktrinasini. Muayyan darajada ruxsat beriladigan va qo'llab-quvvatlanadigan shaklda diniy shaklda ifodalanuvchi normalar tizimi sifatida islom huquqi VII–X asrlarda arab mamlakatlarida shakllangan va u islom diniga asoslangan. Islom huquq doktrinasiga ko'ra huquq Alloh tomonidan belgilanadi. Ammo islom huquqining shakllanishida Qur'on oyatlarining Payg'ambar (s.a.v.), sahobalar, ulamolar tomonidan talqin etilishi katta ahamiyatga ega bo'lgan. Islom huquqshunoslari bo'lgan faqihlarning mehnatlari asrlar davomida mana shu ulkan mas'uliyatli ishga sarflangan. Ularning sa'y-harakatlari yangi huquqni yaratishga emas, balki Alloh tomonidan berilgan huquqni amalda foydalanishga moslashtirishga yo'naltirilgan. Islom huquqini belgilovchi fiqh sohasi faqatgina Allohning insonlarga qo'ygan o'zaro huquqiy qonun-qoidalarini aks ettirish bilan cheklanib qolmay, balki ijtimoiy hayotning barcha sohalarini qamrab oladi.

Mazkur nazariya vakillarining fikricha har bir huquqni qo'llovchi, muayyan masalani hal qilishda asosan quyidagi manbalarga tayanishi lozim: **Qur'oni karim** – musulmonlarning muqaddas kitobi, musulmon huquqi uchun rahbariy qoidalar to'plami (Alloh tomonidan Muhammad payg'ambar(s.a.v.)ga nozil qilingan); **hadis yoki sunna** – Muhammad payg'ambar to'g'risidagi hamda uning pand-nasihatlarini, o'g'itlari va

ko'rsatmalari bilan bog'liq axloqiy, diniy me'yorlar bo'lib, ular Qur'oni karimni aniqlashtirishga yordam beruvchi, huquqiy munosabatlarni tartibga solishga ko'maklashuvchi qoidalar to'plami hisoblanadi; **ijmo'** – xalifalar, bilimdon kishilarning Qur'on qoidalari asosida turli munosabatlar bo'yicha chiqargan hukmlari, qarorlari; **qiyos** – analogiya, o'xshatish yo'li bilan chiqarilgan hukm (oldingi manbalarda o'z ifodasini topmagan fikr-mulohazalarni qamrab oladi). Qur'on, sunna, ijmo' va qiyosdan tashqari fiqhning boshqa yordamchi manbalaridan foydalanish ham mustasno etilmagan. Ularga huquqiy odatlar, qonunlar va fatvolar kiradi.

Yuqorida qayd etilgan manbalar bilan birga, yangi bir fan – usuli fiqh, ya'ni musulmon huquqshunosligi vujudga kelgan. Fiqh o'z ichiga shaxsning diniy rasm-rusmlarni bajarish bilan bog'liq masalalarni tartibga soladigan ibodat normalari va shaxslar o'rtasidagi munosabatlarning qoidasi sifatida muomalot normalarini qamrab oladi. Islom nazariyasiga ko'ra huquqiy masalalar shariatning muomalot qismiga tegishli hisoblanadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Ijtimoiy normalar kishilar, ularning jamoalari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi umumiy xulq-atvor qoidalari bo'lsa, huquq davlat tomonidan o'rnatiladigan, o'zida erkinlik, tenglik va adolat tamoyillarini ifodalaydigan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan, bajarilishi umummajburiy bo'lgan yurish-turish qoidalari yig'indisi hisoblanadi. Shu bilan birga, huquq va boshqa ijtimoiy normalar bir-biridan turli jihatlariga ko'ra, xususan, shakllanish usullari va manbalari bo'yicha, ifoda etish shakliga ko'ra, kishilar ongiga ta'sir etish xususiyati va javobgarlik mohiyati hamda amal qilish sohalari bo'yicha farq qiladi.

Ayrim manbalarda ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda huquqning ahamiyati yuqori ekanligi qayd etilsa, boshqala-

rida ijtimoiy normalar munosabatlarni tartibga solishda samarali vosita ekanligini bildiriladi.

Huquq va boshqa ijtimoiy normalarning bir-biridan farqli jihatlarini muhokama qilish orqali vaziyatga huquqiy baho bering.

2. Huquq tamoyillari – bu huquqning ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi vosita sifatidagi mohiyatini ifodalovchi boshlang'ich normativ asoslar, eng asosiy qarashlar, g'oyalar va qoidalardir. Huquq tamoyillari, avvalambor, huquq qonuniyatlarini ifodalaydi, qolaversa, butun huquqiy tartibga solish sohasida amal qiladigan va barcha subyektlarga nisbatan qo'llanadigan eng umumiy normalardan iborat bo'ladi. Huquq tamoyillari huquq ijodkori uchun dasturiy g'oyalar sifatida maydonga chiqarkan, huquq normalarini takomillashtirish yo'llarini belgilab beradi. Huquq tamoyillari Konstitutsiyada, qonunlar va kodekslarning muqaddima yoki umumiy qoidalar qismida maxsus tartibda belgilab qo'yiladi.

Shu bilan birga, ayrim huquqshunoslar amaliyot uchun huquq tamoyillarining ahamiyati yo'q degan fikrni bildirishsa, boshqalari esa muhim ahamiyatga egaligini, huquqiy tizim unga bog'liq holda rivojlanishini ta'kidlashadi.

Masalani atroflicha muhokama qilib, vaziyatga huquqiy baho bering.

8-mavzu: HUQUQIY ONG VA HUQUQIY MADANIYAT

8.1. Huquqiy ong tushunchasi, tarkibiy elementlari

Huquqiy ong bilan bog'liq masalalarni o'rganishda, eng avvalo, «ong» va «ijtimoiy ong» kabi kategoriyalarning mohiyatini anglash zarur. Ong deganda oddiy ruhiy in'ikos emas, balki ijtimoiy rivojlangan inson tomonidan voqelikni ruhiy aks ettirishning oliy shakli tushuniladi. Ongga tegishli belgilardan uning quyidagi ta'rifi kelib chiqadi: ong faqat shaxsgagina xos bo'lgan, miyaning til va nutq yordamida voqelik aksini umumlashtiradigan, maqsadga muvofiq, konstruktiv hamda ijodiy namoyon bo'ladigan oliy funksiyadir. Ong, shuningdek kishining ruhiy, siyosiy, falsafiy nuqtai nazarlari, diniy, badiiy qarashlarining ham majmui hisoblanadi. Ijtimoiy ong deganda mana shular tushuniladi.

O'z navbatida, ijtimoiy ongning turli shakllari mavjud bo'lib, kishilar ular yordamida ijtimoiy va tabiiy borliqni o'rganadi. Shu jihatdan olganda, tegishli adabiyotlarda siyosiy, axloqiy, estetik, diniy, huquqiy ong shakllari ajratib ko'rsatiladi. Huquqiy ong ijtimoiy ongning shakllaridan biridir. Ayni paytda ijtimoiy ongning shakli sifatida huquqiy ong ham unga xos bo'lgan barcha xususiyatlarga ega.

Huquqiy ongni ijtimoiy ongning boshqa sohalari (siyosiy, axloqiy, estetik va boshqalar)ga nisbatan o'ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, huquqiy ong insonlarning ijtimoiy hayotning yuridik ahamiyatli hodisalar (amaldagi qonunchilik, yuridik amaliyot, insonlar va fuqarolarning huquq va erkinliklari)ga oid baholovchi ruhiy munosabatini ifodalovchi

huquqiy tasavvurlari, qarashlari, g'oyalari, hislari, hayajonlari majmui sifatida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, huquqiy ong fuqarolarning huquqiy ijtimoiylashuvi jarayonlari natijalarini, jamiyatda qonuniylik va huquqiy tartibot holatini, joriy huquq tizimining alohida qismlarini yoki to'laligicha o'zini o'zgartirishga bo'lgan ehtiyojni o'zida ifoda etadigan hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, u huquq ijodkorligi va huquqni qo'llash amaliyotining muhim ko'rsatkichi vazifasini bajaradi.

Huquqiy ong – bu ijtimoiy ongning shakllaridan biri bo'lib, kishilarda huquqqa, qonunchilikka, huquq-tartibotga va boshqa huquqiy hodisalarga nisbatan bo'lgan g'oyalar, his-tuyg'ular, tasavvurlar yig'indisidir.

Huquqiy ong tarkibiga to'rtta baholash bilan bog'liq munosabat kiradi. Bular – huquq va qonun hujjatlari (uning prinsiplari, shakllari, institutlari)ga nisbatan; atrofdagilarning huquqiy xatti-harakati (masalan, jinoyatchilik, davlat hokimiyati tuzilmalarining o'zaro munosabatlari xususiyati) ga nisbatan; huquqni muhofaza qiluvchi organlar va ularning faoliyatiga nisbatan; o'zining huquqiy xatti-harakatiga nisbatan munosabatdir¹.

Huquqiy ong, **birinchidan**, huquqning jamiyat ehtiyojlari ni ifodalovchi manbaidir; **ikkinchidan**, huquqni ijtimoiy voqe-likka tatbiq etishning zarur omillaridan biridir; **uchinchidan**, shaxslarning xulq-atvori huquq normalariga qay darajada mos kelishini tushunib olishga ko'maklashadi, baholash vositasi sifatida xizmat qiladi.

Huquqiy ongning asosiy tarkibiy elementlari: **huquqiy ruhiyat** (psixologiya) va **huquqiy mafkura** (ideologiya).

¹ Гранат Н.Л. Правосознание и правовая культура. // Теория права и государства. Учебник (Под ред. проф. В.В. Лазарева). – М., – 1996. С. 180–181.

Huquqiy mafkura

- huquqiy g'oyalar, huquqiy nazariyalar;
- huquqiy tushuncha va kategoriyalar;
- huquq tamoyillari;
- huquqning rivojlanish istiqbollarini baholash va boshqalar.

Huquqiy ruhiyat

- huquqiy hissiyot;
- huquqiy ko'nikmalar, an'analar;
- kayfiyat, istak, xohish va tasavvurlar;
- jamoatchilik manfaati va boshqalar.

Huquqiy ruhiyat (psixologiya) – bu alohida ijtimoiy guruh, shaxs yoki butun jamiyatda stixiyali ravishda vujudga keladigan huquqiy tuyg'ular, hissiyotlar, kayfiyatlar, fikrlar yig'indisidan iborat bo'lgan huquqiy ongning tarkibiy elementi. Huquqiy ruhiyat jamiyatdagi mavjud huquqiy muhitning bevosita ta'siri ostida vujudga keladi va huquqiy ongning boshlang'ich pog'onasi hisoblanadi. Shaxs huquqiy ongining aynan shu darajasidan huquqiy reallikni anglash, u bilan dastlabki tanishuvi boshlanadi.

Huquqiy ruhiyat davlat va jamiyatning huquqiy asoslarini mustahkamlash, huquqbuzarlik va jinoyatlarning oldini olish hamda ularga qarshi kurash samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologiya bilimlarini har tomonlama chuqur egallash, ko'nikmalar hosil qilish huquqshunosning yuksak muomala madaniyatini ta'minlaydi. Psixologik madaniyat huquqshunoslik faoliyati samarasini oshiribgina qolmay, uning insonparvarlik mohiyatini namoyon etadi.

Huquqiy mafkura – bu muayyan ijtimoiy guruhlarining, jamiyatning huquqiy qarashlari, g'oyalari, tasavvurlari va talablarining ilmiy tizimlashtirilgan ifodasidir. Huquqiy mafkura g'oyalar, konsepsiyalar, huquqiy tamoyillar, huquqni rivojlantirish istiqbollarini baholash, huquqiy aktlarni qabul qilishning maqsadlari, vazifalari ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Huquqiy mafkura huquqni bilish darajasi va tabiatiga ko'ra huquqiy ruhiyatdan ancha yuqori turadi. Agar huquqiy ruhiyat

huquqiy hodisalarning tashqi, ko'pincha hissiy jihatini, muayan bir qismini qayd etadigan bo'lsa, huquqiy mafkura huquqning mohiyatini, ijtimoiy mazmunini, tabiatini ochib berishga, uni mukammal madaniy-tarixiy falsafa va aqida ko'rinishida taqdim etishga intiladi. Shu jihatdan Gegelning huquq falsafasi, davlat va huquqning tabiiy-huquqiy, pozitivistik ta'limotlari, boshqa ko'pgina huquqiy konsepsiyalar huquqiy mafkura sifatida e'tirof etiladi.

O'zbekistonda huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish konsepsiyasi huquqiy mafkuraga yaqqol misol bo'la oladi. Bunday davlat va jamiyat demokratiya, inson huquqlarini ta'minlash, insonparvar va adolatli huquq-tartibot to'g'risidagi ham umuminsoniy, ham milliy tasavvurlarga mos kelishi kerak. Mazkur holatda huquqiy davlat ta'limoti milliy davlatchiligimizni rivojlantirishning mafkuraviy asosi bo'lib xizmat qiladi¹.

8.2. Huquqiy ongning turlari va darajalari

Huquqiy ong subyektlariga ko'ra individual-huquqiy ong, guruh-huquqiy ong, ijtimoiy-huquqiy onglarga tasniflash mumkin.

Individual huquqiy ong – bu har bir shaxs, alohida insonga xos huquqiy bilimlar, baholar, hissiyotlar va tuyg'ular majmui hisoblanadi. Har bir inson turli bilish qobiliyati, shaxsiyatining turli psixologik ko'rinishlari oqibatida amaldagi huquqni o'zicha qabul qiladi, uni baholaydi, qonuniy yoki qonunga zid ravishda xatti-harakat qilish istagini bildiradi. Individual huquqiy ong fuqarolar tomonidan yuridik ahamiyatga molik xatti-harakatlar sodir etilganda, huquq va erkinliklar amalga oshirilganda, qonuniy manfaatlar himoya qilinganda, turli ko'rinishdagi huquqiy hujjatlar tayyorlashda namoyon bo'ladi.

¹ Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Тошкент: Адолат, 2007. – 916 б.

Alohida ijtimoiy guruhlarning huquqiy ongi ko'p jihatdan moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqishda ishtirok etishiga, ushbu ne'matlarni taqsimlash va iste'mol qilish usullariga ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi. Ijtimoiy qatlam va sinflarning ijtimoiy huquqiy ongi faol hayotda jamoat birlashmalari, siyosiy partiyalar tomonidan qabul qilinadigan murojaatnoma, deklaratsiya, dasturlarda, normativ-huquqiy hujjatlarda, ijtimoiy qatlam, sinf mafkurachilarining ilmiy va ilmiy-ommabop nashrlarida, ommaviy axborot vositalarida e'lon qilish orqali va boshqa shakllarda namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy huquqiy ong – bu jamiyat yoki uning alohida ijtimoiy tabaqalari, sinflari tomonidan ilgari suriladigan huquqiy tasavvurlar, tamoyillar, tushunchalar, nazariyalar, hissiyotlar yig'indisidir. Hozirgi jamiyatning asosiy huquqiy tamoyillari sirasiga mavjud imkoniyatlardan foydalangan holda inson va fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ijodiy va boshqa faoliyat turlarining teng huquqliligi, insonparvarlik, erkinlik, huquq ustuvorligini tan olish kabilarni kiritish mumkin.

Huquqiy ong saviyasiga, ya'ni darajasiga ko'ra, odatiy huquqiy ong, ilmiy huquqiy ong, professional (kasbiy) huquqiy onglarga tasniflanadi.

Odatiy huquqiy ong bevosita kishilarning hayotiy shart-sharoitlari, ularning hayotiy tajribalari asosida shakllanadi. Unda ruhiy elementlar, ya'ni hissiyot, ehtiroslar muhim rol o'ynaydi.

Professional (kasbiy) huquqiy ong – huquqshunoslar, ya'ni maxsus yuridik ma'lumot va tayyorgarlikning amaliy tajribasi talab qilinadigan kasb egalarining huquqiy ongidir. Huquqshunoslar uchun huquqiy bilimlarga ega bo'lish muhim ahamiyatga ega. Ushbu bilimlar fuqarolar darajasidan ancha yuqori bo'lishi, huquq tamoyillari va normalari yuzasidan ma'lumotlarning ko'lami, teranligi, rasmiylashtirilgan mohiyati bilan ajralib turishi, eng muhimi, ular shu bilim va ko'nikmalarini amaliyotda qo'llay olish qobiliyatiga ega

bo'lishlari lozim. Professional huquqshunoslar ongi siyosiy, huquqiy qarashlar, bilimlar, his-tuyg'ular, qadriyatlar va huquqiy ongning boshqa tarkibiy qismlarini tashkil qiluvchi tizimlar sifatida namoyon bo'ladi.

Ilmiy huquqiy ong – huquqni tizimga solib, nazariy o'zlashtirishda ifodalanuvchi g'oyalar, konsepsiyalar, qarashlardan iborat. Bunday huquqiy ongga ega shaxslar sifatida yuridik yo'nalishdagi ilmiy tadqiqot institutlari, oliy yuridik o'quv yurtlari tizimida faoliyat ko'rsatuvchi huquqshunos olimlarni ko'rsatib o'tish mumkin.

8.3. Huquqiy ongning funksiyalari

Huquqiy ongning funksiyalari deganda shaxsning huquqiy doirada ijtimoiy faol yurish-turishiga ta'sir etuvchi asosiy yo'nalishlar tushuniladi. Huquqiy ong funksiyalari tushunchasini uning subyekt faoliyati natijasida yuzaga keladigan tizimlashgan g'oyalar sifatida ta'riflash mumkin.

Huquqiy ongning huquqiy tartibga solish mexanizmidagi maqsadlariga ko'ra uning funksiyalarini quyidagicha tasniflash mumkin: bilish funksiyasi, baholash funksiyasi, huquqiy model-lashtirish (bashorat qilish) funksiyasi, tartibga solish funksiyasi, g'oyaviy-tarbiyaviy funktsiya va boshqalar.

Endi huquqiy ongning yuqorida qayd etilgan funksiyalari mazmuniga e'tibor qaratamiz. Huquqiy ong funksiyalari ichida, dastavval uning bilish funksiyasini tahlil etishni mantiqiylik qoidalari taqozo etadi. **Huquqiy ongning bilish funksiyasi** amaldagi huquqni, ya'ni hozirgi zamon huquqini har taraflama o'rganishni, uning xususiyatlarini, prinsiplarini, asosiy institutlarini hamda jamiyatdagi mavjud boshqa ijtimoiy normalar bilan o'zaro aloqasini o'rganishdan iboratdir. Ayni paytda huquqiy ongning bilish funksiyasi amaldagi huquqni o'rganish bilan cheklanmaydi.

Huquqiy ongning baholash funksiyasi umumiy tarzda amaldagi huquqqa baho berishda ifodalanib, u o'z ichiga huquqning, uning alohida institutlarining, alohida normalari-

ning samaraliligi haqidagi bahoni, ularning ahamiyati, hayotda kerakligi, fuqaro manfaatiga mosligi yo mos emasligi, insonning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishi, o'zida adolat, tenglik, erkinlik kabi umuminsoniy qadriyatlarini ifodalaganligi nuqtai nazaridan beriladigan baholarni oladi. Bilish-baholash funksiyasi huquq subyektlarining xatti-harakatini, faoliyatini huquqqa mosligi nuqtai nazaridan baholashni o'z ichiga oladi. Shaxslar doimo amaldagi huquqqa, atrofdagilarning xatti-harakatiga, sud, prokuratura, notariat, advokatura, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, tadbirkorlar faoliyatiga muayyan darajada baho berib keladi.

Huquqiy ongning **huquqiy modellashtirish funksiyasi**. Adabiyotlarda ushbu funksiya bashoratlash funksiyasi deb ham yuritiladi. Ma'lumki, huquqning yaratilishida huquqiy ongning o'rni juda ahamiyatli. Shu bois huquqiy ong huquq normalarini yaratishning muayyan bir vositasi sifatida maydonga chiqadi. Huquqiy ong amaldagi huquqni takomillashtirish, uni zamon talab va ehtiyojlari asosida mukammallashtirishda ko'rsatma, mo'ljal, belgilovchi rolni o'taydi.

Zero, yangi huquq normasini yaratish yoki amaldagi huquq normalariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish, ularni takomillashtirish haqidagi fikrlar, qarashlar dastlab huquq ijodkorligi jarayonida bevosita va bilvosita qatnashadigan tegishli subyektlarning huquqiy ongida vujudga kelib shakllanadi. So'ngra huquqiy ong orqali o'tgan fikrlar tegishli tartib va asoslarda huquqiy normalarda o'zining ifodasini topadi.

Huquqiy ongning **tartibga solish funksiyasi** o'ziga xos o'rin tutadi. Zotan, amaldagi huquq normalariga fuqarolarning rioya etishlarida yuqori darajadagi huquqiy ongning o'rni hal qiluvchi ahamiyatga ega. Qonun normalarida mustahkamlangan qoidalar har bir huquq subyektining ongli irodaviy faoliyati orqali ro'yobga chiqadi. Fuqarolarda qonun normalariga, uning talablariga hurmat hissi, ularning to'g'ri va zaruriy qoidalar ekanligiga ichki ishonchi qanchalik yuqori bo'lsa, ularning ijro etilishi darajasi ham o'shanga monand ravishda bo'ladi. Jami-

yatda huquqiy ong darajasi qanchalik baland bo'lsa, shunchalik qonuniylik kuchayadi, insonlarda qonunlarning zarurligi va foydaliligi haqida fikrlar mustahkamlanadi, ularda huquqbuzarlikning har qanday ko'rinishlariga nisbatan murosasizlik yondashuvi shakllanadi.

Huquqiy ongning yana bir muhim funksiyasi **g'oyaviy-tarbiyaviy funksiyadir**. Huquqiy ong harakati doirasida mazkur funksiyaning ahamiyati muhimdir. Chunki huquqiy ong insonda qonunga itoatkorlikni, amaldagi huquqiy norma va qoidalarga rioya etish zarurligini, bunday xulq-atvor faqat huquq subyekti uchun emas, balki jamiyat uchun ham foydali ekanligini chuqur anglab yetish va ichdan ishonish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Fuqarolar qonun normalariga rioya etishlari uchun ular qonunning jamiyat uchun kerak, zarur va foydali ekanligini, unda umumiy manfaatlar mujassamligini chuqur tushuna bilishlari kerak. Basharti fuqaroda qonunlarning kerakligi, qadr-qimmatini haqidagi fikri, ichki ishonchi chuqur bo'lmasa, bu holda turli hayotiy holatlar va vaziyatlarda qonunga itoatkorlik doirasidan chiqib ketish xavfi mavjud bo'ladi¹.

Huquqiy ongning g'oyaviy-tarbiyaviy funksiyasiga butun insoniyat uchun qadrlil bo'lgan umuminsoniy qadriyatlarni targ'ib etish xos bo'ladi. Adolat, qonunga itoatkorlik, insonparvarlik, mehr-muruvvat, muhtojlarga yordam kabi asriy qadriyatlar xalqimizning azaliy qadriyatlari hisoblanadi va ular bugungi kun huquqiy tizimida o'zining ifodasini topgan.

8.4. Huquqiy madaniyat: tushunchasi, tuzilishi, darajalari

Ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish, yuridik va jismoniy shaxslarning huquq va manfaatlariga rioya etish,

---

¹ Qarag: Xalilov Э.Х. Ижтимоий турмушда ҳуқуқий онгнинг ўрни. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б. 48; Дмитриев Ю.А. Правосознание и правовая культура. Теория государства и права. Под. ред. А.С. Пиголкина. – Москва: Юрайт-Издат, 2006. – С. 548.

huquqiy normalarni bajarish, huquqiy talablarni bilish hamda ularga hurmat bilan munosabatda bo'lishga oid barcha masalalar kishilarning huquqiy madaniyati darajasiga bog'liqdir. Jamiyatning huquqiy ustqurmasida huquqiy madaniyat hodisasi, huquqiy hayotning darajasi alohida o'rin tutadi.

Huquqiy madaniyat – bu kishilarning huquqiy bilim darajasi, huquqqa nisbatan ongli munosabati, huquqni hurmat qilishi va unga rioya qilishidir. Huquqiy madaniyat jamiyat umumiy madaniyatining uzviy tarkibiy qismidir. Shu bois huquqiy madaniyat deganda jamiyatning huquqiy hayoti, uning huquqiy voqeligi, normativ-huquqiy hujjatlar, huquqiy ong rivojida erishilganlik darajasini ifodalovchi ma'naviy-axloqiy va huquqiy qadriyatlar tizimi hamda unga muvofiq tarzda qaror topadigan qonunga itoatgo'ylik va mamlakatda huquqiy-tartibot muhitini o'rnatish uchun ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning amalga oshirilishi tushuniladi.

Subyektiv tarkibiga ko'ra shaxs (individual), guruh, jamiyat huquqiy madaniyatlarini ko'rsatib o'tish mumkin.

Shaxs huquqiy madaniyati huquqni hurmat qilish, huquqdan lozim darajada xabardorlikni nazarda tutadi. Huquqiy madaniyatga ega shaxs: 1) yuridik normalarni muayyan darajada bilishi; 2) ijobiy huquqiy ong egasi bo'lishi, ya'ni huquqni hurmat qilishi; 3) huquqni hurmat qilishga asoslangan xulq-atvor bilan tavsiflanadi.

Guruh huquqiy madaniyati ayrim ijtimoiy guruhlarga, xususan, professional yuristlarga xos. U mazkur guruhning huquqiy ongiga bog'liq. Unga jamiyatda e'tirof etilgan huquqiy qadriyatlar, ayrim shaxslarning huquqiy intilishlari bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Jamiyatning huquqiy madaniyati – bu jamiyat yaratgan ma'naviy qadriyatlarning tarkibiy qismidir. U o'z ichiga huquqiy muloqot va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning huquqiy vositalaridan foydalanish bilan bog'liq xulq-atvor hamda harakatlarning barcha turlarini qamrab oladi. U ijtimoiy ong darajasi, qonunchilikning holati va xususiyati, mam-

lakatda mavjud huquqiy tartibotning mustahkamlik darajasi bilan belgilanadi. Jamiyatning huquqiy madaniyati aholining umumiy madaniy darajasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, aholi madaniyatining siyosiy, ma'naviy, estetik va boshqa turlari bilan o'zaro aloqador hamda inson (fuqaro) huquqlari va erkinliklarining to'liqligi, rivojlanganligi va ta'minlanganligi; qonuniylik va huquqiy tartibot holati; jamiyatda yuridik fan va yuridik ta'limning rivojlanish darajasi bilan tavsiflanadi.

Yuqoridagilar bilan birga, subyektlarning huquqiy madaniyati saviyasi (darajasi)ga ko'ra uning odatdagi, professional (kasbiy), nazariy turlarini ko'rsatib o'tish mumkin.

Odatdagi daraja huquqiy madaniyat kishilarning kundalik hayoti doirasi bilan chegaralanadi. Kishilar undan o'z kundalik faoliyatida subyektiv huquqlarni ro'yobga chiqarish, zimmalariga yuklatilgan vazifalarni bajarishda foydalanadi.

Kasbiy darajadagi huquqiy madaniyat yuridik faoliyat bilan o'z kasbiy faoliyatini amalga oshirish jarayonida doimiy shug'ullanuvchi shaxslarga xosdir. Mazkur daraja huquqni bilish va huquqiy muammolar, huquqiy faoliyatning maqsad va vazifalarini tushunish darajasining yuqoriligi bilan tavsiflanadi.

Nazariy daraja – bu nafaqat huquqni bilish, balki uning teran xossalari va qadriyatlarini, amal qilish mexanizmi, huquqning samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni tushunishning yuksak darajasidir.

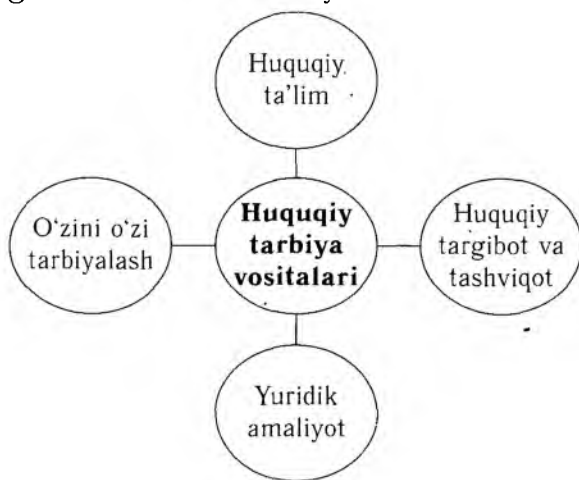
8.5. Huquqiy tarbiya – huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishning zarur sharti

Huquqiy tarbiya huquqiy ong va huquqiy madaniyatning shakllanishi va o'zgarishida muhim vosita hisoblanadi. Huquqiy tarbiya huquqiy bilimlarni yoyish, to'g'ri xulqning muhimligi va qimmatini, ularni qabul qilish va keyinchalik o'zlashtirib olish maqsadida shaxs va jamiyat hayotidagi qonuniylik va boshqa huquqiy holatlardan iborat.

Huquqiy tarbiya – bu jamiyat a’zolarining yurish-turish madaniyatiga va ongiga huquq haqidagi bilimlarni doimiy ravishda maqsadga muvofiq ta’sir etish orqali singdirib borish jarayonidir.

Huquqiy tarbiya – bu huquqiy tajriba almashish bo’yicha davlat, jamoat tashkilotlari, alohida fuqarolarning bir maqsadga yo’naltirilgan faoliyati: huquq normalariga rioya qilish, ularni bajarish va bu normalardan foydalanishni ta’minlovchi muayyan ijobiy tasavvurlar, qarashlar, qadriyatlarni tushunish, yo’l-yo’riqlarni shakllantirish maqsadida shaxs ongi va xulq-atvoriga doimiy ta’sir o’tkazib borishdir.

Huquqiy targ’ibot, huquqiy ta’lim, yuridik amaliyot va o’zini o’zi tarbiyalash **huquqiy tarbiya vositalariga** kiradi. Huquqiy ta’sir mexanizmining tarkibiy elementi bo’lgan huquqiy tarbiyaga, shuningdek huquqiy munosabatlarda subyektlarning axloqi va huquqiy ongiga ta’sir qiluvchi vosita sifatida ham qarash mumkin. Yuqorida ko’rsatib o’tilgan barcha vositalarni qo’llash asosida huquq haqidagi axborotlarni yetkazish, qabul qilish, o’zgartirish va undan foydalanish hamda uni amalda ro’yobga chiqarishni ko’zda tutuvchi huquqiy xabardorlikni amalga oshirish masalalari yotadi.

Huquqiy tarbiya metodlari. Tarbiyaviy jarayon oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun metodlar, usullar va vositalarning turli birikmalaridan foydalanish mumkin. Huquqiy tarbiya vositalari va shakllari bilan bir qatorda tarbiya metodlarini, shuningdek ularni qo'llashning ilmiy asoslantirilgan tavsiyalarini tadqiq etish huquqiy tarbiya nazariyasini ishlab chiqishda katta ahamiyatga ega. Yuridik fanda huquqiy tarbiyaning asosiy va qo'shimcha metodlari farqlanadi. Bunda asosiy metodlarga ishontirishdan tashqari namuna va odatlantirishga o'rgatish, qo'shimcha metodlarga esa bosh vazifasi asosiy metodlarning harakatini kuchaytirish va ta'sirini qo'shimcha oshirish bo'lgan rag'batlantirish metodlari kiradi. Rag'batlantirish metodlari taqdirlash va jazolash kabilarni o'z ichiga oladi.

8.6. Huquqiy nigilizm va huquqiy idealizm

Huquqiy nigilizm jamiyat huquqiy taraqqiyotining tizimli va maqsadga muvofiq rivojlanishiga jiddiy xavf tug'diruvchi hamda huquqiy ong va huquqiy madaniyatning yuksalishiga to'siq bo'luvchi salbiy hodisalardan biridir.

Nigilizm (lotincha «nihil» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «hech narsa», «inkor» degan ma'noni anglatadi). Huquqiy nigilizm shaxslarning, ijtimoiy guruhlarining muayyan huquqiy qadriyatlarga, normalarga, belgilangan tartib-qoidaalarga salbiy munosabatini, mensimaslik va ishonchsizlik kayfiyatini ifodalaydi.

Huquqiy nigilizm quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

– **nazariy shakl** (olimlar, mutafakkirlar, siyosatshunolar tomonidan muayyan manbalarda huquqni inkor qilinishi);

– **amaliy shakl** (faol va sust (passiv)).

– **Faol huquqiy nigilizm** – ijtimoiy munosabatlarda huquqni ochiqdan-ochiq inkor qilish;

– **Sust huquqiy nigilizm** – jamiyatdagi kishilar tomonidan amaldagi huquq normalarini mensimaslik.

Huquqiy idealizm – huquqning ijtimoiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatish imkoniyatlariga ortiqcha baho berib yuborilishi bilan ajralib turadigan huquqiy ong holatidir.

Huquqiy nigilizm holatida qonunlar nazar-pisand qilinmaydi, ular ochiq-oydin buziladi, ijro etilmaydi, qadrlanmaydi, izzat-hurmat qilinmaydi. Huquqiy idealizm, aksincha, qonunlarga barcha muammolarni bir zumda hal qilishga qodir mo'jizakor kuchga ega bo'lgan hujjat sifatida qaraladi.

Huquqiy nigilizm va huquqiy idealizm bitta ildizdan, ya'ni yuridik bilimsizlikdan, rivojlanmagan va buzilgan huquqiy ongdan, siyosiy-huquqiy madaniyat yetishmasligidan oziq oladi. Mazkur holatda huquqiy ong deformatsiyasining yuqoridagi shakllari bir-biriga nisbatan qarama-qarshi yo'nalishga egadek ko'rinsada, pirovard natijada ular birlashadi va huquqiy ongning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. N.Matuzovning ta'biri bilan aytganda, bizning oldimizda bitta medalning ikki tomoni namoyon bo'ladi¹. Garchi huquqiy idealizm ijtimoiy voqelikda nisbatan kamroq namoyon bo'lsada, ushbu hodisa davlat va jamiyatga xuddi huquqiy nigilizm singari ziyon yetkazadi.

8.7. Huquqiy nigilizmni bartaraf qilish masalalari

Huquqiy nigilizm jamiyat huquqiy taraqqiyotining tizimli hamda maqsadga muvofiq rivojlanishiga jiddiy xavf tug'diruvchi hamda huquqiy ong va huquqiy madaniyatning yuksalishiga to'siq bo'luvchi salbiy hodisalardan biridir. Bugungi kunda mamlakatimizda huquqiy nigilizm holatlarining oldini olish masalasiga ustuvor vazifa sifatida qaralmoqda. Uni mumkin qadar kamaytirishning maxsus vositalariga: qabul qilinayotgan qonunlarning lozim darajadagi sifatini ta'minlash,

¹ Матузов Н.И. Правовой нигилизм и правовой идеализм/ Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матuzова и А.В. Малько. – М., 2001. – С. 712.

qonuniylik va huquq-tartibotni mustahkamlash, sudning rolini oshirish va sud-huquq islohotlarini amalga oshirish, aholini huquqiy tarbiyalash, yuridik ta'lim va tarbiyani davr talablari bilan muvofiq holatga keltirish kabilar kiradi. Shu bilan birga, huquqni muhofaza qilish tizimi barcha subyektlarining huquqiy madaniyatini yanada yuksaltirish bo'yicha izchil ish olib borish lozim. Bevosita maqsad – qonuniy xulq-atvorga, shu jumladan fuqarolarning qonuniy xulq-atvori, yuristlar va boshqa davlat xizmatchilarining o'z vakolatlarini amalga oshirish jarayonida yuridik ahamiyatga molik vaziyatlarda kasbiy faolligiga erishishdir.

Shu jihatdan olganda, mamlakatimizda davlat idoralari, shuningdek huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining huquqiy savodxonligi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish maqsadida qator institutlar va markazlar faol ish olib bormoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi, Adliya vazirligi huzuridagi Respublika yuristlar malakasini oshirish markazi, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi Akademiyasi, Toshkent davlat yuridik universiteti kabilar shular jumlasidandir.

Mamlakatimizda shaxs huquqiy ongi va madaniyatini, uning huquqiy faolligini, huquqiy ta'lim va tarbiya tizimining mustahkam qonunchilik asoslarini belgilovchi qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinganligini alohida qayd etib o'tish zarur.

Jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etish jarayonida olib borilayotgan islohotlar ijtimoiy munosabatlarning, shu jumladan, shaxs – jamiyat – davlat munosabatlari tizimining mazmun va mohiyatini muayyan darajada o'zgarishiga olib kelganligini qayd etish joiz. Ayniqsa, davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda fuqarolarning ishtiroki doirasining kengayayotganligi, bunda fuqarolik jamiyati institutlari, ya'ni siyosiy partiyalar, jamoat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalarining ham shaxs siyosiy-huquqiy faolligini kafolatlovchi, ham davlat hokimiyati

va mansabdor shaxslar ustidan jamoat nazoratini o'rnatuvchi tuzilma sifatidagi o'rni va ahamiyati oshib borayotganligini kuzatish mumkin.

Nazorat uchun savollar:

1. Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish qator omillarga bog'liq bo'lib, bunda huquqiy tarbiya ham muhim ahamiyat kasb etadi. Huquqiy tarbiya huquqiy ong va huquqiy madaniyatning shakllanishi va o'zgarishida asosiy vositalardan biri sanaladi. Huquqiy tarbiya jamiyat a'zolarining yurish-turish madaniyatiga va ongiga huquq haqidagi bilimlarni doimiy ravishda maqsadga muvofiq ta'sir etish orqali singdirib borish jarayoni hisoblanib, o'zining muayyan vositalariga ega.

Huquqiy tarbiya va uning vositalarini atroflicha muhokama qiling.

2. Huquqiy idealizm huquqning ijtimoiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatish imkoniyatlariga ortiqcha baho berib yuborilishi bilan ajralib turadigan huquqiy ong holatidir. Huquqiy nigilizm va huquqiy idealizm bitta ildizdan, ya'ni huquqiy bilimsizlikdan, rivojlanmagan va buzilgan huquqiy ongdan, siyosiy-huquqiy madaniyat yetishmasligidan kelib chiqadi. Huquqiy nigilizm holatida qonunlar nazar-pisand qilinmaydi, ular ochiq-oydin buziladi, ijro etilmaydi, qadrlanmaydi, izzat-hurmat qilinmaydi. Huquqiy idealizm esa aksincha, qonunlarga barcha muam-molarni bir zumda hal qilishga qodir mo'jizakor kuchga ega bo'lgan hujjat sifatida qaraladi.

Masalani atroflicha muhokama qiling.

9-mavzu: HUQUQ NORMALARI

9.1. Huquq normalari tushunchasi va belgilari

Huquq normasi yuridik fan, xususan, davlat va huquq nazariyasining fundamental kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Huquq normasi huquqiy tizimning barcha elementlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bir tomondan, u huquq ijodkorligi, shu jumladan qonunchilik jarayonining mahsuli bo'lsa, ikkinchi tomondan, u huquqni qo'llash jarayoni orqali amalga oshirilib, ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish vositasiga aylanadi, shuningdek huquq normasi huquqiy munosabatlarning andozasi, modeli sifatida maydonga chiqadi. Huquq normalari yig'indisi jamiyat huquqiy tizimining normativ asosini, ya'ni o'zagini tashkil qiladi.

Jamiyatda qaror topadigan yangi munosabatlar ularni tartibga solishga qaratilgan tegishli huquq normalarini yaratilishiga turtki beradi. O'z navbatida, bu huquq normalari yangi munosabatlarni qonuniy jihatdan mustahkamlaydi, muhofaza qiladi va rivojlantiradi. Xuddi shu ma'noda huquq normalari jamiyat taraqqiyotiga muhim hissa qo'shadi, xizmat qiladi. «Norma» so'zi lotinchadan olingan bo'lib, «qoida», «namuna» degan ma'nolarni anglatadi.

Huquq normasi – davlat tomonidan o'rnatiladigan yoki ma'qullanadigan, muayyan shaklda ifodalanadigan, ijtimoiy munosabatni tartibga solishga qaratilgan umummajburiy xulq-atvor qoidasi.

Huquq tizimining barcha elementlari (norma, institut, soha) huquq normasi bilan chambarchas bog'liqlikda mavjud bo'ladi. Boshqacha aytganda, huquq normasi huquqiy tizimning asosini, boshlang'ich hujayrasini tashkil etadi. Shu sababli unda, avvalambor, huquq mazmunining asosiy xususiyatlari ifodalanadi. Huquq normalari ijtimoiy normalar sifatida kishilarning o'zaro munosabatlaridagi xulq-atvor normalari jumlasiga kiradi. Bu ruxsat berish, cheklash, taqiqlash yoki pozitiv huquqqa xos majburiyatlar qoidasini o'z ichiga oluvchi qoidadir. Huquq normasi – ijtimoiy hodisa sifatida huquqning asosiy, muhim qismi, butun huquqiy tizimning bosh tushunchasidir. Huquqning shakllanishi va amalga oshirilish jarayoni, qonunlar, barcha yuridik tushunchalar va tuzilishlar, hatto nazariya ham o'z zahirida bevosita yoki bilvosita huquq normasiga ega bo'ladi.

Huquq normasining asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

1. Irodaviy xarakterga egaligi. Unda jamiyatning davlat irodasi, manfaati, maqsadi aks etadi. Mazkur iroda ijtimoiy voqelikning ijtimoiy-iqtisodiy, milliy, ma'naviy, tabiiy va boshqa shart-sharoitlar bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

2. Normativligi. Huquq normasining normativligi jamiyat rivojlanishining muayyan davrida tipik va barqaror holda bo'lgan hamda o'zining takroriyliigi va umumiyliigi bilan tavsiflanadigan kishilarning munosabatlari va harakatlarini tartibga solishida namoyon bo'ladi.

3. Davlat bilan o'zaro bog'liqligi. Huquq normalari davlat tomonidan o'rnatiladi, ma'qullanadi, o'zgartiriladi yoki bekor qilinadi. O'z navbatida, davlatning jamiyat hayotining turli yo'nalishlaridagi faoliyati huquq normalari bilan chegaralanadi va tartibga solinadi. Huquq normalarining bajarilishi davlat tomonidan ta'minlanadi.

4. Umummajburiyligi. Bu shuni anglatadiki, huquq normalari barcha huquq subyektlariga qaratilgan bo'ladi va ushbu normalar ular tomonidan bajarilishi majburiy hisoblanadi.

5. Rasmiy va shaklan aniqlikka egaligi. Huquq normasi umumijtimoiy iroda sifatida davlat tomonidan o'rnatilgan rasmiy yuridik hujjatlar shaklida (normativ-huquqiy hujjatlar, normativ shartnoma va boshqalar) ifodalanadi. Shuningdek, boshqa ijtimoiy normalardan farqli ravishda huquq normalari aks etgan normativ-huquqiy hujjatlar muayyan rekvizitlarga ega bo'ladi (qabul qilingan vaqti, joyi, ro'yxat raqami, nomi va boshqalar).

6. Tizimlilik. Tizim so'zi yunoncha «systeme» terminidan olingan bo'lib, o'zbek tilida «yaxlit», «qismlardan iborat» degan ma'nolarni bildiradi. Mazkur belgi huquq normasining muayyan tarkibiy qismlarning mantiqiy, izchil va mutanosiblikda ekanligini anglatadi.

9.2. Huquq normasining tuzilishi: gipoteza, dispozitsiya va sanksiya

Huquq normasi kichik tizimlardan, ya'ni o'zaro bog'liq elementlardan iborat bo'ladi. Ularning bo'linishi yuzasidan turli xil qarashlar mavjud bo'lishiga qaramasdan, barcha huquqshunos olimlar tomonidan huquq norma elementlari 3 ta (gipoteza, dispozitsiya va sanksiya) ekanligi yakdil qabul qilinadi. Huquq normasining tarkibiy elementlari o'rtasida o'zaro yuridik-mantiqiy bog'lanish, yuridik-texnika qoidalariga asoslangan holda ifodalanish, mantiqiy izchillik hamda tizimlilik mavjud. Qolaversa, u huquqiy jihatdan umumiy mazmun asosida bir butunlikni, yaxlitlikni hosil qiladi. Biroq ular ayrim huquq sohalarida huquq normasining elementlari sifatida to'liq holatda, birgalikda uchramaydi (Konstitutsiyaning ta'sis etuvchi normalarida dispozitsiya shaklida). Bunday holatlarda normativ-huquqiy hujjatning tegishli moddalari mohiyatini anglab yetish huquqning ichki tuzilishi bilan bog'liq nazariy qoidalar asosida ijobiy hal etilishi mumkin.

Huquq normalarining gipoteza, dispozitsiya va sanksiya-ga bo'linishi mantiqiy norma deb ta'riflanadi. Huquq normasi nazariy fikrlash vositasida shakllantiriladi va o'zining timsolida ushbu formulani ifodalaydi: «*Agar... bo'lsa, unda..., aks holda esa... bo'ladi*»¹.

Huquq normasining dastlabki qismi bo'lgan gipoteza «faraz yordamida xatti-harakatning mavhum varianti konkret «hayotiy» hodisaga, ma'lum bir shaxsga, vaqtga, joyga «bog'lanadi». Farazda mustahkamlangan har bir vaziyat (holat) xulq-atvor qoidasiga «hayot nafasini kiritadi», uni alohida hodisa darajasiga ko'taradi»². Shuningdek, gipotezada huquq normasida belgilangan qoida qay sharoitda va qay holatda hamda kim tomonidan amalga oshirilishi ko'rsatiladi.

Gipoteza huquq normasining bir qismi bo'lib, unda dipozitsiyada ko'rsatilgan qoidaning kuchga kirishi uchun zarur bo'lgan aniq hayotiy holat (voqea, harakat, hodisalar) o'z ifodasini topadi³.

Shuningdek, gipoteza huquq normasining harakatini, amal qilish shartini ko'rsatuvchi (vaqt, joy, subyekt va boshqalar) yuridik faktlarni ifoda etuvchi tarkibiy qism sifatida ham e'tirof etiladi.

Ta'kidlash lozimki, gipoteza matni «agar», «agarda», «u holatda» kabi so'zlari yoki shunga yaqin so'zlar bilan boshlanishi ham mumkin. O'z navbatida, gipoteza ham bir necha turlarga bo'linadi.

Huquq normalarining amal qilishi bilan bog'liq bo'lgan bitta shart-sharoit aks etgan gipoteza **oddiy gipoteza** hisoblanadi. Masalan, Prezident O'zbekiston Respublikasi Oliy Maj-

¹ Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. – T.: Adolat, 2018. – B. 257.

² Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси / масъул муҳаррирлар: Х. Раҳмонкулов, академик, ю.ф.д., проф., Х. Бобоев, ю.ф.д., проф. – Т.: Адолат, 2007. Б. 672.

³ Davlat va huquq nazariyasi: Darslik /prof. X.T. Odilqoriyev tahriri ostida. – T.: Shar, 2009. B. 277.

lisi yig'ilishida qasamyod qabul qilgan paytdan boshlab o'z lavozimiga kirishgan hisoblanadi (O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 92-modda).

Murakkab gipotezada esa huquq normasining amal qilishi ikki yoki undan ortiq holatlarning mavjud yoki mavjud emasligiga bog'liq ekanligi ko'rsatiladi. Masalan, «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga o'ttiz besh yoshdan kichik bo'lmagan, davlat tilini yaxshi biladigan, bevosita saylovga cha kamida 10 yil O'zbekiston hududida muqim yashayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi saylanishi mumkin» (O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 90-modda). «Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z ota-onalari haqida g'amxo'rlik qilishga majburdirlar» (O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 66-modda). Ushbu normalardan ko'rinib turibdiki, prezidentlikka nomzod uchun bir qancha talablar belgilangan. Ularning biri mavjud bo'lmasligining o'zi normani amal qilishiga to'sqinlik qiladi.

Alternativ (muqobil) gipoteza esa huquq normalarining amal qilishi sanab o'tilgan shart-sharoitlardan biriga bog'liq ekanligini bayon etadi. Masalan, jinoiy jazoni o'tashdan muddatidan ilgari ozod etish to'g'risidagi normalarni qo'llash uchun quyidagi shart-sharoitlar talab etiladi: 1) jazoni o'tash rejimi talablarini bajarganlik va mehnatga halol munosabatda bo'lish; 2) jazoning muayyan miqdorlarini o'tab bo'lganlik.

Dispozitsiya huquq normasining bir qismi bo'lib, unda gipotezada ko'rsatilgan holatlar mavjud bo'lganida huquq subyektlari rioya etishlari lozim bo'lgan xatti-harakat qoidasi (huquq va majburiyatlari) ifodalangan bo'ladi.

Dispozitsiya lotincha «disposition» so'zidan olingan bo'lib, «joylashuv», «joylashgan»; inglizcha «disposition» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «farmoyish», «farmoyish berish» ma'nolarini

anglatadi¹. Bu yuridik normaning o'zagi, huquqqa muvofiq xulq-atvor namunasi, modelidir. Biroq dispozitsiya tartibga solish xususiyatlarini gipoteza va sanksiya bilan birgalikdagina namoyon eta oladi, harakatda bo'ladi. Yurish-turish qoidasi-ning ifodalanishiga ko'ra dispozitsiyalar oddiy, murakkab va muqobil hamda xulq-atvor qoidalarini bayon qilishning to'laligi bo'yicha tavsiflovchi, blanket va havola etuvchi dispozitsiyalarga bo'linadi.

Oddiy dispozitsiya xulq-atvor, yurish-turishning konkret variantini, uning mazmunini to'la ochib bermagan holda ko'rsatib o'tadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 10-moddasi mazmuniga binoan, O'zbekiston Respublikasi xalqi nomidan faqat u saylagan Respublika Oliy Majlisi va Prezidenti ish olib borishi mumkin.

Murakkab dispozitsiya huquqiy munosabat subyektining subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarining keng doirasini o'z ichiga qamrab oladi, ya'ni bunda huquq subyektining huquqlari yoki majburiyatlari sanab o'tiladi.

Muqobil dispozitsiyada xulq-atvor, yurish-turishning bir nechta variantlari ko'rsatib o'tiladi va munosabat ishtirokchilari ulardan biriga amal qilishlari mumkin yoki shart. Masalan, Jinoyat protsessual kodeksining 385-moddasiga binoan, prokuror yoki uning o'rinbosari ayblov xulosasi yoki ayblov dalolatnomasi bilan kelgan jinoyat ishini ko'pi bilan besh sutkada ko'rib chiqishi va quyidagi qarorlardan birini qabul qilishi shart: 1) ishni sudga yuborish uchun asoslar mavjud deb topib, ayblov xulosasi yoki ayblov dalolatnomasini tasdiqlash; 2) o'z qarori bilan ayblov mazmunidan ayrim bandlarni chiqarib tashlash, yengilroq jinoyatni nazarda tutuvchi qonunni qo'llash va shu o'zgartirishlar bilan ayblov xulosasi yoki ayblov dalolatnomasini tasdiqlash; 3) qo'shimcha tergov o'tkazish uchun ishni o'z ko'rsatmalari bilan surishtiruvchi yoki tergovchiga qaytarish; 4) surishtiruv o'tkazilgan jinoyat ishini tergovga tegishli-

¹ Ўзбекистон юридик энциклопедияси / Нашр учун масъул Р.А. Мухитдинов ва бошқ.; масъул муҳаррир Н. Тойчиев. – Т.: Адолат, 2010. Б. 140.

lik qoidalari buzilganligi aniqlanganda dastlabki tergov organiga o'tkazish; 5) ishni yuritishni to'xtatish; 6) ishni tugatish; 7) amnistiya aktiga asosan jinoyat ishini tugatish to'g'risida sudga iltimosnoma kiritish.

Tavsiflovchi dispozitsiya – huquq subyektlarining subyektiv huquq va yuridik majburiyatlari hamda xatti-harakatlarining to'liq bayonini ifoda etiladi. Masalan, Jinoyat kodeksining 169-moddasi «O'g'rilik», ya'ni o'zganing mol-mulkini yashirin ravishda talon-toroj qilish (qonunda, garchand bu mantiqan o'rinli bo'lmasada, talon-toroj qilish deb yozilgan). Bunda norma dispozitsiyasi hammaga tushunarli bo'lishi uchun ma'lum bir ma'noda, qisqa shaklda izoh beriladi.

Blanket dispozitsiya huquq normasida ko'rsatilgan huquq subyektlarining subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarining mazmunini aniqlash uchun boshqa hujjatlarning normalarida belgilangan tegishli qoidalarga havola qiladi. Masalan, Jinoyat kodeksida yong'in xavfsizligi, texnika xavfsizligi, sanoat sanitariyasi yoki mehnatni muhofaza qilishning boshqa qoidalarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan (Jinoyat kodeksi, 257-modda). Ushbu qoidalarning mazmuni Jinoyat kodeksida emas, balki normani qo'llashda murojaat qilish zarur bo'lgan boshqa normativ hujjatlarda ochib beriladi.

Havola etuvchi dispozitsiya deganda qo'llanayotgan huquq normasi mansub bo'lgan normativ-huquqiy hujjatning boshqa normasiga (masalan, Jinoyat kodeksining 110-moddasi – «Qiyinash») yoki boshqa normativ-huquqiy hujjatga murojaat etishni nazarda tutuvchi dispozitsiya havola etuvchi dispozitsiya sifatida tushuniladi.

Sanksiya huquq normasining mantiqiy-yakunlovchi qismi hisoblanadi. Sanksiya lug'aviy jihatdan «qat'iy qaror» degan ma'noni bildirib, lotin tilidagi «sanstio» va ingliz tilidagi «sansion» so'zlaridan olingan.

Sanksiya – dispozitsiyada ko'rsatilgan talablarni bajarmaganlik uchun berilishi mumkin bo'lgan ta'sir chorasi yoki tavsiya etilgan harakatni sodir etganlik uchun rag'batlantirishning turi va o'lchovi hisoblanadi.

Sanksiyalarda ifodalangan salbiy oqibatlarining aniqligiga qarab mutlaq aniq, nisbatan aniq va kumulyativ sanksiyali normalar ajratiladi. **Mutlaq aniq sanksiyali** huquq normalarida davlatning aniq bitta majburlov chorasi ko'rsatiladi. Masalan, transport vositasini boshqarish vaqtida haydovchilarning telefondan foydalanishi bazaviy hisoblash miqdorining uch baravari miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi (O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi, 128¹-modda).

Nisbatan aniq sanksiyali huquq normalari esa turli xil jazo turlaridan birini yoki huquqiy ta'sir choralardan birini qo'llashni nazarda tutadi. Masalan, haydovchilarning korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga qarashli transport vositalaridan shaxsiy boylik orttirish maqsadida foydalanishi bazaviy hisoblash miqdorining ikki baravari-dan besh baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi (O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi, 141-modda).

Kumulyativ sanksiyali huquq normalari o'zida asosiy jazodan tashqari qo'shimcha jazo berilishini ham nazarda tutadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 43-moddasida «Jazo tizimi» belgilangan bo'lib, unga ko'ra jinoyat sodir etishda aybli deb topilgan shaxslarga nisbatan muayyan huquqdan mahrum qilish faqat asosiy jazo sifatida-gina emas, balki qo'shimcha jazo tariqasida ham qo'llanilishi mumkin. Masalan, transport vositasini boshqaruvchi shaxs tomonidan transport vositalari harakati yoki ulardan foydalanish xavfsizligi qoidalarini buzish odam o'lishiga sabab bo'lsa, muayyan huquqdan mahrum qilib, yetti yilgacha ozodlikdan

mahrum qilish bilan jazolanishi belgilab qo'yilgan (O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi, 266-modda).

9.3. Huquq normalarini turli asoslarga ko'ra tasniflash

Huquq normalari ularda mustahkamlangan qoidalarning xarakteriga qarab **huquq va vakolat beruvchi, majburiyat yuklovchi va taqiqlovchi (man qiluvchi) normalarga** ajratiladi:

1. Huquq subyektiga muayyan harakatlarni sodir etish mumkinligini ko'rsatuvchi huquq normalari **huquq va vakolat beruvchi normalar** deyiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 29-moddasiga binoan, «Har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega...».

2. Huquq subyektiga muayyan harakatlarni sodir etish lozimligi (shartligi) ni ko'rsatuvchi huquq normalari **majburiyat yuklovchi normalar** deyiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 51-moddasida «Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'implarni to'lashga majburdirlar» deyilgan va bu qoida majburiyat yuklash xarakteriga ega.

3. Huquq subyektiga muayyan xatti-harakatlarni sodir etishni man qiluvchi normalar **taqiqlovchi normalar** deb ataladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 57-moddasida mustahkamlab qo'yilgan «Konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishni maqsad qilib qo'yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib qiluvchi, xalqning sog'lig'i va ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek harbiylashtirilgan birlashmalarning, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi» degan qoida bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Bulardan tashqari, huquq normalari boshqa bir qator mezonlar asosida ham tasniflanadi. Jumladan, huquq normalari o'zida xatti-harakatni shakllantirishning mavhumligiga qarab **abstrakt** (mavhum) va **kazuistik** normalarga, gipotezada mustahkamlangan holatning faktik jihatlari **aniq** yoki **nisbiy** ekanligiga qarab aniq va nisbiy aniq normalarga, gipotezaning hajmiga qarab **oddiy**, **murakkab** va **alternativ** normalarga, dispozitsiyaning aniqligiga qarab **mutlaq aniq**, **nisbatan aniq** va **blanket** normalarga, huquq normalari sanksiyalarining aniqligiga qarab **mutlaq aniq** va **nisbatan aniq** normalarga ham bo'linadi.

Huquqiy tartibga solish usuliga ko'ra **imperativ** va **dispozitiv** normalarga, subyektlariga qarab **umumiy** va **maxsus** normalarga, harakatlanish hududiga qarab mamlakatning **butun hududida** va **mahalliy miqyosda amal qiluvchi** normalarga ajratiladi.

Shuningdek, huquq sohalari nuqtai nazaridan huquq normalarining konstitutsiyaviy, ma'muriy-huquqiy, fuqaroviy-huquqiy, jinoiy-huquqiy, xalqaro va boshqa turlarini ko'rsatib o'tish mumkin.

Nazorat uchun savollar:

1. Huquq normasi davlat tomonidan o'rnatiladigan, ma'qullanadigan, muhofazalanadigan, muayyan shaklda ifodalanadigan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan umummajburiy yurish-turish (xulq-atvor) qoidasi bo'lib, huquq mazmunining boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi.

Huquq normasi haqida gap borganda ayrim huquqni qo'llovchi shaxslar uni normativ-huquqiy hujjat bilan teng tushuncha deb hisoblashsa, boshqalari ushbu tushunchalar turli mazmun va ahamiyat kasb etishini ta'kidlaydi.

Huquq normasini atroflicha muhokama qilib, masalaga huquqiy baho bering.

2. Huquq normalari ularda mustahkamlangan qoidalarining xarakteriga qarab huquq va vakolat beruvchi, majburiyat

yuklovchi va taqiqlovchi (man qiluvchi) normalarga ajratiladi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida quyidagi normalar o'z ifodasini topgan:

1) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 29-moddasida «Har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega...»;

2) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 51-moddasida «Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'implarni to'lashga majburdirlar»;

3) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 58-moddasida mustahkamlab qo'yilgan «...Davlat organlari va mansabdor shaxslarning jamoat birlashmalari faoliyatiga aralashishiga, shuningdek jamoat birlashmalarining davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatiga aralashishiga yo'l qo'yilmaydi».

Vakolat beruvchi, majburiyat yuklovchi va taqiqlovchi normalarning bir-biridan farqli jihatlarini izohlash orqali keltirilgan normalar huquq normasining qay turiga kirishini atroflicha muhokama qiling.

10-mavzu: HUQUQ SHAKLLARI (MANBALARI)

10.1. Huquq shakllari (manbalari) tushunchasi va turlari

Yuridik adabiyotlarda huquq manbasi bilan birga «huquq shakli» atamasi ham keng va yonma-yon qo'llaniladi. Ushbu atamalarning kundalik, ilmiy va professional doirada bir xil mazmunda tushunilishi va shu asosda qo'llanilishi, ular o'rtasidagi farqli holatlarni anglamaslikka hamda bu tushunchalarni sinonim sifatida qabul qilishga olib keladi.

«Huquq manbasi» va «huquq shakli» kategoriyalarining yuridik tabiatini tushunishda, avvalo, «manba» va «shakl» so'zlarining lug'aviy ma'nosiga e'tibor qaratish zarur. Jumladan, «manba» (arabcha – boshlanish; ibtido) ko'chma ma'noda esa biror narsa, ish-harakatning yuzaga kelishi, faoliyat uchun asos-omil bo'lgan narsa; sabab degan ma'nolarni bildiradi. «Shakl» esa (arabcha – ko'rinish, rasm, tarz) biror-bir narsa yoki predmetning tashqi ko'rinishi, mazmunining ifodalanishi kabi ma'nolarni anglatadi¹.

Huquq manbasi muayyan rasmiy bir shaklga ega bo'lishi uchun, albatta, bunday manba davlat tomonidan e'tirof etilishi va tegishli huquq ijodkorligini amalga oshiruvchi vakolatli organlar tomonidan rasman e'tirof etilishi, ya'ni mustahkamlab qo'yilishi kerak.

Xorijlik huquqshunos olim G. Kelzenning fikricha, «huquq manbasi» keng mazmunga ega. Huquq manbasi tushunchasi

---

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. – Т.: «Ўзбекистан миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б. 535., 2008. – Б. 537.

odob-axloqqa oid me'yorlar, siyosiy prinsiplar, huquqiy doktrinalar, huquqshunos mutaxassislar fikrlarini anglatadi¹.

Huquqning manbasi deganda umumiy ma'noda huquqni ifoda etilish shakli tushuniladi. Huquqiy hodisa sifatida huquq manbasini **uch xil ma'noda** tushunish mumkin: **moddiy ma'noda** – bu jamiyatdagi mulkchilik shakllari, moddiy shart-sharoitlar, jamiyat a'zolarining qiziqishlari va manfaatlari; **mafkuraviy ma'noda** – bu turli huquqiy mafkura va ta'limotlar, huquqiy ong; **maxsus yuridik ma'noda** – bu huquqning shakllari. Huquqning quyidagi shakllari mavjud: huquqiy odat, normativ-huquqiy hujjat, huquqiy pretsedent, normativ shartnomalar va boshqalar.

10.2. Huquqiy odat – huquqning qadimgi manbasi sifatida

Tarixan huquqning dastlabki manbai (shakli) bo'lib huquqiy odat hisoblanadi.

Huquqiy odat – uzoq davr mobaynida amalda bo'lish natijasida shakllangan va davlat tomonidan umummajburiy qoida sifatida tan olingan yurish-turish qoidasidir.

Har qanday odat ham huquqiy odatga aylana olmaydi, balki ma'lum bir guruh yoki butun jamiyatning manfaatlariga javob bera oladigan va davlat tomonidan sanksiyalangan odatgina huquqiy odat bo'lishi mumkin. Huquqning manbalari tizimida huquqiy odatning roli va o'rni turli davlatlarda turlicha bo'lgan. Davlat yuzaga kelishi bilan qonunlar, farmoyishlar, sud pretsedentlari, ma'qullangan urf-odatlar va hokazolar ko'rinishida o'rnatilgan pozitiv huquq tizimini shakllantirgan. Lekin maxsus siyosiy tashkilot sifatida davlat vujudga kelgunga qadar

¹ Qarang: Kelsen H. General theory of law and state. The Lawbook Exchange, Ltd., 2009. – P. 131.

ham insoniyatga odat huquqi normalari bilan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning muayyan tajribasi shakllangan edi.

Huquqiy odat boshqa ijtimoiy normalardan o'zining davlat tomonidan tasdiqlangani, bajarilishining majburiyligi va davlatning majburlov kuchi bilan ta'minlanishiga qarab ajralib turadi. Mamlakatimizda ham huquqiy odat muayyan darajada huquq manbasi sifatida e'tirof etilgan. Xususan, Qurbon va Ro'za hayiti, Navro'z kabi milliy qadriyatlarimiz rasmiy ravishda bayram sifatida e'tirof etilib, mehnat qonunchiligida dam olish kunlari sifatida rasmiy belgilab qo'yildi.

Milliy qonunchiligimizda tegishli ijtimoiy munosabatlarga odat normalarini qo'llash mumkinligi haqida so'z boradi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 6-moddasi «Ish muomalasi odatlari. Mahalliy odat va an'analar» deb nomlanadi. Unga ko'ra tadbirkorlik faoliyatining biron-bir sohasida vujudga kelgan va keng qo'llaniladigan, qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan xulq-atvor qoidasi, biron-bir hujjatda yozilganligi yoki yozilmaganligidan qat'i nazar, ish muomalasi odati deb hisoblanadi. Fuqarolik qonun hujjatlarida tegishli normalar bo'lmagan taqdirda, bu munosabatlarni tartibga solishda mahalliy odat va an'analar qo'llaniladi. Tegishli munosabat ishtirokchilari uchun majburiy bo'lgan qonun hujjatlari normalariga yoki shartnomaga zid bo'lgan ish muomalasi odatlari, mahalliy odat va an'analar qo'llanilmaydi. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi 8-moddasida oilaviy munosabatlarda mahalliy urf-odat va an'analarning qo'llanilishi bilan bog'liq qoidalar o'z ifodasini topgan. Xususan, qonun hujjatlarida oilaviy munosabatlarni tartibga solishga oid tegishli normalar bo'lmagan taqdirda, O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari tamoyillariga zid bo'lmagan mahalliy urf-odat va an'analar qo'llaniladi.

10.3. Huquqiy presedent tushunchasi, turlari

Ko'pgina mamlakatlarda huquqning boshqa manbalari bilan muayyan munosabatlarni tartibga solishning imkoni

bo'lmagan hollarda huquqni qo'llovchilar tomonidan tegishli huquq qoidasini yaratishga zarurat tug'ilgan. Huquqning bunday manbalari qatoriga huquq pretsedentini kiritish mumkin.

Huquqiy pretsedent (lot. «praecedens» – avvalgisi, oldingisi) – sud yoki ma'muriy organning yozma yoki og'zaki qarori bo'lib, bu qaror kelgusida barcha shunga o'xshash ishlarni ko'rib chiqish va hal qilish uchun asos bo'ladigan namuna normadir.

Huquqiy pretsedentning sud va ma'muriy pretsedent shakllari mavjud. Huquqiy pretsedentning sud pretsedenti shakli AQSH, Avstraliya, Buyuk Britaniya, Kanada va Yangi Zelandiya kabi umumiy huquq amalda bo'lgan davlatlarda huquqning manbasi sifatida keng qo'llaniladi.

Pretsedent avval sodir bo'lgan vaziyat yana yuzaga kelganda qanday yo'l tutish lozimligini anglatadi va o'ziga xos namuna sifatida qabul qilinishi tushuniladi. Sud ishlari bilan bog'liq pretsedentga sud pretsedenti deb qaraladi. Sud pretsedenti – bu muayyan ish bo'yicha sudning shunday qaroriki, u boshqa sudyalarga kelgusida shunga o'xshash ishlarni hal qilishda qanday qaror qabul qilish lozimligini ko'rsatadi¹.

Sud qarori bilan bog'liq shakllangan huquq normalari ingliz huquqida pretsedent huquqi (case law)ga kiritilgan. Ushbu ma'noda «pretsedent» atamasi sud ishidan boshqa narsani anglatmaydi, ya'ni bu sud tomonidan tugatilishi mumkin (fuqarolik ishida) yoki lozim (jinoyat ishida) bo'lgan protses-sual ish yuritish yoxud u yoki bu ishning bevosita sud majlisida muhokama etilishidir. Shu bois sud qarorlariga pretsedent huquqi sifatida ham qaraladi.

Ingliz huquqining asosiy manbai sifatida sud pretsedentini tan oluvchi umumiy doktrina XIX asrning ikkinchi yar-

¹ Qarang: Хайитбоев Ф.П., Нажимов М.К. Ҳозирги замон асосий ҳуқуқий тизимлари / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. З.М. Исломов. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2008. – Б. 67.

mida shakllangan. Bunga qadar esa sudyalar o'z qarorlari bilan huquq normalarini o'rnatishlari mumkinligi haqida tasavvur qilish qiyin edi, chunki jamiyat huquqiy ongida huquqning manbai sifatida mamlakat odatlari va an'alarini tan oluvchi va sud pretsedentini huquq manbai qatoriga kiritishni istisno qiluvchi qarash hukm surib kelgan.

Huquqqa bunday yondashuvga ko'ra sudyalar huquq qanday mavjud bo'lsa, uni shunday qabul qilishlari lozim bo'lgan. Shu sababli sudlar o'z qaror (pretsedent)lariga majburiy pretsedent, ya'ni huquq manbai sifatida emas, balki faqat huquq normasining mavjudligini muayyan ishlar bo'yicha chiqarilgan qarorda qanday shakllangan bo'lsa, shunday ko'rinishda tasdiqlovchi qat'iy isbot sifatida qaragan. Vaqt o'tishi bilan ingliz sudlari o'xshash ishlar bo'yicha avval chiqarilgan sud qarorlariga e'tibor bilan qaray boshlagan. Nihoyat sudya Park Mirehouse v. Rennel (1833) ishida yuqoridagi yondashuvni quyidagicha ifodalagan: «pretsedentlar qanday bo'lsa, o'sha tarzda e'tiborga olinishi lozim, sudyalar esa ularni rad etishlari va umuman analogiyadan bosh tortishlari mumkin emas».

Hozirda amal qilib kelayotgan sud pretsedentlarining majburiyligi to'g'risidagi ta'limot quyidagi ikki muhim holat ta'sirida shakllangan:

birinchidan, 1865-yilda Londondagi sudlarning tashabbusiga ko'ra maxsus Kengash va Huquqiy jamiyat tashkil etilgan. Ushbu muassasalarga yuqori turuvchi sud instansiyalarining qarorlarini ularning har bir nashrlarini majburiy professional nazorat ostiga olgan holda nashr etib borish yuklangan. Bu vaqtga qadar bunday nashr etish xususiy tartibda amalga oshirib kelingan. Ba'zi nashrlar aniq ma'lumotlarni kofolatlagan bo'lsa, boshqalari esa ishonarli bo'lmagan. Ko'p sud qarorlari umuman nashr etilmay qolgan.

ikkinchidan, 1873 – 1875-yillarda qabul qilingan sudlar tuzilishi to'g'risidagi qonunlar asosida sudlar yagona markazlashgan tizimining tashkil etilishi. Pretsedent huquqi tizimining amal qilishi ingliz sudlarining yagona tizimga birlashishlarini

va ularning bir-birlariga muayyan tarzda quyidan yuqoriga qarab bo'ysunish tartibining joriy etilishini taqozo etgan.

Hozirgi vaqtda Angliya huquqini yaratishdagi sudlarning roli masalasi nazariy jihatdan bahsli hisoblanadi. Muayyan nizo bo'yicha qonun qabul qilinmaganligi bois sud odil sudlovni amalga oshirishdan voz kechishi mumkin emasligini belgilovchi qoida umumiy tan olinadi. Shu sababli sud qonunchilik yo'li bilan tartibga solinmagan huquq sohasida qaror qabul qilishi lozim bo'lsa, bunda uning ishni mohiyat bo'yicha hal qilish uchun zarur bo'lgan normani yaratishdan boshqa iloji qolmaydi. Boshqacha aytganda, sud qarorlari huquq manbaiga aylanadi.

Pretsedent huquqi sudyalarning tegishli yuqori turuvchi sudlar qarorlariga rioya qilishlari majburiyatini belgilovchi vertikal tartib asosida amal qiladi. Yuqori turuvchi sudlar qarorlari barcha quyi turuvchi sudlar uchun majburiy, biroq ular yuqori turuvchi sudlarni bir-biriga bog'liq qilib qo'ymaydi.

Buyuk Britaniya hozirgi zamon huquq tizimining rivojlanishida pretsedentning roli ancha yuqori. Aytish lozimki, statut huquqi mamlakatda pretsedent huquqi va pretsedent huquqiy madaniyatining shakllangan muhitida rivojlanmoqda. Shu sababli pretsedent huquqi an'analarda kasbiy jihatdan tarbiyalangan sudyalar, albatta, qonunda u yoki bu atamaning boshqacha mazmuni maxsus izohlanmasa, qonunchilik kategoriyalarini pretsedent huquqida qanday tushunilsa, shunday qabul qiladi.

10.4. Normativ-huquqiy hujjat – huquqning manbasi

Normativ-huquqiy hujjatlar huquq manbalari tizimida alohida o'ringa ega. Boshqa huquq manbalariga nisbatan normativ-huquqiy hujjatlarning quyidagi afzal jihatlarini ko'rsatib o'tish mumkin:

birinchidan, normativ-huquqiy hujjatlar bayon etishning muayyan qoidalariga asoslanib yaratilganligi bois ularda huquq normalari aniq ifoda etiladi. Bu esa normativ-huquqiy

hujjatlardagi qoidalarni turli ma'nolarda tushunishning oldini oladi va uni bir xil qo'llanilishini ta'minlaydi. Aynan shu jihat huquqning rasman aniqlik xususiyatiga mos keladi.

ikkinchidan, normativ-huquqiy hujjatlar birgalikda qonunchilikning yaxlit bir tizimini tashkil qiladi. Har bir normativ-huquqiy hujjat qonunchilikning iyerarxik tizimida o'zining belgilangan o'rniga ega bo'lib boshqa hujjatlar bilan birga muayyan munosabatlarni kompleks asosda tartibga solishga qaratilganidir. Normativ-huquqiy hujjatlar huquqning muayyan sohasi doirasida qabul qilinadi. Bu esa zarur holatlarda tegishli normativ hujjatlarni izlab topishni osonlashtiradi. Huquq sohasi doirasidagi hujjatlar o'rtasida bo'shliq va ziddiyatlar yuzaga kelishining oldini oladi. Normativ-huquqiy hujjatlarning ushbu jihati huquqning tizimlilik xususiyatiga mos keladi.

uchinchidan, normativ-huquqiy hujjatlarni boshqa huquq manbalaridan farqli o'laroq tez va qisqa muddatlarda qabul qilish, o'zgartirishlar kiritish yoki zarur holatlarda bekor qilish mumkin. Buning natijasida normativ-huquqiy hujjatlar boshqa huquq manbalariga nisbatan ijtimoiy taraqqiyotning ehtiyojlariga ko'proq mos keladi. Normativ-huquqiy hujjatlarning ushbu jihati tezkorlik deb nomlanadi va u huquqning o'zgaruvchanlik xususiyatiga mos keladi.

Normativ-huquqiy hujjat – vakolatli davlat organi (yoki mansabdor shaxs)ning belgilangan tartibda qabul qilgan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan, umummajburiy tisdagi qoidalarni o'rnatuvchi, o'zgartiruvchi yoki bekor qiluvchi yuridik hujjati.

O'z navbatida, davlat organlari yoki mansabdor shaxslar tomonidan chiqarilgan barcha huquqiy hujjatlar ham normativ-huquqiy hujjat bo'la olmaydi. Faqatgina umumiy huquq va majburiyatlarni o'rnatuvchi, o'zgartiruvchi yoki bekor qiluvchi hujjatlarga normativ-huquqiy hujjat sifatida e'tirof etiladi.

Normativ-huquqiy hujjatning quyidagi xususiyatlarini ko'rsatish mumkin:

- davlat nomidan qonunda belgilangan tartibda qabul qilinadi;
- vakolatli subyektlarning huquq ijodkorligi faoliyati mahsuli hisoblanadi;
- barcha uchun umummajburiy qoidalarni o'rnatadi, o'zgartiradi (takomillashtiradi) yoki bekor qiladi;
- maxsus protsessual tartibda amalga oshiriladi;
- rasmiy shaklga ega (qonun, farmon, qaror va boshqalar);
- muayyan turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan;
- huquqiy qoidaning mazmuni, ya'ni huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquq va majburiyatlari bayon etiladi;
- unda mustahkamlangan qoidalar bajarilmagan yoki buzilgan taqdirda muayyan huquqiy oqibatlar kelib chiqadi va qoida bo'yicha davlatning majburlov kuchi ishga solinadi.

10.5. Normativ-huquqiy hujjatlarning turlari

Normativ-huquqiy hujjatlarni tasniflash turli asoslar, ya'ni, huquqiy tartibga solish predmeti yoki tartibga solinayotgan ijtimoiy munosabatlarning turi, normativ hujjat amal qiladigan hudud, ularning yuridik kuchi, mazmuni, nomlanishi, amal qilish xususiyati, norma ijodkorligi subyektlari doirasi nuqtai nazaridan amalga oshiriladi.

Normativ-huquqiy hujjatlar muayyan bir tizim bo'lib, ushbu tizim ularning yuridik kuchiga asoslangan holda tashkil topadi. Shuningdek, normativ-huquqiy hujjatlarning farqi quyidagi uchta jihat bilan bog'liq: normativ-huquqiy hujjatlar tomonidan hal etiladigan masalalarning mazmuni va xilma xilligi; yuridik tabiati yoki yuridik kuchiga ko'ra bir-biridan farq qilishi; normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilish jarayoni va tartibining turlichaligi.

O'zbekiston Respublikasining «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi Qonunining 5-moddasida **normativ-huquqiy hujjatlarning quyidagi turlari** ko'rsatib o'tilgan: O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi; O'zbekiston Respublikasining qonunlari; O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari; vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning buyruqlari hamda qarorlari; mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari.

Mazkur normaning mazmunidan normativ-huquqiy hujjatlarning ikki turga, ya'ni qonun va qonunosti hujjatlariga bo'linishi ko'rinib turibdi. Xususan, Qonunning 6-moddasida O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari quyidagicha ifodalangan: «Normativ-huquqiy hujjatlar qonun hujjatlaridir va ular O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari majmuini tashkil qiladi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari qonunlardir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning buyruqlari hamda qarorlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari qonunosti hujjatlaridir».

Normativ-huquqiy hujjatlarning yuridik kuchiga qarab har birini quyidagicha tavsiflash mumkin:

Konstitutsiya – (lotincha «conctitutio» – o'rnatish, tuzilish) moddiy ma'noda, avvalo, inson va fuqaro huquqlari hamda erkinliklarini e'lon qiluvchi va kafolatlovchi, shuningdek ijtimoiy tuzum, boshqaruv shakli, davlat tuzilishi, hokimiyatning markaziy va mahalliy organlarini tashkil etish asoslarini, ularning vakolatlari, o'zaro munosabatlarini, davlat ramzlari va

poytaxtini belgilaydigan qonun hujjati, hujjatlar yoki konstitutsiyaviy odatlar majmui.

O'zbekiston Respublikasining «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi Qonunining 7-moddasida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini ifodalovchi norma quyidagicha ifodalangan: «O'zbekiston Respublikasida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarining ustuvorligi so'zsiz tan olinadi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi oliy yuridik kuchga ega va O'zbekiston Respublikasining butun hududida qo'llaniladi. O'zbekiston Respublikasining qonunlari va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi asosida va uni ijro etish uchun qabul qilinadi hamda uning normalari va prinsiplariga zid kelishi mumkin emas».

O'z yuridik tabiati va mohiyatiga ko'ra Konstitutsiya boshqa normativ-huquqiy hujjatlardan quyidagi muhim jihatlari bilan ajralib turadi: **birinchidan**, Konstitutsiya maxsus subyekt tomonidan yoki uning nomidan o'rnatiladi; **ikkinchidan**, konstitutsiyaviy qoidalar ta'sis etuvchi, yo'naltiruvchi, birlamchi ahamiyatga ega; **uchinchidan**, konstitutsiyaviy tartibga solish o'z hajmining keng qamrovliligi bilan tavsiflanadi, ya'ni u nihoyatda muhim va keng ko'lamdagi ijtimoiy munosabatlar doirasiga ta'sir ko'rsatadi; **to'rtinchidan**, Konstitutsiya alohida yuridik xususiyatlarga, ya'ni ustuvorlikka, oliy yuridik kuchga, o'ziga xos muhofaza shakliga, maxsus tarzda qabul qilinish va o'zgartirilish tartibiga ega¹.

Qonun – davlat hokimiyatining oliy vakillik va qonunchilik hokimiyati organi tomonidan yoki bevosita xalqning xohish-irodasiga ko'ra (masalan, referendum o'tkazish yo'li bilan) qabul qilingan, qoida tariqasida eng muhim ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik hujjat. Qonun davlat huquq tizimining negizini tashkil etadi, davlatning boshqa organlari normativ hujjatlariga nisbatan oliy yuridik kuchga ega bo'ladi.

---

¹ Одилқориев Х.Т. Конституция ва фуқаролик жамияти. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 22–23.

Qonun muhim deb hisoblanadigan ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash, rivojlantirish va tartibga solish vositasidir.

O'zbekiston Respublikasining «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi Qonunining 8-moddasida O'zbekiston Respublikasi qonunlarini ifodalovchi norma quyidagicha ifodalangan: «O'zbekiston Respublikasining qonunlari eng muhim va barqaror ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan yoki referendum o'tkazish yo'li bilan qabul qilinadi. O'zbekiston Respublikasining qonunlari konstitutsiyaviy qonunlar tarzida qabul qilinishi mumkin. Kodekslar O'zbekiston Respublikasining qonunlari bilan tasdiqlanadi».

Qonunosti hujjati qonunga asosan va uning ijrosini ta'minlash yuzasidan chiqariladi. Qonunosti hujjatlari umum-majburiy tUSDagi (normativ) va umum-majburiy tusga ega bo'lmagan (normativ bo'lmagan) huquqiy hujjatlarga bo'linadi.

10.6. Normativ shartnomalar – huquqning maxsus manbasi sifatida

Huquq manbalari tizimida ijtimoiy munosabat ishtirokchilari o'rtasida o'zaro aloqalarni tartibga soluvchi huquqning shakli sifatida normativ shartnomalar alohida mavqega ega.

Ikki yoki undan ortiq mustaqil huquq subyektlari o'rtasida tuziladigan hamda ularning huquq va majburiyatlarini o'rnatadigan, o'zgartiradigan yoki bekor qiladigan og'zaki yoki yozma shaklda ifodalanadigan va tuziladigan bitimlarga **normativ shartnomalar** deyiladi.

Normativ shartnomalar asosan xalqaro munosabatlarda huquq manbai sifatida maydonga chiqadi. Xalqaro shartnoma – davlatlararo yoki boshqa shaxslar o'rtasida o'zaro kelishuv bo'lib, xalqaro huquq asosida tartibga solinadi. Xalqaro shartnomalar tuzilgan vaqtda yoki tan olingan (ratifikatsiya qi-

lingan)da uning matnida ifodalangan majburiyatlarni taraflar bajarishi shartligi belgilab qo'yiladi. Ayrim holatlarda davlatlar o'rtasida tuzilgan shartnomalar amal qilish muddati tugamasdan ham bekor qilinishi mumkin. Bu xalqaro huquqda denon-satsiya qilish deb nomlanadi. Vena konvensiyasining 2-moddasi-da xalqaro shartnoma tushunchasi quyidagicha ifodalangan: «Shartnoma – bu davlatlar o'rtasidagi kelishuv bo'lib, yozma ravishdagi xalqaro huquq bilan tartibga solinadi»¹.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarida xalqaro huquq normalari ustuvorligi prinsipining mustahkamlanganligi xalqaro huquq va milliy huquqiy tizimning o'zaro samarali va ta'sirchan huquqiy aloqasiga zamin yaratdi. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida»gi Qonuniga muvofiq O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasi – respublikaning bir yoki bir necha davlat, xalqaro tashkilot yoxud xalqaro huquqning boshqa subyektlari bilan xalqaro munosabatlar sohasidagi huquq va majburiyatlariga doir teng huquqli va ixtiyoriy kelishuvidir.

Xalqaro shartnomalar: shartnoma, bitim, konvensiya, protokol, pakt, akt, memorandum, deklaratsiya, xatlar va notalar almashuvi deb nomlanishi mumkin. Xalqaro shartnomalar unda ishtirok etuvchi subyektlarning soniga qarab ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalar bo'ladi. Xalqaro shartnomalar mazmuniga qarab iqtisodiy, siyosiy, huquqiy shartnomalar bo'lishi, shuningdek boshqa masalalar bo'yicha tuzilishi mumkin. Muddatiga qarab shartnomalar muddatli va muddatsiz bo'ladi. Xalqaro shartnomalar boshqa turlarda ham tuzilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini tuzish huquqi davlatga tegishlidir. O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari quyidagicha: O'zbekiston Respublikasi nomidan davlatlararo shartnomalar; O'zbekiston Respublikasi Hukumati nomidan hukumatlararo shartnoma-

¹ Qarang: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/law_treaties.shtml.

lar; O'zbekiston Respublikasi vazirliklari va idoralari nomidan idoralararo shartnomalar tuziladi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari Oliy Majlis tomonidan ratifikatsiya qilinadi. Quyidagilar: O'zbekiston Respublikasining hamkorlik va o'zaro yordam to'g'risidagi shartnomalari; davlatlararo munosabatlarning asoslari to'g'risidagi shartnomalar; O'zbekiston Respublikasining mudofaa qobiliyatiga daxldor masalalar bo'yicha shartnomalar; kuch ishlatishdan yoki kuch ishlatish bilan tahdid qilishdan o'zaro voz kechish to'g'risidagi shartnomalar; tinchlik shartnomalari va kollektiv xavfsizlik to'g'risidagi shartnomalar; O'zbekiston Respublikasining boshqa davlatlar bilan hududiy chegaralanishi to'g'risidagi shartnomalar; O'zbekiston Respublikasining davlatlararo ittifoqlarda, xalqaro tashkilotlarda va boshqa birlashmalarda ishtiroki to'g'risidagi shartnomalar; ijrosi amaldagi qonunlarning o'zgartirilishini yoki yangi qonunlar qabul qilinishini taqozo etadigan, shuningdek O'zbekiston Respublikasining qonunlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalarni belgilaydigan xalqaro shartnomalar ratifikatsiya qilinadi.

Tuzish vaqtida tomonlar kelgusida uni ratifikatsiya qilish to'g'risida kelishib olgan O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari ham xuddi shunday ratifikatsiya qilinadi. Oliy Majlis O'zbekiston Respublikasining boshqa xalqaro shartnomalarini ham ratifikatsiya qilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan yoki u vakolat bergan organlar tomonidan xalqaro moliya institutlari bilan tuzilgan O'zbekiston Respublikasining xalqaro zayom va kafolatli shartnomalari ratifikatsiya qilinmaydi va O'zbekiston Respublikasi uchun imzolangan paytdan e'tiboran kuchga kiradi.

10.7. Normativ-huquqiy hujjatlarning vaqt, hudud va shaxslarga nisbatan amal qilishi

Normativ-huquqiy hujjatlar vaqt, hudud va shaxslarga nisbatan amal qilish doirasiga ega bo'ladi.

«Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 30-moddasida normativ-huquqiy hujjatlarning kuchga kirish tartibi belgilab qo'yilgan. Unga ko'ra, normativ-huquqiy hujjatlar, agar hujjatlarning o'zida kechroq muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, ular rasmiy e'lon qilingan kundan e'tiboran kuchga kiradi. Qonunning 31-moddasida normativ-huquqiy hujjatning orqaga qaytish kuchi belgilab qo'yilgan. Unga ko'ra, normativ-huquqiy hujjatlar orqaga qaytish kuchiga ega emas va ular amalga kiritilganidan keyin yuzaga kelgan ijtimoiy munosabatlarga nisbatan tatbiq etiladi. Qayd etish kerakki, ushbu normaga nisbatan istisno holatlar mavjud. O'zbekiston Respublikasining qonuni u amalga kiritilishiga qadar yuzaga kelgan ijtimoiy munosabatlarga nisbatan qonunda to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan hollardagina tatbiq etiladi. Agar O'zbekiston Respublikasining qonuni sodir etilgan paytda javobgarlikka sabab bo'lmagan yoki yengilroq javobgarlikka sabab bo'lgan xatti-harakatlar uchun yuridik va jismoniy shaxslarning javobgarligini joriy etishni yoki kuchaytirishni nazarda tutsa yoxud yuridik va jismoniy shaxslarga moddiy zarar yetkazsa, qonunga orqaga qaytish kuchini berish mumkin emas.

Normativ-huquqiy hujjat, agar uning matnida boshqacha izoh berilmagan bo'lsa, muddatsiz amal qiladi. Normativ-huquqiy hujjatning amal qilish muddati butun hujjat uchun yoki uning qismlari uchun belgilanishi mumkin. Bunday holda normativ-huquqiy hujjat yoxud uning qismi qaysi muddatga yoki qanday hodisa yuz berguniga qadar o'z kuchini saqlab qolishi ko'rsatilishi kerak.

Normativ-huquqiy hujjatni qabul qilgan organ belgilangan muddat tugaguniga qadar yoki hodisa yuz berguniga qadar hujjat yoki uning qismining amal qilishini yangi muddatga, boshqa hodisa yuz berguniga qadar uzaytirish to'g'risida yoxud normativ-huquqiy hujjat qonun hujjatlariga, o'tkazilayotgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlariga, jamiytdagi barqaror huquqiy munosabatlarga muvofiq bo'lgan taqdirda hujjat

(uning qismi)ga muddatsiz tus berish haqida qaror qabul qilishi mumkin.

Normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismining amal qilishi uni qabul qilgan organ yoxud uning yuqori turuvchi organi tomonidan muayyan muddatga yoki muayyan hodisa yuz berguniga qadar to'xtatib turilishi mumkin.

Normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismi quyidagi hollarda o'zining amal qilishini tugatadi:

– normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismi mo'ljallangan muddat tugaganda yoki hodisa yuz berganda;

– normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismi qonunda belgilangan tartibda Konstitutsiyaga xilof yoxud haqiqiy emas deb topilganda;

– normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismi o'z kuchini yo'qotgan deb topilganda;

– normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismi bekor qilenganda.

Normativ-huquqiy hujjatlarning shaxslar bo'yicha amal qilishi deganda ularning jismoniy va yuridik shaxslarga, ya'ni O'zbekiston Respublikasining fuqarolari va yuridik shaxslariga, shuningdek o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasi hududida amalga oshirganda chet el yuridik shaxslariga, O'zbekiston Respublikasi hududidagi chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga tatbiq etiladi.

Normativ-huquqiy hujjatlarning hudud bo'yicha amal qilishi uni qabul qilgan organning yurisdiksiyasi bilan belgilanadi. Qoida tariqasida, normativ-huquqiy hujjatlar mamlakatning butun hududiga nisbatan tatbiq etiladi. Normativ-huquqiy hujjatni qabul qilgan organ uning hudud bo'yicha amal qilishi doirasini cheklab qo'yishi mumkin.

Davlat hududi tushunchasiga quyidagilar kiradi: quruqlik, suv hududlari, havo bo'shlig'i, xoriydagi elchixonalar va vakolatxonalar egallab turgan hudud, muayyan davlat bayrog'i ostida bo'lgan dengiz, daryo, havo va kosmik kemalar hududi.

10.8. Xalqaro huquq normalarini milliy qonunchilikda implementatsiya qilish masalalari

Milliy huquqiy tizimda xalqaro huquq normalarini tizimlashtirish, unifikatsiya qilish, turkumlashning reja va dasturlarini ishlab chiqish, ratifikatsiya va denonsatsiya qilingan hujjatlarni belgilangan tartibda kuchga kiritgandan so'ng milliy qonunchilikka tegishli o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish bo'yicha qonun ijodkorligi bilan shug'ullanish, ularning normalarini milliy qonunchilik orqali bajarish mexanizmlarini ijtimoiy hayotga tatbiq etishda muhim omil bo'ladi. Shu jihatdan qaraganda, implementatsiya – qonun ijodkorlik faoliyatining ustuvor sohasi bo'lishi bilan bir qatorda, har bir davlatning suveren huquqi sifatida uni amalga oshirishning milliy-huquqiy va tashkiliy mexanizmlarining samaradorligiga erishish istiqbolli vazifadir.

Ta'kidlash joizki, xalqaro huquq normalarini amalga oshirish uchun «implementatsiya» (uyg'unlashtirish) atamasidan keng foydalaniladi. Implementatsiya (ingl. «implementation» – amalga oshirish, joriy etish, bajarish) – xalqaro shartnomalarni (xalqaro huquqiy) davlat ichida amaliy joriy qilish xalqaro huquqiy normalarni milliy qonunlar va qonunosti aktlarga aylantirish yo'li bilan amalga oshiriladi, bir qator davlatlarda ratifikatsiya qilingan xalqaro shartnomalar o'z-o'zidan milliy qonunchilikning qismi bo'lib qoladi¹. Xalqaro shartnoma normalarini implementatsiya qilish – ikki bosqichli jarayondir: o'zgartirib o'tkazish va ijro etish.

O'zbekiston Respublikasida xalqaro huquq normalarining implementatsiya qilinishi davlat organi tomonidan huquqiy akt qabul qilinishi orqali amalga oshiriladi. Demak, respublikamiz a'zo bo'lgan xalqaro shartnomalar milliy qonunchilikka implementatsiya qilinmaguncha qo'llanilmaydi. Shu o'rinda yana bir qoidani eslatib o'tish lozim, ya'ni ko'pchilik qonunlar yoki kodekslarda «xalqaro shartnomalarda boshqacha holat nazar-

¹ Юридик энциклопедия. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 184.

da tutilgan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi» degan qoida mustahkamlangan. Masalan, Fuqarolik kodeksining 7-moddasida «Agar xalqaro shartnoma yoki bitimda fuqarolik qonun hujjatlaridagiga qaraganda boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma yoki bitim qoidalari qo'llaniladi».

Ta'kidlash joizki, xalqaro shartnomalarni milliy huquqqa implementatsiya qilish turli mamlakatlarda turlicha usullarda amalga oshiriladi. Ba'zi mamlakatlarda xalqaro shartnomalar ularning huquqiy tizimlarining uzviy qismi deb e'lon qilindi (AQSH, Gollandiya, Rossiya). Xususan, Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasida belgilanishicha, «xalqaro huquqning umume'tirof etilgan prinsiplari va normalari va Rossiya Federatsiyasining xalqaro shartnomalari mamlakat huquqiy tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi» (15-moddaning 4-bandi); Fransiya va Italiyada xalqaro huquq normalari mamlakat milliy huquqidan ustuvor deb tan olinadi; uchinchi toifa mamlakatlarda (Buyuk Britaniya, Hindiston) xalqaro shartnomalar parlamentning yangi yoki qo'shimcha normativ-huquqiy hujjat qabul qilishi orqali implementatsiya qilinadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Normativ-huquqiy hujjatlar rasmiy nashrlarda e'lon qilinishi kerak. Rasmiy e'lon qilinmagan qonun asosida hech kim hukm qilinishi, jazoga tortilishi, mol-mulkidan yoki biron-bir huquqidan mahrum qilinishi mumkin emas. Normativ-huquqiy hujjat bayon tarzida rasmiy e'lon qilinishiga yo'l qo'yilmaydi. Normativ-huquqiy hujjat rasmiy e'lon qilinganda uning barcha rekvizitlari ko'rsatiladi.

Normativ-huquqiy hujjatlarni e'lon qilish, ularning kuchga kirishi va amal qilishini qonun hujjatlari asosida tahlil qiling.

2. Ma'lumki, tegishli qonunchilikda normativ-huquqiy hujjatlarning turlari va ularni qabul qilish vakolatiga ega bo'lgan subyektlar qat'iy belgilab qo'yilgan. Shu bilan birga, normativ-

huquqiy hujjatlardagi huquq normalari tegishli davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan muayyan ishga nisbatan qaror chiqarish (qo'llash) jarayonida hayotga tatbiq etiladi. Mazkur jarayonda huquq normasining mazmunida ko'rsatilgan qoidalar ba'zan real hayotiy vaziyatlarga yoki ijtimoiy munosabatlarga muayyan ma'noda mos kelmasligi ham mumkin.

Shunday vaziyatda ayrim huquqni qo'llovchi subyektlar huquqni qo'llash hujjatida aks etgan (kazual) sharh va huquq ijodkorligi subyekt yaratgan huquq normasi mazmuni o'rtasida tafovut yuzaga kelsa, qay biri ustuvor huquqiy ahamiyatga egaligi bo'yicha tasavvurga ega emas.

Vaziyatga huquqiy baho bering.

11-mavzu: HUQUQ IJODKORLIGI

11.1. Huquq ijodkorligi – huquq yaratishning murakkab jarayoni sifatida

Huquq ijodkorligi jarayonida yangi huquq normalari ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi. Bunda huquq manbalarida birinchi navbatda, davlat hokimiyati organlari faoliyatining maqsadi, vazifalari va funksiyalarining mazmuni hamda huquqiy doiradagi muayyan ijtimoiy munosabatlarda huquq subyektlarining huquq va majburiyatlari o'z ifodasini topadi.

Albatta, huquq ijodkorligi haqida gap ketganda ushbu faoliyat davlat funksiyalarini amalga oshirishning huquqiy shakllaridan biri ekanligini nazarda tutish lozim. Chunki jamiyatga davlat rahbarligi ko'rinishlaridan biri bo'lgan huquq ijodkorligi yoki qonun yaratuvchilik ishi davlat faoliyatining muhim yo'nalishi hisoblanadi. Binobarin, muayyan bir davlatning maqsadi, vazifasi, tipi, davlat hokimiyatini amalga oshirish va tashkil etish shakllaridan qat'i nazar, huquq ijodkorligi davlat tomonidan amalga oshiriladi.

Shuning uchun ham huquq ijodkorligi – jamiyat va davlatning huquqiy ehtiyojlarini aniqlash va baholash, vakolatli subyektlarning normativ-huquqiy hujjatlarini belgilangan tartibda shakllantirish va qabul qilishni qamrab oluvchi jarayondir. Huquq ijodkorligining murakkab jarayon ekanligini quyidagilar orqali ko'rish mumkin:

- 1) huquqiy tartibga solishni talab etadigan ijtimoiy munosabat, vaziyat yoki jarayonni anglash, o'rganish va tahlil etish;
- 2) muayyan normativ-huquqiy hujjatni qabul qilish vakolatiga ega bo'lgan organ yoki mansabdor shaxs (subyekt)ni aniqlash;

3) qabul qilinishi nazarda tutilayotgan aktning shaklini tanlash;

4) tegishli protsedura doirasida normativ-huquqiy hujjatni tayyorlash, qabul qilish, unga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish yoki bekor qilish;

5) qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatni huquq subyektlari e'tiboriga yetkazish.

11.2. Huquq ijodkorligi tushunchasi, turlari va prinsiplari

Huquq ijodkorligi – bu, eng avvalo, vakolatli davlat organlarining normativ-huquqiy hujjatlarni yaratish, ularga o'zgartirish kiritish yoki ularni bekor qilishga qaratilgan faoliyati.

Huquq ijodkorligi turlari sifatida quyidagilarni ko'rsatib o'tish mumkin:

- bevosita huquq ijodkorligi (umumxalq referendumi);
- davlat organlarining huquq ijodkorligi (Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar va boshqalar);
- alohida mansabdor shaxslarning huquq ijodkorligi (prezident, vazirlar, hokimlar va boshqalar);
- mahalliy davlat hokimiyati organlarining huquq ijodkorligi.

Huquq ijodkorligi huquq normalarini yaratish, takomillashtirish, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan davlat faoliyati shakli singari o'ziga xos jarayon sifatida asosiy qoidalar – prinsiplarga egadir.

Prinsip – biror nazariya, ta'limot, dunyoqarash va shu kabilarning dastlabki, asosiy qonun-qoidasi; faoliyat uchun asos qilib olinadigan bosh g'oya, qonun-qoida¹.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати / А. Маддалиев таҳрири остида. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 309.

Huquq ijodkorligi jarayonining ustuvor qoidalari, avvalo, mamlakatning Konstitutsiyasi va qonunlaridan kelib chiqadi hamda huquq nazariyasi va yuridik texnikaga tayanadi.

Huquq ijodkorligining predmeti xalq xohish-irodasini aks ettirgan umummajburiy xulq-atvor qoidalarini yaratish hisoblanadi. O'z navbatida, ushbu faoliyat davlat va jamiyat qurilishining konstitutsiyaviy asoslariga tayanib, ma'lum bir prinsiplarga rioya qilgan holda amalga oshirilishi zarur. Ular qatorida ilmiylik, professionalizm, qonuniylik, demokratizm, oshkoralik va tezkorlik kabilarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Ilmiylik prinsipi haqida gap borganda kamida ikki jihat nazarda tutiladi. **Birinchi**dan, huquq ijodkorligi puxta ilmiy strategiyaga tayanishi zarur. Bunday strategiya umumdavlat miqyosida shakllantiriladi. Uni, odatda, davlat yuqori hokimiyat organlari huzuridagi tadqiqot institutlari amalga oshiradi. **Ikkinchi**dan, muayyan normativ-huquqiy hujjat matni ustida ish borganda huquq normasini yaratish va ifodalashda (mazmunan hamda yuridik texnika nuqtai nazaridan), avvalo, ilmiy tavsiyalar inobatga olinishi lozim. Bundan maqsad – ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda mumkin qadar ko'proq samaraga erishishdir.

Huquq ijodkorligining prinsiplari bilan bir qatorda uning subyektlari va turlari haqida ham tasavvurga ega bo'lish muhim ahamiyatga molikdir. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar, mahalliy davlat hokimiyati organlarining normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilish huquqiga ega bo'lgan subyektlar hisoblanadi.

11.3. Qonun ijodkorligi jarayoni tushunchasi va bosqichlari

Qonun ijodkorligi vakolatli davlat organining qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilishga qaratilgan, aniq maqsadga yo'naltirilgan faoliyatidir. Mazkur faoliyat ijodiy jarayon bo'lib,

bunda xalqning irodasi aniqlanadi, shakllantiriladi va belgilangan tartibda qonun darajasiga ko'tariladi. Qonun va qonun chiqarish bilan bog'liq faoliyat jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida muhim o'rin tutgan.

Qonunlarning eng asosiy ijtimoiy vazifasi – jamiyatda tartib, intizom va barqarorlikni ta'minlashdan iborat.

Qonun – bu vakolatli davlat organi tomonidan yoki referendum o'tkazish yo'li bilan belgilangan tartibda qabul qilinadigan, oliy yuridik kuchga ega bo'lgan, eng muhim va barqaror ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjat.

Qonun ijodkorligi jarayoni deganda qonun chiqaruvchi hokimiyat organining o'z vakolatidan kelib chiqqan holda qonunni qabul qilish, uni o'zgartirish yoki jamiyat hayotida uzoq muddat davomida amalda bo'lib, ijro etilishi odatiy holga aylangan odat, axloq yoki boshqa ijtimoiy normalarni sanksiyalashga qaratilgan faoliyati tushuniladi.

Qonun ijodkorligi jarayoni – qonun chiqaruvchi hokimiyat organining qonunchilikda belgilangan tartibda qonunlar yaratishga, amaldagi qonunlarga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritishga qaratilgan, shuningdek eskirgan qonunlarni bekor qilish borasidagi harakatlari yig'indisi bo'lib, u qonun bilan tartibga solinishi zarur bo'lgan munosabatlarni aniqlash, qonun loyihasini tayyorlash, uni muhokama etish, qabul qilish va e'lon qilishni o'z ichiga oladi.

Qonun chiqarish jarayoni bosqichlariga quyidagilar kiradi:

- 1) qonunchilik tashabbusi;
- 2) qonun loyihasi muhokamasi;
- 3) qonunni qabul qilish;
- 4) qonunni imzolash va e'lon qilish.

1. Qonunchilik tashabbusi – bu muayyan davlat organlari va mansabdor shaxslarning qonun chiqarish masala-

sini qo'yish va uning loyihasini ko'rib chiqish uchun qonun chiqaruvchi organga taqdim etish huquqidir. Qonun chiqarish tashabbusi – qonun chiqarish jarayonining ilk bosqichi. Ushbu jarayon qizg'in sa'y-harakatlarga asoslanadi, ular natijasida qonun chiqaruvchi organga qonunchilik yuzasidan tegishli takliflar kiritiladi, parlament esa mazkur takliflar asosida yangi qonun chiqarish, amaldagisini o'zgartirish yoki bekor qilish to'g'risidagi masalalarni ko'rib chiqishga qabul qiladi.

Qonunchilik tashabbusi huquqi – Konstitutsiyada belgilangan vakolatli organlar, tashkilotlar va shaxslar tomonidan muayyan qonun loyihasini yoki yangi qonun qabul qilish to'g'risida, shuningdek amaldagi qonunni o'zgartirish yoxud uni bekor qilish to'g'risidagi taklifni Oliy Majlis e'tiboriga taqdim etilishi va parlamentning bu masalani belgilangan tartibda ko'rib chiqish haqida tegishli qaror qabul qilishidir.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida qonunchilik tashabbusi huquqi subyektlarining ancha keng doirasi belgilangan. Xususan, Konstitutsiyaning 83-moddasiga muvofiq qonunchilik tashabbusi huquqiga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, o'z davlat hokimiyatining oliy vakillik organi orqali Qoraqalpog'iston Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi, Oliy sudi, Bosh prokurori ega. Qonun loyihalarini O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish bilan bog'liq masalalar O'zbekiston Respublikasining «Qonunlar loyihalarini tayyorlash va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish tartibi to'g'risida»gi Qonuni bilan belgilab qo'yilgan.

2. Qonun loyihasi muhokamasi. Qonun loyihasini ishlab chiqish va muhokama etish qonun yaratish jarayonining

alohida va muhim bosqichidir. Bu bosqich qonun chiqaruvchi organga qonun loyihasi taqdim etilib, kun tartibiga kirganidan so'ng boshlanadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining majlislari, agar ular ishida barcha a'zolari umumiy sonining kamida yarmi ishtirok etayotgan bo'lsa, vakolatli hisoblanadi. Konstitutsiyaviy qonunlarni qabul qilishda barcha deputatlar umumiy sonining kamida uchdan ikki qismi ishtirok etishi shart.

Qonun loyihasining asosiy muhokamasi Qonunchilik palatasining plenar majlislarida amalga oshiriladi. Qonunchilik palatasi qonun loyihasini, qoida tariqasida, uch o'qishda ko'rib chiqadi. Qonun loyihasini Qonunchilik palatasi majlislarida birinchi o'qishda ko'rib chiqish chog'ida mazkur qonun loyihasini qabul qilish zarurati, qonun loyihasining konsepsiyasi, uning O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlariga muvofiqligi, shuningdek qonunni amalga oshirish bilan bog'liq xarajatlar va moliyalash manbalari to'g'risidagi masala muhokama qilinadi.

Qonunchilik palatasi muhokama natijalari bo'yicha qonun loyihasini maromiga yetkazish va keyingi o'qishda ko'rib chiqish uchun palataga kiritish muddatini belgilagan holda uni birinchi o'qishda qabul qilish yoki qonun loyihasini rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi. Qonunchilik palatasi muhokamasiga qonun loyihasining muqobil variantlari kiritilgan taqdirda ular bir vaqtda ko'rib chiqilishi kerak. Qonunchilik palatasi deputatlarining qaror qabul qilish uchun talab qilindigan eng ko'p miqdordagi ovozi to'plagan qonun loyihasi birinchi o'qishda qabul qilingan hisoblanadi. Qonun loyihasining qolgan variantlari Qonunchilik palatasi tomonidan rad etilgan deb topiladi.

Mas'ul qo'mita qonun loyihasini ikkinchi o'qishga tayyorlash chog'ida tushgan takliflarni umumlashtiradi. U asosli deb topgan takliflar qonun loyihasining matniga kiritiladi. Qonun loyihasi Qonunchilik palatasida ikkinchi o'qishda ko'rib chiqilayotganida mas'ul qo'mita ma'qullagan takliflar ham,

ma'qullamagan takliflar ham muhokama qilinadi. Qonun loyihasi bo'yicha ovoz berish moddama-modda o'tkaziladi. Qonunchilik palatasi muhokama natijalari bo'yicha qonun loyihasini maromiga yetkazish va keyingi o'qishda ko'rib chiqish uchun palataga kiritish muddatini belgilagan holda uni ikkinchi o'qishda qabul qilish yoxud qonun loyihasini rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi.

Uchinchi o'qishda qonun loyihasi muhokama qilinmasdan yaxlitligicha ovozga qo'yiladi. Qonun loyihasi birinchi yoki ikkinchi o'qishda qabul qilingan taqdirda, mas'ul qo'mitaning taklifiga binoan, qonunni keyingi o'qish tartib-taomillarini istisno etgan holda qabul qilish to'g'risidagi masala ovozga qo'yilishi mumkin.

3. Qonunni qabul qilish. Qonunni Qonunchilik palatasi palata deputatlari umumiy sonining ko'pchilik ovozi bilan qabul qiladi. Qonunchilik palatasi qabul qilgan qonun o'n kun ichida Senatga ko'rib chiqish uchun yuboriladi. Senatga qonun bilan birga qonun loyihasini Qonunchilik palatasiga kiritish chog'ida taqdim etilgan hujjatlar yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 84-moddasi-ga muvofiq:

a) qonun Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilinib, Senat tomonidan ma'qullanishi lozim;

b) Senat tomonidan rad etilgan qonun Qonunchilik palatasiga qaytariladi va agar qonunni qayta ko'rib chiqishda palata deputatlar umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan qonunni yana ma'qullasa, qonun parlament tomonidan qabul qilingan hisoblanadi hamda imzolanishi va e'lon qilinishi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga palata tomonidan yuboriladi;

d) Senat tomonidan rad etilgan qonun yuzasidan palatalar yuzaga kelgan kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun tenglik asosida kelishuv komissiyasini tuzishlari mumkin. Palatalar kelishuv komissiyasi takliflarini qabul qilganda qonun odatdagi tartibda ko'rib chiqilishi kerak. Konstitutsiyaga o'zgartishlar

kiritish, konstitutsiyaviy qonunni qabul qilish parlamentning har bir palatasidagi umumiy ovozlar sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozini talab etadi. Odatdagi qonunlar oddiy ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi. Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan qonunni Senat ko'rib chiqadi hamda uni ma'qullash yoki rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi. Senat tomonidan rad etilgan va Qonunchilik palatasiga qaytarilgan qonun, agar quyi palata deputatlar umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan shu qonunni yana ma'qullasa, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilinishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisi Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan qonun tasdiqlash uchun Senatga yuboriladi.

Senat kelishuv komissiyasining takliflarini qabul qilgan taqdirda qonun Qonunchilik palatasi tomonidan odatdagi tartibda qayta ko'rib chiqilishi kerak. Qonunni Qonunchilik palatasida qayta ko'rib chiqishda kelishuv komissiyasining bayonnomasida mavjud bo'lgan takliflarga muhokama qilinadi. Kelishuv komissiyasining loaqal bitta taklifi rad etilgan taqdirda Qonunchilik palatasi, Senat kelishuv komissiyasiga yangi takliflarni taqdim etish uchun palata tomonidan ma'qullangan tuzatishlarni inobatga olgan holda ishni davom ettirishni taklif qilishi mumkin. Agar Senat qonunni kelishuv komissiyasining tahririda ma'qullamasa, u rad etilgan qonun sifatida Qonunchilik palatasiga qaytarilishi kerak. «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining reglamenti to'g'risida»gi Qonunning 151-moddasida Senat tomonidan rad etilgan qonunni Qonunchilik palatasi tomonidan qayta ko'rib chiqish tartibi belgilangan. Unga ko'ra, Senat tomonidan rad etilgan qonun Qonunchilik palatasi tomonidan bir oylik muddatda qayta ko'rib chiqilishi lozim.

Mas'ul qo'mita Senat tomonidan rad etilgan qonun yuzasidan xulosa beradi. Mas'ul qo'mitaning xulosasi olinganidan keyin qonunni Qonunchilik palatasi tomonidan qayta ko'rib chiqish

masalasi belgilangan tartibda Qonunchilik palatasi majlisining kun tartibiga kiritiladi.

Senat tomonidan rad etilgan qonunni qayta ko'rib chiqishda Qonunchilik palatasi quyidagi qarorlardan birini qabul qiladi:

- yuzaga kelgan kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun belgilangan tartibda kelishuv hay'atini tuzish;
- qonunni Qonunchilik palatasi tomonidan avvalgi qabul qilingan tahrirda qabul qilish;
- qonunni Qonunchilik palatasining qayta ko'rib chiqishidan olib tashlash.

Agar Qonunchilik palatasi Senat tomonidan rad etilgan qonunni Qonunchilik palatasi deputatlari umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan yana ma'qullasa, qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan hisoblanadi hamda imzolanishi va e'lon qilinishi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy qonunlarining, O'zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalarini ratifikatsiya qilish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunlari O'zbekiston Respublikasining Prezidenti tomonidan imzolanganigacha qadar O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi tomonidan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiqligi aniqlanadi.

4. Qonunni imzolash va e'lon qilish. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 84-moddasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan qonun qabul qilingan kundan e'tiboran o'n kundan kechiktirmay O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senatiga yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati ma'qullagan qonun imzolanishi va e'lon qilinishi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga o'n kun ichida yuboriladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qonun o'ttiz kun ichida imzolanadi va e'lon qilinadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tomonidan rad etilgan

qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga qaytariladi. Agar O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tomonidan rad etilgan qonunni qayta ko'rib chiqishda Qonunchilik palatasi deputatlar umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan qonunni yana ma'qullasa, qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan hisoblanadi hamda imzolanishi va e'lon qilinishi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga Qonunchilik palatasi tomonidan yuboriladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tomonidan rad etilgan qonun yuzasidan Qonunchilik palatasi va Senat yuzaga kelgan kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun Qonunchilik palatasi deputatlari va Senat a'zolari orasidan tenglik asosida kelishuv komissiyasini tuzishi mumkin. Palatalar kelishuv komissiyasi takliflarini qabul qilganda qonun odatdagi tartibda ko'rib chiqilishi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qonunni o'z e'tirozlari bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga qaytarishga haqli.

Agar qonun avvalgi qabul qilingan tahririda tegishincha O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a'zolari umumiy sonining kamida uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan ma'qullansa, qonun O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan o'n to'rt kun ichida imzolanishi va e'lon qilinishi kerak.

Qabul qilingan va Prezident imzolagan qonunning matni Oliy Majlisga saqlash va e'lon qilish uchun yuboriladi. O'zbekiston Respublikasining qonunlari agar hujjatning o'zida boshqa muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, rasmiy e'lon qilingan kundan e'tiboran kuchga kiradi.

O'zbekiston Respublikasining «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi Qonunining 28-moddasida «Normativ-huquqiy hujjatlar rasmiy nashrlarda e'lon qilinishi kerak. Rasmiy e'lon qilinmagan qonun asosida hech kim hukm qilinishi, jazoga tortilishi, mol-mulkidan yoki biron-bir huquqidan mahrum

qilinishi mumkin emas» deb belgilab qo'yilgan. Zero, normativ-huquqiy hujjatlarning e'lon qilinishi ular qo'llanilishining majburiy shartidir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, «Xalq so'zi» va «Narodnoye slovo» gazetalari, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi normativ-huquqiy hujjatlar e'lon qilinadigan rasmiy manbalar hisoblanadi.

11.4. Huquq ijodkorligi jarayonida yuridik texnikaning roli

Normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilish murakkab va davlat ahamiyatiga ega bo'lgan mas'ul vazifadir. Normativ-huquqiy hujjatlarni tayyorlash va qabul qilishda qator talablarga amal qilinishi lozim. Bunday talablar yuridik texnika qoidalarni qo'llashda namoyon bo'ladi.

Yuridik texnika – bu vakolatli davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish, qabul qilish, rasmiylashtirish, amaldagilariga tegishli o'zgartish va qo'shimchalar kiritish, eskilarini bekor qilishda hamda individual yuridik hujjatlar, ya'ni huquqni qo'llash hujjatlarini qabul qilish jarayonida foydalaniladigan uslublar, usullar, yo'llar va vositalar, shuningdek amaliy ko'nikmalar majmuidan iborat.

Yuridik texnikaning eng muhim talablaridan biri – bu har bir yaratilgan qonun, eng avvalo, mantiqiy izchillikka asoslangan holda bir-biriga bog'liq va har biri oldingi norma ning mazmunidan kelib chiqadigan normalar tizimidan iborat bo'lishidir. Ya'ni har bir norma yaxlit bir tizimning mustaqil, biroq o'zigacha va o'zidan keyingi normalarga mazmunan bog'liq birligi sifatida joylashtirilishi lozim.

Bunda normativ-huquqiy hujjatning, jumladan, qonun hujjatining biron-bir normasi boshqa normaga mazmunan zid kelmasligini ta'minlash muhim ahamiyatga egadir. Har bir norma yagona tizimning bo'g'ini sifatida umumiy qonun hujjati yo'nalishiga mos kelishi lozim. Biroq bu fikr bir normativ-huquqiy hujjat ichida ziddiyat bo'lmasa bo'ldi degani emas, albatta. Alohida olingan normativ-huquqiy hujjat yaxlit qonunchilik tizimidagi barcha huquqiy normalarga zid kelmasligi lozim. Demak, huquqiy tizimda o'zaro ziddiyatlar bo'lmasligiga erishish muhim ahamiyatga egadir.

Normativ-huquqiy hujjatlarni yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirish qoidalari bir qator qonun va qonunosti hujjatlarida belgilab qo'yilgan. Xususan, qonun hujjatlariga ko'ra normativ-huquqiy hujjatning matni lo'nda, oddiy va ravon tilda bayon etilishi lozim. Bunda, normativ-huquqiy hujjatda foydalaniladigan tushunchalar va atamalar turlicha tizimlash imkoniyatini istisno etadigan, ularning qonun hujjatlarida qabul qilingan ma'nosiga muvofiq yagona mazmunda qo'llanilishi talab etiladi. Ayni paytda eskirgan va ko'p ma'noni anglatadigan so'zlar va iboralar, majoziy taqqoslashlar, sifatlashlar, kinoyalar qo'llanilishiga yo'l qo'yilmasligi lozim.

Albatta normativ-huquqiy hujjatlarning hayotiyligini ta'minlashda uni amalga oshirishning huquqiy vositalari, shu jumladan moliyalashtirish manbalari, rag'batlantirish, mukofotlash va nazorat qilish chora-tadbirlari ko'rsatilishi muhimdir. Shuningdek, davlat organlari va boshqa tashkilotlarning, mansabdor shaxslar hamda fuqarolarning majburiyatlarini belgilovchi normativ-huquqiy hujjatda ushbu majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik choralari, agar bunday choralar qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan bo'lsa yoki alohida normativ-huquqiy hujjatda belgilanmasligi kerak bo'lsa, nazarda tutilishi zarur. Aks holda ushbu hujjatlar deklarativ xarakterga ega bo'lib, ularning ijrosini amaliyotda ta'minlash mexanizmlari sust bo'lib qoladi.

Normativ-huquqiy hujjat uning qabul qilinishi sabablari va maqsadlariga oid tushuntirishni qamrab olgan muqaddimaga ega bo'lishi mumkin. Ayni paytda muqaddimaga huquqiy normalar kiritilmasligini ham aytib o'tish zarur.

Normativ-huquqiy hujjatlarni yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirishda huquq normalarini qism, bo'lim, kichik bo'lim, bob, paragraf, moddalarga ajratib berish muhim ahamiyatga ega. Xususan, huquq normalari ifodalangan moddalar tartib raqamiga ega bo'lib, o'z navbatida, u qismlar, bandlar, kichik bandlar va xatboshilarni qamrab olishi mumkin.

Zarur hollarda normativ-huquqiy hujjatda yuridik, texnik va boshqa maxsus atama va tushunchalar, shuningdek qo'llanilgan qisqartmalarning izohi beriladi.

Normativ-huquqiy hujjatlarni yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirishda ularning hajmini kengayib ketishining oldini olish, takrorlashlarga yo'l qo'ymaslik, tartibga solinadigan munosabatlarning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda havola (blanket norma)lar qo'llaniladi. Shu bilan birga, havolalar aniq bo'lishi va normativ-huquqiy hujjatni yoxud uning alohida qoidalarini ko'rsatishi kerak.

Normativ-huquqiy hujjatlarning qonuniyligi va rasmiyligini ta'minlashda ularning rekvizitlari muhim o'rin tutadi. Amaldagi qonunchilikka binoan normativ-huquqiy hujjatlar quyidagi rekvizitlarga ega bo'lishi talab etiladi:

- hujjatning turi va nomi;
- hujjat qabul qilingan joy, sana, raqam;
- tegishli normativ-huquqiy hujjat matnini tasdiqlashga rasman vakolati bo'lgan shaxsning lavozimi, imzosi, ismining bosh harfi va familiyasi.

Ayni paytda qabul qilinayotgan har qanday normativ-huquqiy hujjatlarda uning kuchga kirish muddati ko'rsatilishi lozim.

Yuridik texnika qoidalaridan yana biri bu normativ-huquqiy hujjatlarning til qoidalariga mos holda tayyorlanishidir. Shu bois normativ-huquqiy hujjatlar matnini tayyorlashda adabiy tilning muhim shakli hisoblanadigan qonun tili qoidalari-

ga qat'iy amal qilish lozim. O'z navbatida, qonun tili alohida maxsus bir til tushunchasini anglatmaydi. U «qonun tili» deb nomlansada, milliy adabiy tilning ajralmas bir tarkibiy qismi hisoblanadi. «Qonunchilik tili», «qonun tili» atamalari shu ma'nodaki, unda qonun chiqaruvchining o'z fikrini va majburiy huquqiy normalarni ifodalashda til vositalaridan qanday foydalanishi tushuniladi. Til jamiyatdagi barcha masalalar bo'yicha insonlarning o'zaro muomala vositasi bo'lsa, qonun tili esa uning muhim bir tarkibiy qismi sifatida ijtimoiy hayotning qonun, huquq ish ko'radigan sohasiga taalluqlidir¹.

Ma'lumki, har qanday qonun o'z matniga egadir. Matn esa, o'z navbatida, mantiqiy, grammatik asoslarga ega bo'lib, ular yordamida matnda mujassamlashgan axborot tegishli huquq subyektiga yetkaziladi. Qonunchilik matnining lingvistik asosini so'z, so'z birikmalari, gap kabi leksik, sintaktik birliklar tashkil qiladi. Qonun matnining grammatik tarkibiy elementlari sifatida orfografiya (imlo qoidalari) va punktuatsiya (tinish belgilari tizimi) ni ko'rsatish mumkin. Grafik standartlar esa qonun matni, uning tarkibiy qismlariga lo'ndalik va tuzilmaviylik xususiyatini beradi. Binobarin, qonun matnining barcha elementlari o'zaro bog'liq bo'lib, ular bir-birini to'ldirib turadi. Huquq normalarini grammatik jihatdan to'g'ri bayon qilish, o'z navbatida qonunchilik hujjatlarini tuzish va ular bilan ishlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qonun ijodkorligida adabiy til me'yorlariga to'liq rioya qilish lozim. Qonunchilik tiliga rasmiy uslub, ya'ni aniqlik, oddiylik, lo'ndalik, kabi xususiyatlar tegishlidir. Huquqiy voqelik rasmiyatchiliksiz bo'lmaydi, chunki huquq bilan o'rnatilgan tartibot rasman shakllantirilgan andozasiz mavjud bo'la olmaydi.

Qonun hujjatlari aholining keng doirasiga qaratilgan bo'ladi. Shu bois qonunchilik tilining o'ta murakkab va sun'iy tarzda katta hajmli bo'lishi maqsadga muvofiq emas. Binoba-

¹ Qa'ang: Саидов А.Х., Қўчимов Ш.Н. Қонунчилик техникаси асослари. – Т.: Адолат, 2001. – Б. 40–41.

rin, qonunchilik hujjatlari aniq va tushunarli bo'lishi hamda ular kelajakda yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilganligi va davlat irodasini ifodalashi bilan ham tavsiflanadi.

Shu bilan birga, bugungi kunda ilmiy va texnologik taraqqiyot hamda rivojlanish jarayonlarining jadal sur'atlar bilan kechayotganligi huquq normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar va o'z-o'zidan qonun tilining ham murakkablashuviga olib keladi. Shu jihatdan qaraganda, bunday sharoitlarda qonunchilik tilini oddiy tarzda bayon etish va barcha uchun tushunarli bo'lishini ta'minlash ancha murakkab masaladir. Bundan tashqari, qonun tilini sun'iy va maqsadga muvofiq bo'lmagan tarzda soddalashtirish ham salbiy oqibat-larga olib kelishi mumkin.

Mazkur faoliyatda yuridik, siyosiy, ilmiy atamalarni o'z o'rnida, qo'llash amaliyot uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Qonun matnining qisqa va muxtasar ifodalanishi, uning mazmun mohiyatini tushunish bilan birga amaliyotda ijrosini ta'minlashni ham yengillashtiradi.

Nazorat uchun savollar:

1. Qonun davlatning oliy vakillik organi (yoki referendum orqali xalq) tomonidan belgilangan tartibda qabul qilinadigan, eng muhim va barqaror ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan oliy yuridik kuchga ega bo'lgan normativ-huquqiy hujjat bo'lib, uni tayyorlash muayyan bosqichlarda amalga oshiriladi.

Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilinib, Senat tomonidan ma'qullangan qonun imzolash uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga yuborildi. Prezident esa qonunning ayrim moddalariga e'tiroz bildirib, tavsiya va takliflar bilan uni Qonunchilik palatasiga qaytardi. Prezident tomonidan qaytarilgan qonun to'g'ridan-to'g'ri qayta ko'rib chiqish uchun Qonunchilik palatasi majlisining kun tartibiga kiritildi. Lekin Qonunga hech qanday o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilmasdan, u Qo-

nunchilik palatasi deputatlar umumiy sonining ko'pchilik ovozi bilan qabul qilindi va imzolash uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga yuborildi. Prezident qonunni Qonunchilik palatasi tomonidan qayta ko'rib chiqish tartibiga amal qilinmaganligini ta'kidlab, qonunni imzolamadi.

Qonun ijodkorligi bosqichlarini muhokama qilish orqali vaziyatga huquqiy baho bering.

2. 2016/2017 o'quv yilida O'zbekiston Respublikasida kasb-hunar kolleji va akademik litseylarni 467.019 o'quvchi bitirgan. Shuningdek, mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan oliy ta'lim muassasalariga 729.447 abituriyent hujjat topshirgan. 2017/2018 o'quv yilida O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilish bo'yicha umumiy kvota bakalavrlar uchun 66.316 nafar etib belgilangan. Raqamlardan ham ko'rinib turibdiki, oliy ta'lim olishga bo'lgan ehtiyoj bilan belgilangan kvota o'rtasida juda katta farq mavjud. Shundan kelib chiqib bir guruh ota-onalar va abituriyentlar bu haqda ijtimoiy tarmoqlar va boshqa internet saytlarida keng muhokamalar olib bordi. Mazkur holatga yangiliklarni yoritib boruvchi internet nashri e'tiborsiz qolmadi hamda bu haqda maqola tayyorladi va bunda mamlakatimizda nodavlat oliy o'quv muassasalarini tashkil etish orqali muammoni hal qilish mumkinligi to'g'risida fuqarolarning munosabatini aniqlash uchun so'rovnomma o'tkazdi. 10 ming nafar sayt foydalanuvchilari ushbu taklifni ma'qullab virtual ovoz berdi. Nashr tahririyati ta'limga oid qonunchilikka nodavlat oliy o'quv muassasalarini tashkil etish imkonini beradigan normalarni kiritish yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga tashabbus bilan chiqdi. Qonunchilik palatasi qonun loyhasini kiritish tartibiga amal qilinmaganligini ta'kidlab, mazkur tashabbusni qabul qilmadi.

Qonunchilik tashabbusini subyektlari doirasini muhokama qilish orqali vaziyatga huquqiy baho bering.

12-mavzu: HUQUQ TIZIMI VA HUQUQIY TIZIM

12.1. Huquqiy tizim tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi

Huquqiy tizim deganda muayyan bir mamlakatda amalda bo'lgan obyektiv huquq tushuniladi. Boshqacha aytganda, muayyan mamlakatning huquqiy tizimi ushbu davlatning hududida amal qiladigan va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan huquqdir. Bugungi kunda siyosiy xaritada 200 dan ortiq davlat mavjudligini e'tiborga oladigan bo'lsak, demak, shuncha huquqiy tizim shakllangan.

«Huquqiy tizim» atamasi quyidagi uch ma'noda qo'llaniladi:

- ijtimoiy-iqtisodiy ma'noda (bunda u umuman «huquqning ijtimoiy-iqtisodiy turi» tushunchasiga to'g'ri keladi);
- biror mamlakatning huquqiy tizimi ma'nosida;
- turli mamlakatlar huquqiy tizimlarining birligi ma'nosida.

Huquqiy tizimlarning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin: roman-german (kontinental) huquq oilasi; umumiy (anglo-sakson) huquq oilasi; Skandinaviya mamlakatlarining huquqiy tizimlari; Lotin Amerikasi mamlakatlarining huquqiy tizimlari; Uzoq Sharq mamlakatlarining huquqiy tizimlari; diniy-an'anaviy huquq oilasi; sotsialistik huquq oilasi; aralash huquqiy tizimlar.

Tizim yunoncha «systeme» so'zidan olingan bo'lib, o'zbek tilida «yaxlit», «qismlardan iborat» degan ma'nolarni anglatadi.

Huquqiy tizimning tarkibiy qismlarini quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- 1) normativ xususiyatga ega bo'lgan tarkibiy elementlar:
  - a) huquq; b) huquq tizimi; d) huquqiy prinsiplar; e) huquqning manbalari;
- 2) harakatda (muayyan jarayon orqali) ifodalanadigan tarkibiy elementlar: a) huquq ijodkorligi; b) huquqni amalga oshirish, qo'llash jarayoni; d) huquqiy munosabatlar; e) huquqiy tartibga solish mexanizmi;
- 3) g'oyaviy – mafkuraviy mazmunga ega bo'lgan elementlar:
  - a) huquqiy ong; b) huquqiy madaniyat; d) huquqiy mafkura; e) huquqiy siyosat; f) yuridik fan; g) qonuniylik muhiti va huquqiy tartibot rejimi;
- 4) tashkiliy – tarkibiy elementlar: a) yuridik muassasalar, ya'ni huquqiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi davlat organlari va huquqni muhofaza qiluvchi idoralar¹.

12.2. Huquq tizimi tushunchasi

Huquq tizimi – bu ijtimoiy munosabatlarning xarakteri bilan bog'liq bo'lgan huquqning ichki tuzilishi bo'lib, u huquq normalari, huquq institutlari va huquq sohalarining qat'iy ilmiy izchillikda joylashgan tartibidir.

Huquq tizimining quyidagi xususiyatlarini ko'rsatib o'tish mumkin:

– huquq tizimi muayyan jamiyatda amalda bo'lgan huquqning obyektiv sifatidir, uni avvaldan belgilangan reja asosida barpo etish mumkin emas;

– huquq tizimi to'laligicha huquq normalari bilan mustahkamlanadigan va tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar tizimiga muvofiq keladi. Shu jihatdan olganda, huquq ijtimoiy hodisa sifatida nafaqat o'zida, balki ichki tuzilishi orqali ham jamiyat xususiyatlarini ifoda etadi;

¹ Одилкориев Х.Т., Якубов Ш.У. Миллий ҳуқуқий тизим ва ҳуқуқий кадриятлар: Монография. – Т.: SMI-ASIA, 2010. – Б. 27–30.

- huquq tizimi tarixiy o'zgaruvchan, u jamiyat taraqqiyoti bilan mutanosib ravishda tadrijiy jarayonlarni bosib o'tadi;
  - huquq tizimi tarkibiga kiruvchi o'zaro aloqada bo'lgan sohalar bir-birini takrorlamaydi va aksincha bir-birini to'ldiradi;
  - huquq tizimi ijtimoiy munosabatlar mazmuni bilan bog'liq holda, obyektiv ravishda shakllanadi;
  - huquq tizimi yaxlit tizim sifatida huquqning ichki tuzilishini, ya'ni bu tizim qanday ichki «qurilma»dan iboratligini ko'rsatadi;
  - huquq tizimi uni tashkil etuvchi yuridik normalarning muayyan guruhlarga birlashishini ko'rsatadi;
  - huquq tizimi huquq normalari va uning guruhlari o'zaro farqlanishini ko'rsatadi;
  - huquq tizimi ijtimoiy munosabatlarning xususiyati va ularning o'ziga xosligi huquq normalarining ham ma'lum darajada ixtisoslashuvini taqozo etadi.
- Huquq tizimining quyidagi tarkibiy qismlari mavjud:
- a) huquq normasi; b) huquq instituti; s) huquq sohasi.

12.3. Huquq sohasi va huquq instituti tushunchalari

Huquq institutlari – bu o'zaro bog'liq bo'lgan bir turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq normalari guruhidir. Masalan, fuqarolik huquqi sohasida – mulk huquqi instituti, jinoyat huquqi sohasida – davlatga qarshi jinoyatlar instituti kabilar amal qiladi. Ushbu huquq institutlari o'zlari tegishli bo'lgan huquq sohasining ichki tarkibiy qismidir. O'z navbatida, yuqoridagi misolda **birinchisi** – mulkiy munosabatlarni, **ikkinchisi** davlatga qarshi jinoyat qilishdan kelib chiqadigan munosabatlarni tartibga soluvchi normalarning mustaqil guruhini tashkil etadi. Bu sohadagi huquq institutlari birlashib, muayyan huquq sohasi sifatida namoyon bo'ladi.

Huquq sohasi – bu ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohasini tartibga soluvchi huquq normalari va huquq institutlarining yig'indisidir. Masalan, moliyaviy munosabatlar moliya huquq sohasi bilan, mehnat munosabatlari mehnat huquqi so-

hasi bilan, yer bilan bog'liq munosabatlar yer huquqi sohasi bilan tartibga solinadi va hokazo. Huquq sohasi – huquq tizimining asosiy qismi va mustaqil bo'g'ini. Har bir huquq sohasida tegishli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning prinsip va qoidalari bayon etiladi.

Huquq normasi – davlat tomonidan o'rnatiladigan yoki ma'qullanadigan, muayyan shaklda ifodalanadigan, ijtimoiy munosabatni tartibga solishga qaratilgan umummajburiy xulq-atvor qoidasi. Huquq normasi – huquq tizimining eng asosiy, dastlabki tarkibiy qismi bo'lib, davlat joriy etgan, bajarilishi jamiyatning barcha a'zolari uchun majburiy bo'lgan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi yurish-turish qoidasidir. Huquq normasi umumiy, ya'ni hammaga taalluqlidir. Unda subyektlarning huquq va majburiyatlari, rag'batlantirish yoki bajarmaganlik uchun ta'sir choralari belgilanadi.

12.4. Huquq tizimini sohalarga ajratish asoslari

Huquq tizimini sohalarga ajratishda huquqiy tartibga solish predmeti va metodi muhim mezon vazifasini o'taydi. **Huquqiy tartibga solish predmeti** deganda huquq normalari ta'siri doirasida bo'lgan munosabatlar tushuniladi. Ya'ni huquqiy jihatdan tartibga solinishi zarur bo'lgan har qanday ijtimoiy munosabat huquqiy tartibga solish predmetini tashkil etadi.

Huquqiy tartibga solish metodi – mavjud ijtimoiy munosabatlarga huquqning ta'sirida qo'llaniladigan usullar, vositalar majmuidir. Huquqiy tartibga solish predmeti huquq normalari bilan qanday munosabatlar tartibga solinishini anglatrsa, huquqiy tartibga solish metodi esa ushbu munosabatlar qanday usul va vositalar yordamida tartibga solinishini bildiradi. Huquqiy tartibga solish metodi huquqni sohalarga ajratishda tartibga solish predmeti kabi birlamchi ahamiyatga ega bo'lmasada, ularning huquqiy tartibga solish samaradorligini oshirishda muhim hissa qo'shadi.

Tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar doirasiga oid, ya'ni predmet bo'yicha amaldagi huquq sohalari ko'pincha

o'zaro juda yaqin bo'lib, ayrim hollarda hatto shaklan bir-biriga mos ham keladi.

Huquq sohalarida ijtimoiy munosabatlarga huquqiy ta'sir etishning quyidagi metodlaridan, ya'ni buyruq yoki ko'rsatma, man etish yoki taqiqlash va ruxsat berish kabilardan foydalaniladi.

Masalan, ma'muriy huquq uchun davlat-hokimiyat ko'rsatmalari berish metodi, fuqarolik huquqi uchun tenglik, ruxsat berish metodi, mehnat huquqi uchun adolatli taqdirlash va rag'batlantirish metodi, jinoyat huquqi uchun jazo tahdidi bilan man etish metodi va boshqalar.

12.5. Moddiy va protsessual huquq

Moddiy huquq – ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishni ta'minlovchi huquq normalari tizimi. Moddiy huquq normalari huquq subyektlarining huquq va burchlari, ularning huquqiy holati, huquqiy tartibga solish doirasini belgilaydi.

Moddiy huquqni amalga oshirish shakllari va tartibini, uni himoya qilish shartlarini mustahkamlovchi protsessual huquqdan farqli o'laroq moddiy huquq ijtimoiy munosabatlarga ularni to'g'ridan-to'g'ri, bevosita huquqiy tartibga solish orqali ta'sir ko'rsatish imkonini beradi.

Moddiy huquq normalari mulkchilik shakllarini, mol-mulk va shaxslarning yuridik holatini, davlat hokimiyati va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarini tashkil etish tartibi va ularning tuzilmasini, huquqbuzarliklar uchun javobgarlik asoslari va ularning chegaralarini belgilaydi.

Huquq tizimida huquqning moddiy (fuqarolik, jinoyat huquqi) va protsessual (fuqarolik protsessual, jinoyat-protsessual huquqi) tarmoqlari farqlanadi. Biroq aksariyat hollarda huquqning ayni bir sohasi (ko'pincha qonunchilik tarmog'i) moddiy-huquqiy normalarni ham, protsessual-huquqiy normalarni ham o'z ichiga qamrab oladi (masalan, konstitutsiyaviy, ma'muriy, moliya, mehnat, soliq, bojxona huquqi).

Moddiy va protsessual huquq o'rtasida aniq chegara mavjud emas, ayrim huquq institutlari aralash xususiyatga ega. Masalan, vakillik bir vaqtning o'zida ham moddiy, ham protsessual huquq instituti hisoblanadi, da'vo qo'zg'atish muddatining o'tishi roman-german huquqiy tizimida moddiy huquqqa, anglo-sakson huquqiy tizimida esa protsessual huquqqa kiradi.

Protsessual huquq – huquqlarni amalga oshirish, majburiyatlarni bajarish va ijro etish tartibini belgilovchi normalar. Protsessual huquq moddiy huquq normalarini qo'llash jarayoni va tartibini belgilovchi normalar yig'indisidir. Xususan, ushbu normalar jinoiy, fuqarolik, iqtisodiy, ma'muriy huquqbuzarlik ishlarini ko'rib chiqish va hal etish tartibini belgilab beradi. Jinoyat-protsessual kodeksi, Fuqarolik protsessual kodeksi, Iqtisodiy protsessual kodeksida ko'rsatilgan normalar shular jumlasidandir.

12.6. Huquq tizimini xususiy va ommaviy huquqqa ajratish

Roman-german huquq oilasi xususiyatlaridan biri huquqning ommaviy va xususiy huquqqa bo'linishidir. Xususiy huquq alohida shaxslarning ehtiyojini qondirish va manfaatini himoya qilishga qaratilgan bo'lsa, ommaviy huquq davlatning umumiy manfaatlarini muhofaza etadi. Xususiy va ommaviy huquqning shakllanishi qadimgi Rim huquqiga borib taqaladi. Unda «Jus publicum» va «Jus privatum» ajratilgan bo'lib, ularga Rim yuristlari tavsif bergan. Xususan, Ulpianning fikriga ko'ra, ommaviy huquq – Rim davlatining mavqei va maqomiga («ad statum rei Romanae spectat»), xususiy huquq esa alohida shaxslar manfaatiga taalluqlidir («ad Singulorum utilitatem»).

Demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatida qonun jamiyatga ta'sir ko'rsatishning asosiy vositasi bo'ladi, huquq esa ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish vazifasini bajaradi.

Har qanday davlat milliy huquqiy tizim bo'lishini taqozo etadi. Uning asosiy belgisi – ommaviy va xususiy huquq, markaziy vazifasi esa fuqarolik jamiyatidagi xususiy va umumiy

(ommaviy) manfaatlarining eng maqbul nisbatini kafolatlashdir. Ommaviy va xususiy manfaatlar barcha zamonlarda eng liberal demokratik jamiyatlardan tortib totalitar jamiyatlargacha mavjud bo'lgan. Xususiy va ommaviy manfaatlar nisbati, shu jumladan ommaviy va xususiy huquqning qo'llanish darajasi konstitutsiyaviy, siyosiy, iqtisodiy tuzum, birinchi navbatda mulkka egalik qilishning shakli, shuningdek mulkning ba'zi shaxslarga tegishliligi yoki umumiy mulk bo'lishi bilan bog'liq. Ommaviy va xususiy huquq bir-biridan yuridik xususiyati, ijtimoiy munosabatlarga ta'sir qilish usullari bilan farq qiladi. Ommaviy huquq davlat qatnashgan munosabatlarni tartibga soladi. Bu esa imperativ normalar orqali amalga oshadi. Ommaviy huquq jamiyatni boshqarish, davlat iqtisodiyotini tashkil qilish, aholini ijtimoiy muhofaza etish, shuningdek fuqarolarning hayoti, sog'lig'i hamda umumiy va xususiy mulklarini himoya qilishga xizmat qiladi.

Xususiy huquq esa davlat qatnashmaydigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Huquqning bu turida subyektlar o'rtasidagi munosabat muvofiqlashtirish va avtonom usulda amalga oshiriladi. Xususiy huquqda normalar dispozitiv xususiyatga ega bo'ladi. Xususiy huquq fuqarolarning shaxsiy hayoti, ijtimoiy munosabatlari, shuningdek tovar-pul munosabatlari, mehnat munosabatlarini o'z ichiga oladi. Huquqning bu turida davlat faqat xususiy huquq bilan tartibga solinadigan munosabatlarda qatnashadi.

Masalan, fuqarolik huquqiy munosabatlarida davlat mulk egasi sifatida yoki xususiy huquq bilan tartibga solinadigan ommaviy manfaatlar va boshqa munosabatlarni hal qilishda xususiy huquqdan foydalanadi. Fuqarolik va mehnat munosabatlarida erkin raqobatni shakllantirish, monopoliyani tugatish, iqtisodiy jihatdan zaifroq bo'lgan tomonning manfaatlarini himoya qilish maqsadida ommaviy huquq normalari qo'llaniladi.

Ommaviy va xususiy huquqning o'zaro ta'siri natijasida fuqarolik huquqining mehnat huquqi, ekologiya, ya'ni tabiiy resurslardan foydalanish huquqi kabi sohalari ajratiladi.

Demak, **ommaviy huquq** – bu umumiy ommaviy va davlat manfaatlarini muhofaza qilishga qaratilgan huquq sohalari. Masalan, konstitutsiyaviy, jinoyat, ma'muriy huquq va boshqalar. **Xususiy huquq** – bu alohida shaxslar (jismoniy va yuridik shaxslar) ehtiyojini qondirish va manfaatini himoya qilishga qaratilgan huquq sohalari. Masalan, fuqarolik, oila, mehnat huquqi va boshqalar.

12.7. Huquq tizimi va qonunchilik tizimi

Huquq tizimi va qonunchilik tizimi tushunchalarini o'zaro nisbati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

birinchidan, huquq tizimi ham, qonunchilik tizimi ham bitta fenomen, ya'ni huquqni ifodalaydi; biri ichki, ikkinchisi esa tashqi tomondan;

ikkinchidan, huquq tizimi va qonunchilik tizimi shakl va mazmun jihatdan o'zaro bog'liq;

uchinchidan, huquq tizimi qonunchilikni tizimlashtirishda asos bo'lib xizmat qiladi. Xususan, qonunchilikni tizimlashtirishning oliy shakli bo'lmish kodekslashtirish sohaviy asoslarda amalga oshiriladi. Aksariyat ko'pchilik kodekslashtirilgan huquqiy hujjatlar huquqning muayyan sohalariga muvofiq keladi;

to'rtinchidan, huquq tizimi va qonunchilik tizimi har qanday demokratik davlat huquqiy tizimining mazmun-mohiyatini ifoda etadi;

beshinchidan, huquq tizimi va qonunchilik tizimining o'zaro aloqadorligi ijtimoiy munosabatlar tizimini huquqiy tartibga solishning yanada sifatli hamda samarali amalga oshirilishiga xizmat qiladi.

Qonunchilik huquqni ifoda etishning tashqi shakli sifatida tizimlashtirilishi lozim bo'lgan hodisadir. Tizimlashtirish qonunchilikdan foydalanishni sezilarli darajada yengillashtiradi, aholi uchun muayyan qulayliklar yaratadi. Qonunchilik tizimi huquqning tashqi ifodasi sifatida uning ichki tuzilishini ifodalovchi huquq tizimi bilan o'zaro bog'liq. Biroq ularning

o'zaro ta'siri doim ham to'g'ri baholanavermaydi. Masalan, ko'pchilik olimlar huquqning sohalarga ajratilishini qonunchilikning tizimlashtirilishi darajasiga bog'liq deb hisoblamaydi hamda uning obyektiv omillar ta'sirida amalga oshirishini ta'kidlaydilar. Haqiqatan ham, qonunchilikning tizimlashtirilishi yoki kodekslashtirilishi yangi huquq sohasini yaratmaydi. Masalan, Havo kodeksi, Shaharsozlik kodekslarining mavjudligi hali ularga mutanosib huquq sohalarining ham mavjudligidan dalolat bermaydi. Yoki aksincha huquqning hamma sohalari ham «o'z» kodekslariga ega emas.

H. Odilqoriyevning fikricha, qonunchilik ikki xil ma'noda qo'llaniladi: 1) qonunchilik – bu davlat hokimiyati organi tomonidan qonunlar chiqarishga qaratilgan o'z funksiyasini amalga oshirish usuli; 2) qonunchilik – bu mamlakatda amal qiluvchi barcha normativ-huquqiy hujjatlar yig'indisi¹. Demak, huquq normalarini birlashtirgan normativ-huquqiy hujjatlar qonunchilik tizimini tashkil etadi. «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 5-moddasi mazmuniga muvofiq qonunchilikning vertikal tizimi quyidagi tartibda joylashgan normativ-huquqiy hujjatlardan iborat: O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi; O'zbekiston Respublikasining qonunlari; O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari; vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning buyruqlari hamda qarorlari; mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari.

Huquq va qonunchilik tizimlari o'zaro uzviy bog'liq tushuncha va hodisalar hisoblansada, ularning har biri muayyan jihatlarda o'z mustaqilligini saqlab qoladi. Bunday mustaqillik darajasi har ikki tushunchaning belgilarini o'zaro taqqoslash asosida aniqlanadi. Har ikki hodisa ham davlat va huquq nazariyasining tadqiqot obyekti ekanligini inobatga olsak, ularni

¹ Одилқориёв Х.Т. Ўзбекистонда қонун чиқариш жараёни. – Т.: Ўзбекистон, 1995. – Б.10.

o'rganishda keng tarqalgan usullardan biri qiyosiy-huquqiy metoddan foydalanish ahamiyatga molikdir.

Huquq tizimi, ya'ni huquqiy tartibga solish predmeti va metodi yagonaligi mezoni bo'yicha tartiblashtirilgan norma (sohalar, tarmoqchalar, huquq institutlari, umumiy va maxsus qismlar)lar ijtimoiy munosabatlarni har tomonlama tartibga solish maqsadida tarkib topadi. Qonunchilik tizimi, ya'ni ijtimoiy hayot ehtiyojlari taqozo etgan obyektiv mezonlar asosida muayyan tartibga keltirilgan normativ-huquqiy hujjatlar (va ularning qismlari – bo'lim, bob, modda, qism, band, xatboshi va boshqalar) esa ijtimoiy boshqaruv jarayonida huquq normalaridan samarali foydalanish maqsadlarida shakllanadi.

12.8. Qonunchilikni tizimlashtirish tushunchasi va turlari

Huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishi bilan bog'liq masalalar juda keng normativ-huquqiy hujjatlar doirasi bilan tartibga solinadi. Mazkur hujjatlarni qo'llash jarayonini yengillashtirish va shu asosda huquqiy tartibga solishning samaradorligini oshirishda qonunchilik hujjatlarini tizimlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Normativ-huquqiy hujjatlar (qonunchilik)ni tizimlashtirish ularni tartibga solish va takomillashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan faoliyat bo'lib, u mazkur hujjatlarni belgilangan va o'zaro ichki bog'langan tizim holiga keltirishni anglatadi. Binobarin, normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirish huquqiy tartibga solishni takomillashtirish, qonunchilikni eskirgan aktlar va o'zaro qarama-qarshi normalardan xalos etish, normativ-huquqiy hujjatlardan foydalanishni yengillashtirish va soddalashtirish, jamiyatning huquqiy madaniyati va huquqiy ongi darajasini oshirishda katta ahamiyatga ega.

Normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirish quyidagi maqsadlarda amalga oshiriladi:

- qonunchilikni rivojlantirish va yanada takomillashtirish;
- normativ-huquqiy hujjatlarni to'g'ri anglash va qo'llash;

- zarur bo'lgan normativ-huquqiy hujjat (norma)ni topishni yengillashtirish;
- joriy qonunchilikdagi ziddiyatlar, noaniqliklar, takrorlanishlar, bo'shliqlarni bartaraf etish;
- huquqiy munosabat subyektlarining huquqiy ong va madaniyatini shakllantirish va boshqalar.

Normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirish turlari sifatida kodifikatsiya, inkorporatsiya, konsolidatsiyani ko'rsatish mumkin.

Kodifikatsiya – bu normativ-huquqiy hujjatlarni ularning mazmuniga o'zgartirish kiritish orqali mantiqiy asosda yagona hujjatga tizimlashtirishdir. Kodifikatsiya qilish jarayonida eskirgan normalar tugatiladi, butun huquq tizimidagi ziddiyatlar bartaraf etiladi, huquqiy bo'shliqlar to'ldiriladi. Kodifikatsiya qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarni kodekslar chiqarish yo'li bilan tizimga solish hisoblanadi.

Normativ-huquqiy hujjatlarni kodifikatsiyalash quyidagi belgilari bilan farqlanadi:

Birinchidan, kodifikatsiyalash faoliyati bilan faqat vakolatli huquq ijodkorligi organlari konstitutsiyaviy va boshqa qonuniy vakolatlar asosida shug'ullanadi.

Ikkinchidan, kodifikatsiyalash natijasida oldin amalda bo'lganlaridan jiddiy farqlanuvchi normalarni o'z ichiga olgan yangi normativ-huquqiy hujjat yaratiladi.

Uchinchidan, kodifikatsiyalashtirilgan hujjat yig'ma hujjat hisoblanadi. Chunki, unda oldin turli hujjatlarda aks etgan, lekin ijtimoiy munosabatlarning ma'lum bir sohasini tartibga solishga xizmat qilgan normalar bir joyga jamlanadi.

To'rtinchidan, kodifikatsiyalangan hujjat ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohasida amal qiluvchi hujjatlar tizimida asosiysi hisoblanadi.

Beshinchidan, kodifikatsiyalash natijasida yaratiladigan normativ-huquqiy hujjatlar ijtimoiy munosabatlarni uzoq vaqt davomida tartibga solishga mo'ljallangan. Ular ijtimoiy hayotdagi ehtimol tutilgan o'zgarishlarni hisobga olib, kelajakda

yuzaga keladigan yanada takomillashgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Fanda kodifikatsiyalangan hujjatlar o'z mazmuni va nomiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

a) qonun asoslari – bu huquqning muayyan sohasi yoxud davlat boshqaruvi muayyan doirasining muhim qoidalarini belgilab beruvchi normativ-huquqiy hujjatdir. Kodifikatsiyalashning bunday shakli federativ yoki ittifoq davlatlarida qo'llaniladi.

b) kodeks – ijtimoiy hayotning asosiy sohalarida amal qiluvchi hamda huquqiy tizimning barqarorligini talab etuvchi kodifikatsiyalashgan hujjatlarning eng keng tarqalgan turidir (Fuqarolik kodeksi, Jinoyat kodeksi, Jinoyat-protsessual kodeksi va hokazolar).

Inkorporatsiya (lot. Incorporatio) – tizimlashtirishning bir turi bo'lib, bunda kodifikatsiyadan farqli o'laroq amaldagi qonunlar, farmonlar, hukumat qarorlari va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning mazmuniga biron-bir o'zgarish kiritilmasdan, ular xronologik, alifbo, mavzu bo'yicha yoki o'zgacha tartibda (masalan, huquq sohaları bo'yicha) tizimga solib nashr qilinadi. Qonunlarni inkorporatsiya qilish orqali tizimlashtirish deyarli barcha davlatlarda amalga oshiriladi. Ular ko'p jildli shaklda nashr etilib, qonunlarning chiqarilgan vaqtiga qarab (xronologik), alfavit tartibida va boshqa sifat hamda belgilari-ga qarab joylashtiriladi.

O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillarida chiqarilgan qonunlar O'zbekiston Respublikasining yangi qonunlari degan ko'p jildli xronologik to'plam sifatida nashr etilgan edi. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarining to'plamida muayyan muddat davomida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar inkorporatsiya shaklida tizimlashtirib boriladi.

Inkorporatsiyaning uni amalga oshiradigan subyektlar doirasiga ko'ra uch turi mavjud: rasmiy, noras-

miy va ofitsioz. **Rasmiy inkorporatsiya** deganda normativ-huquqiy hujjatni chiqargan organ tomonidan to'plam va majmua shaklida tizimlashtirish tushuniladi. **Norasmiy inkorporatsiyada** tizimlashtirilgan to'plamlar tuzish buning uchun maxsus vakolati bo'lmagan idora va tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi (masalan, yuridik nashriyotlar tomonidan yoki ilmiy-tadqiqot muassasalari tomonidan tizimlashtirish). **Ofitsioz inkorporatsiya** deganda normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirish vakolatiga ega bo'lgan idoralar tomonidan umumlashtirilishi va to'plam yoki majmua qilib chiqarilishi tushuniladi (odatda, bunday tizimlashtirish Adliya vazirligi tomonidan amalga oshiriladi). Inkorporatsiyaning eng yuqori ko'rinishi – qonunlar va boshqa muhim normativ-huquqiy hujjatlarni to'plab, qat'iy tartib asosida mavzuli (predmetli) tizimlashdir. Bunda amaldagi barcha qonun hujjatlari yoki qonun hujjatlarining ma'lum bir sohasi, institutiga tegishli bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlar muayyan tartibda joylashtirib chiqiladi.

Konsolidatsiya – bu tizimlashtirishning shunday shaklidirki, bunda normativ-huquqiy hujjatlarning mazmuniga o'zgartirishlar kiritilmaydi, lekin bu hujjatlar mustaqil yuridik akt sifatida o'zining kuchini yo'qotadi. Konsolidatsiya normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirishning inkorporatsiya va kodifikatsiya o'rtasidagi oraliq shakli hisoblanadi. Konsolidatsiya natijasida bir turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan turli xil yuridik kuchga ega bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlar umumlashtiriladi va shu asosda keraksiz takrorlanish hamda ziddiyatlar bartaraf etiladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Ba'zi mualliflar «huquqiy tizim»ni «huquq tizimi» iborasi bilan bir xil deb tushunadi, boshqalar esa mazkur tushuncha doirasida huquqiy normalar va huquqiy munosabatlarning o'zaro daxldorligini nazarda tutadi. Uchinchi guruh mutaxassislar «huquqiy tizim tushunchasi normativ tuzilma sifatida huquqning tuzilishini, vakolatli organlarning huquq ijodkorlik

va huquqni qo'llash sohasidagi faoliyatlarini qamrab oladi» deb ta'kidlaydi.

Huquq tizimi va huquqiy tizim o'rtasidagi farqlarni muhokama qiling va fikringizni misollar yordamida yoritib bering.

2. Huquq sohalari ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohasini tartibga soluvchi huquqiy normalar majmuidan iborat huquq tizimining yirik tarkibiy qismidir. Hozirgi paytda, O'zbekistonda mavjud eng asosiy huquq sohalari va ularning o'ziga xos jihatlari, predmeti va tartibga solish usuli xususiyatlari bilan farqlanadi. Shu bilan birga, har bir sohaning yaxlit huquq tizimida egallagan o'rni, ularning o'zaro farqlarini aniqlashda muhim hisoblanadi.

Huquq sohalariga ajratish asoslari va O'zbekistonda mavjud huquq sohaslarini misollar yordamida muhokama qiling.

13-mavzu: HUQUQIY MUNOSABATLAR

13.1. Huquqiy munosabat tushunchasi

Huquqiy munosabatlar – shaxslar o'rtasidagi yuridik aloqa bo'lib, bu ularning o'zaro huquq va majburiyatlarida ifodalanadi. O'zaro huquq va burchsiz huquqiy munosabat vujudga kelmaydi. Huquqiy munosabatlar – bu ijtimoiy munosabatlarning huquq normalari bilan tartibga solingan bir qismi bo'lib, ularning subyektlari subyektiv huquq va subyektiv yuridik majburiyatlarga ega bo'ladi.

Huquqiy munosabatlarning belgilari:

- ijtimoiy subyektlar o'rtasidagina yuzaga keladigan muayyan aloqalar;
- huquq normalari asosida yuzaga keladi;
- irodaviy xarakterga ega (chunki munosabat yuzaga kelishi uchun kamida bitta tomonning istagi talab qilinadi);
- davlat tomonidan qo'riqlanadi va bajarilishi ta'minlanadi;
- muayyan predmet yoki ashyoga yoxud muayyan xizmat (masalan, mahsulot yetkazib berish)ga nisbatan yuzaga keladi va shu asosda subyektlar o'zlariga tegishli bo'lgan subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarni amalga oshiradi.

Huquqiy munosabatlarni quyidagi mezonlar bo'yicha tasniflash mumkin:

- 1) huquq sohaslariga ko'ra: konstitutsiyaviy, ma'muriy, fuqarolik-huquqiy, jinoyat-huquqiy, mehnatga oid, oilaviy va boshqalar;
- 2) mazmuniga ko'ra: umumiy tartibga soluvchi, nisbiy, qo'riqlovchi;
- 3) taraflarning aniqlik darajasiga ko'ra: mutlaq, regulyativ;

- 4) majburiyatlar xarakteriga ko'ra: sust tipdagi, faol tipdagi;
- 5) subyektlariga ko'ra: umumiy, muayyan (konkret);
- 6) ta'sir etish maqsadiga ko'ra: statik, dinamik;
- 7) genetik va funksional aloqalarga ko'ra: moddiy va protsessual.

13.2. Huquqiy munosabatlarning yuzaga kelish asoslari

Huquqiy munosabatlar yuzaga kelishi uchun **moddiy asoslar** (tomonlarning xohish-istagi, manfaati) va **yuridik asoslar** (mazkur ijtimoiy munosabatni tartibga soladigan tegishli huquq normasining mavjudligi; tomonlarning huquq va muomala layoqatiga ega bo'lishligi; yuridik faktning mavjudligi) bo'lishi lozim.

13.3. Huquqiy munosabatlar tarkibi: subyekt, obyekt, subyektiv huquq va yuridik majburiyatlar

Huquqiy munosabatlarning elementlari: huquq obyekt, huquq subyekt, yuridik fakt (harakat va hodisa)lar, subyektiv huquq va yuridik majburiyat.

Huquqiy munosabat obyekt – bu huquqiy munosabat subyektlari (ishtirokchilari)ning huquq va majburiyatlari qaratilgan narsa, ya'ni huquqiy munosabat nimaga qaratilgan bo'lsa, shu narsa uning obyektini tashkil etadi.

Huquqiy munosabatning obyektlari quyidagilar:

- moddiy qadriyatlar (ashyolar, mulk va boshqalar);
- nomoddiy qadriyatlar (hayot, sog'liq, sha'n, qadr-qimmat va boshqalar);
- ma'naviy ijod mahsullari (adabiy asarlar, san'at, musiqa, fan, kompyuter dasturlari va boshqalar);
- huquqiy munosabat ishtirokchilarining faoliyati natijalari (masalan: mahsulot yetkazib berish shartnomasi, kapital qurilish pudrati asosida yuzaga keladigan munosabatlar);
- qimmatbaho qog'ozlar va hujjatlar (pul, aksiyalar, plastik kartochkalar, diplomlar, shahodatnomalar va boshqalar).

Huquqiy munosabat subyektlari – huquqiy munosabatlarning subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarga ega bo'lgan ishtirokchilari.

Huquq subyeksi – bu qonunga binoan huquqqa ega bo'lish va zimmasiga yuridik majburiyatlarni olish layoqatiga ega bo'lgan jismoniy yoki yuridik shaxs.

Jismoniy shaxs – bu muayyan davlat fuqarosi, xorijiy davlatlar fuqarosi, ikki fuqarolikka ega bo'lgan shaxs, shuningdek fuqaroligi bo'lmagan shaxs.

Yuridik shaxslar – qonun bo'yicha fuqarolik huquqlari va majburiyatlarining subyeksi bo'lgan tashkilotlar (korxonalar, muassasalar). Yuridik shaxslar – o'z mulkida, xo'jalik yuritishda va operativ boshqaruvda alohida mol-mulkka ega bo'lgan hamda o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, o'z nomidan mulkiy yoki shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'la oladigan va ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudda da'vogar va javobgar bo'la oladigan tashkilotlar (korxonalar, muassasalar va boshqalar).

Yuridik shaxslar mustaqil balans yoki smetaga ega bo'lishi kerak.

Huquqiy munosabat subyektlari elementlari: **huquq layoqati** va **muomala layoqati**.

Huquq layoqati – shaxsning qonunda nazarda tutilgan subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarga ega bo'lish layoqati. Fuqarolarning huquq layoqati u tug'ilgan paytdan e'tiboran vujudga keladi va vafot etishi bilan tugaydi. Yuridik shaxs o'zining ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan faoliyati maqsadlariga muvofiq fuqarolik huquq layoqatiga ega bo'ladi. Yuridik shaxsning huquq layoqati u tuzilgan paytdan boshlab vujudga keladi (yuridik shaxs davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab tashkil etilgan hisoblanadi) va uni tugatish yakunlangan paytdan e'tiboran tugatiladi.

Muomala layoqati – fuqaro yoki yuridik shaxsning o'z harakatlari bilan huquqqa ega bo'lish va o'zi uchun majburiyatlarni yaratish qobiliyati.

Fuqaroning o'z harakatlari bilan fuqarolik huquqlariga ega bo'lish va ularni amalga oshirish, o'zi uchun fuqarolik burchlarini vujudga keltirish va ularni bajarish layoqati (muomala layoqati) u voyaga yetgach, ya'ni o'n sakkiz yoshga to'lgach to'la hajmda vujudga keladi.

Voyaga yetgunga qadar qonuniy asosda nikohdan o'tgan fuqaro nikohdan o'tgan vaqtdan e'tiboran to'la hajmda muomala layoqatiga ega bo'ladi. Nikoh tuzish natijasida ega bo'lingan muomala layoqati o'n sakkiz yoshga to'lmasdan turib nikoh bekor qilingan taqdirda ham to'la saqlanib qoladi. Nikoh haqiqiy emas deb topilganida sud voyaga yetmagan er (xotin) sud belgilagan paytdan boshlab to'la muomala layoqatini yo'qotganligi haqida qaror qabul qilishi mumkin. Muomala layoqati faqat sud tomonidan cheklanishi mumkin.

Subyektiv huquq – bu subyektning sodir etishi mumkin bo'lgan xatti-harakati turi va o'lchovi.

Subyektiv huquq shaxsning o'z qonuniy manfaatlarini ro'yobga chiqarish borasidagi mumkin bo'lgan xulq-atvorining qonunda nazarda tutilgan va davlat tomonidan ta'minlanadigan mezoni. Subyektiv huquq muayyan subyektga tegishli bo'lgan va faqat uning ixtiyoriga ko'ra amalga oshiriladigan huquq sifatida amal qiladi. Shaxsning eng muhim subyektiv huquqlari inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro hujjatlarda, muayyan davlatlarning konstitutsiyalarida (konstitutsiyaviy huquqlar) mustahkamlab qo'yiladi. Shu bilan birga, huquq nazariyasida va huquqiy amaliyotda ba'zan insonning ayrim subyektiv huquqlari «tabiiy» va «uzviy» deb e'tirof etiladi. Ushbu huquqlar qonunda belgilangan yoki belgilanmaganligidan qat'i nazar mavjud bo'ladi, qonun ijodkori ularni faqat yuridik shaklga soladi. Har qanday subyektiv huquq uni amalga oshirishning qonun bilan belgilab qo'yilgan muayyan shartlariga ega bo'ladi. Bu shartlar huquqning suiiste'mol qilinishi, ya'ni undan boshqa shaxslarning huquqlari, jamiyat va davlat manfaatlariga zid ravishda foydalanilishining oldini olishga qaratilgan. Normativ-huquqiy hujjatlar muayyan huquq va erkinliklarni mustahkam-

lar ekan, ayni vaqtda ularni amalga oshirish chegaralarini ham belgilaydi, ya'ni fuqarolar ushbu huquq va erkinliklardan foydalanishda «boshqa shaxslarning, davlat va jamiyatning manfaatlari, huquq va erkinliklariga putur yetkazmasliklari shart» ekanligini ko'rsatadi.

Subyektiv yuridik majburiyat – subyektning sodir etishi lozim bo'lgan xatti-harakati turi va o'lchovi. Yuridik majburiyat o'z mazmuniga ko'ra muayyan harakatlar sodir etishdan yoki, aksincha, sodir etishdan o'zini tiyishdan iborat bo'lishi mumkin.

13.4. Yuridik fakt tushunchasi va turlari

Yuridik faktlar – huquqiy munosabatlarni vujudga keltiruvchi, o'zgartiruvchi va bekor qiluvchi holatlar. Oqibatlarining xususiyatiga ko'ra huquqni vujudga keltiruvchi, huquqqa barham beruvchi va huquqni o'zgartiruvchi faktlar farqlanadi. Iroda belgisiga ko'ra yuridik faktlar ikki guruhga – **hodisalar** va **harakatlar** (harakatsizliklar)ga bo'linadi. Huquq subyektlarining xohish-irodasidan qat'i nazar, yuz beradigan vaziyatlar hodisa hisoblanadi. Masalan, tabiiy ofatlar (yong'inlar, suv toshishi, yer qimirlashi va boshqalar). Ushbu tabiiy ofatlar natijasida odamlar halok bo'lishi mumkin, ularning mol-mulki-ga ziyon yetadi, binobarin, zararni qoplash, mol-mulkn meros qoldirish, sug'urta puli to'lash va hokazolar bilan bog'liq tegishli huquqiy munosabatlar yuzaga keladi. Ushbu hodisalar o'z holicha yuridik ahamiyatga molik emas va o'z-o'zidan hech qanday holatlarni vujudga keltirmaydi, ammo bunga sabab bo'lib xizmat qiladi. **Harakatlar** (harakatsizliklar) – kishilar xohish-irodasiga bog'liq bo'lgan, ularning o'zi sodir qiladigan yoki qilishdan tiyiladigan faktlardir. Harakatlar, o'z navbatida, qonuniy (ishga yoki oliy o'quv yurtiga o'qishga kirish, nikohni ro'yxatdan o'tkazish) va noqonuniy (huquqbuzarliklarning barcha turlari) bo'ladi. Harakatsizlik – bu insonlarning tashqi ifodaga ega bo'lmagan passiv yurish-turishidir. Harakatsizlik huquqqa mos va huquqqa xilof ko'rinishda bo'ladi.

Yuridik faktlar keltirib chiqaradigan **oqibatiga ko'ra** huquqni yaratuvchi, huquqni o'zgartiruvchi va huquqni bekor qiluvchi turlarga ajratiladi.

Huquqni yaratuvchi faktlar huquqiy munosabatlarni keltirib chiqaradi. Bularga mehnat shartnomasining tuzilishi, nikoh qurish va boshqalar misol bo'lishi mumkin.

Huquqni o'zgartiruvchi faktlar huquqiy munosabatlarni o'zgartiradi. Masalan, boshqa ishga o'tish tomonlar o'rtasidagi mehnat-huquqiy munosabatlari mazmunini o'zgartiradi, lekin bunda huquqiy munosabatlar saqlanib qoladi.

Huquqni bekor qiluvchi faktlar huquqiy munosabatlar to'xtatilishini taqozo etadi. Shaxs subyektiv huquqini amalga oshirsa yoki majburiyat bajarilsa, huquqiy munosabatlar barham topadi. Lekin huquqiy munosabatlar nafaqat huquq amalga oshirilganda yoki majburiyat bajarilganda to'xtashi, balki shaxsning o'limi yoki ashyoning nobud bo'lishi natijasida ham to'xtashi mumkin.

Bitta fakt bir nechta yuridik oqibat keltirib chiqarishi mumkin. Xususan, fuqaroning o'limi meros bo'yicha huquqiy munosabatlarning kelib chiqishiga, mehnat-huquqiy munosabatlarning to'xtatilishiga va turar-joy ijarasi bilan bog'liq huquqiy munosabatlarning o'zgarishiga olib kelishi mumkin.

13.5. Huquqdagi prezumpsiyalar va fiksiyalar

Huquqiy prezumpsiya – nazarda tutilayotgan va mavjud bo'lgan faktlar orasidagi aloqalarga asoslangan holda muayyan faktlarning mavjudligi yoki mavjud emasligi to'g'risidagi faraz.

Prezumpsiya lotincha «praesumptio» so'zidan olingan bo'lib, taxminga asoslangan «faraz» degan ma'noni anglatadi. **Prezumpsiya** – aksi tasdiqlanmaguncha biror dalilni yuridik jihatdan to'g'ri deb hisoblash. Normativ-huquqiy hujjatlar ijro etilayotganida, ya'ni kishilar xatti-harakatlarida ro'yobga chiqayotganida moddiylikka ko'chadi. Biroq rasmiy huquqiy talabning bajarilishi faqat bajaruvchi tomonidan uning maz-

muni tushunilgan taqdirdagina amalga oshishi mumkin. Huquq, huquqiy tartibga solish uchun qonunni bilish prezumpsiyasi – huquq subyektlari, uning egalari huquqiy ko'rsatma, yo'l-yo'riqlar mazmunini «bilishlari» (ya'ni anglashlari, tushunishlari) to'g'risidagi taxmin.

Prezumpsiyalarni huquqiy mustahkamlanganlik faktiga ko'ra quyidagi turlarga ajratish mumkin:

– faktik, ya'ni qonunchilikda o'z ifodasini topmagan va yuridik ahamiyatga ega bo'lmagan, lekin muayyan yuridik ishlarni amalga oshirishda e'tiborga olinadigan prezumpsiyalar;

– qonuniy prezumpsiyalar;

– preyuditsiya, ya'ni oldin muayyan ishlar bo'yicha sudning qonuniy kuchga kirgan qarorlari yoki hukmi bilan o'rnatilgan faktik dalillar va tekshiruvlarni ishni ko'rib chiqayotgan sudlar tomonidan tan olish majburiyiligi;

Prezumpsiyalarni amal qilish doirasiga ko'ra quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Umumhuquqiy. Masalan, halollik prezumpsiyasi. Ushbu prinsipning chinakamiga amalga oshirilishi faqat umumiy huquqiy madaniyatning o'sishigagina olib kelmay, balki bevosita samara beruvchi, foydali kuchga aylanadi. Ijtimoiy munosabatlarda ishonchlilik holati, halollikning barqarorligiga ishonch, odatda, turli-tuman mayda rasmiyatchiliklarga sarf bo'ladigan ko'plab vaqt va kuchni tejab qolish imkonini beradi.

2. Huquq sohalariga tegishli bo'lgan prezumpsiyalar. Masalan, jinoyat huquqida aybsizlik prezumpsiyasi. Aybsizlik prezumpsiyasi – gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi uning jinoyat sodir etishda aybdorligi qonunda nazarda tutilgan tartibda isbotlangunga va qonuniy kuchga kirgan sud hukmi bilan aniqlangunga qadar aybsiz hisoblanadi. Gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi o'zining aybsizligini isbotlab berishi shart emas.

O'zbekiston Respublikasi JPKning 23-moddasida ko'rsatilishicha, aybdorlikka oid barcha shubhalar, basharti ularni bartaraf etish imkoniyatlari tugagan bo'lsa, gumon qilinuvchi,

ayblanuvchi yoki sudlanuvchining foydasiga hal qilinishi lozim. Qonun qo'llanilayotganda kelib chiqadigan shubhalar ham gumon qilinuvchining, ayblanuvchining, sudlanuvchining foydasiga hal qilinishi kerak.

Huquqdagi fiksiyalar – joriy qonunchilik bilan tan olingan va umummajburiy xarakter kasb etgan, lekin amalda mavjud bo'lmagan holatlar (masalan, muayyan shaxsning be-darak yo'qolganligi sababli ma'lum muddat o'tgandan keyin uni vafot etgan deb e'lon qilinganligi va keyinchalik mazkur shaxsning tirik ekanligi aniqlanganligi).

Nazorat uchun savollar:

1. Normalar faqatgina huquqiy munosabatlar vujudga kelishining shartlari, holatlari va chegaralarini belgilab beradi. Huquqiy munosabatlarning mavjudligi yuridik faktlar deb ataluvchi muayyan hayotiy hodisalar bilan bog'liq. Yuridik faktlar huquqiy munosabatlarning zaruriy sharti, aniq talabi sifatida maydonga chiqadi. Yuridik faktlar xilma-xildir, ular mohiyatan bir necha turlarga bo'linadi. Yuridik faktlar ular keltirib chiqaradigan huquqiy oqibatlarga qarab: huquqni yaratuvchi, huquqni o'zgartiruvchi va huquqni bekor qiluvchi faktlarga bo'linadi. Lekin ayni bir yuridik hodisa bir vaqtning o'zida ham huquq yaratuvchi, ham huquqni o'zgartiruvchi, ham huquqni bekor qiluvchi fakt bo'lishi mumkin.

Masalani atroflicha muhokama qiling.

2. Huquqiy munosabatlar vujudga kelishida huquq va muomala layoqati muhim belgilovchi o'rinni egallaydi. Ba'zi olimlar shaxs huquq layoqatiga ega bo'lmasa, huquqni amalga oshirishga oid harakat yoki u bilan bog'liq javobgarlik haqida gap ham bo'lishi mumkin emasligini ta'kidlashadi. Ba'zan muomala layoqatiga ega bo'lmagan yoki muomala layoqati vaqtincha cheklangan shaxslar ham huquqni amalga oshirishga oid muayyan harakatlar qilishlari kuzatiladi.

Masalani atroflicha muhokama qiling.

14-mavzu: HUQUQNI AMALGA OSHIRISH

14.1. Huquqni amalga oshirish tushunchasi va shakllari

Huquq normalari hayotda amalga oshirilsagina, u mazmun kasb etadi va jamiyat uchun ahamiyatga ega bo'ladi. Agarda huquq ijtimoiy voqelikda namoyon bo'lmasa, o'z funksiyalarini to'laqonli ravishda bajara olmaydi.

Amalga oshirish so'zi lotin tilidan olingan bo'lib («gealis»), «moddiylashtirish» va tatbiq etish ma'nosini anglatadi. Hozirgi paytda realizatsiya qilish biron-bir rejani, dasturni, loyihani amalga oshirish degan ma'noni anglatadi. Huquq nomoddiy ko'rinishga ega bo'lsa ham, u kishilarning faoliyatlarida, faol xulqi va yurish-turishlarida, ularning moddiy va ma'naviy qadriyatlardan foydalanganlarida tatbiq etilib moddiylashadi.

Huquqni amalga oshirish – bu davlat tomonidan yuridik jihatdan mustahkamlangan va kafolatlangan imkoniyatlarning amalga oshirilishi bo'lib, huquq normalarini kishilar va ularning tashkilotlari faoliyatida hayotga tatbiq etilishidir.

Huquq prinsiplari va normalari faqat hayotga tatbiq etilgan, huquq subyektlari harakatlarida amalga oshgan taqdirdagina huquq oliy ijtimoiy qadriyat sifatida namoyon bo'ladi. Zero, huquqiy jamiyatda har bir fuqaro, davlat organi va mansabdor shaxs huquqqa rioya etish majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

Huquqni amalga oshirish shakllari:

Huquqni amalga oshirishning normativ-huquqiy hujjatlarda ko'rsatilgan qoidalarni qo'llanish darajasiga ko'ra:

– huquqiy faoliyat davomida amalga oshiriladigan umumiy vazifalar va tamoyillar o'z ifodasini topgan qonunlar hamda moddalarning muqaddimalarida ko'zda tutilgan umumiy ko'rsatmalarni tatbiq etish;

– huquq subyektlarining huquqiy maqomini va vakolatlar doirasini o'rnatuvchi umumiy normalarni tatbiq etish;

– muayyan huquqiy munosabatlarga oid huquq normalarini tatbiq etish.

Huquqni amalga oshirish subyektlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

– individual;

– jamoa tomonidan.

Huquq subyektlari faoliyati xarakteriga ko'ra huquqni amalga oshirish quyidagicha tasniflanadi:

Huquq normalariga rioya qilish. Huquq subyektlarining muayyan huquq normalariga rioya etishlari orqali taqiqlovchi normalar amalga oshiriladi. Huquq normalarini amalga oshirishning mazkur shakli mazmuni shundaki, bunda huquq subyekti qonunchilik bilan taqiqlangan harakatlarni sodir etishdan o'zini tiyib turadi. Masalan, yo'l harakati qoidalariga amal qilgan holda svetoforning qizil chirog'idan o'tmaslik.

Huquq normalarini bajarish. Huquqni amalga oshirishning ushbu shakli huquq subyektlaridan majburiy ko'rsatmalarni hayotga joriy etish bilan bog'liq faol harakatlarni talab qiladi. Masalan, fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'implarni to'lashga majburdir.

Huquq normalaridan foydalanish. Huquqdan foydalanish huquq subyektlarining qonun hujjatlarida nazarda tutilgan huquqlarni amalga oshirishga qaratilgan faoliyatidir. Ayni paytda huquq subyektlari o'zlarining irodasi bo'yicha belgilangan huquqlardan ixtiyoriy ravishda foydalanadi. Masa-

lan, fuqarolar kasaba uyushmalariga, siyosiy partiyalarga va boshqa jamoat birlashmalariga uyushish, ommaviy harakatlarda ishtirok etish huquqiga egadir.

Huquq normalarini qo'llash. Huquq normalarini qo'llash vakolatli davlat organi yoki mansabdor shaxslar tomonidan muayyan huquqiy vaziyatlar uchun individual aniq ko'rsatma (qaror, buyruq, farmoyish) chiqarish orqali huquq normalarini amalga oshirishga yo'naltirilgan faoliyatdir. Masalan, muayyan shaxsni ishga qabul qilish to'g'risida buyruq, sudning hal qiluv qarori, hukmi.

14.2. Huquq normasini qo'llash – huquqni amalga oshirishning muhim shakli sifatida

Huquqni qo'llash – huquq normalari talabini amalga oshirishning asosiy shakllaridan biridir. Huquqni qo'llash faoliyati huquq normasini to'la-to'kis tatbiq etish uchun vakolatli organ yoki mansabdor shaxsning aralashuvi talab etilgan hollarda zaruriyatga aylanadi. Huquqni qo'llash faoliyati hokimiyat xarakteriga ega. Unda qaror (ya'ni huquqni qo'llash hujjati) tegishli organning irodasi mahsuli sifatida namoyon bo'ladi.

Huquqni qo'llash belgilari:

1) davlat hokimiyati funksiyasini qo'llash vakolatiga ega bo'lgan organlar yoki mansabdor shaxslar tomonidan amalga oshiriladi;

2) individual xarakterga ega;

3) muayyan huquqiy oqibatlarni – subyektiv huquq, majburiyatlar, javobgarlikni o'rnatishga yo'naltirilgan bo'ladi;

4) maxsus belgilangan protsessual shakllarda amalga oshiriladi;

5) individual xarakterga ega bo'lgan yuridik qaror chiqarish bilan yakunlanadi.

14.3. Huquq normalarini qo'llash jarayoni bosqichlari

Huquqni qo'llash jarayoni o'z ichiga quyidagi bosqichlarni qamrab oladi:

- 1) huquq normalari bilan tartibga solinishi lozim bo'lgan yuridik ishning faktik tomonini o'rganish va o'rnatish;
- 2) ko'rilayotgan yuridik ishga mos keladigan huquq normasini tanlab olish;
- 3) ko'rilayotgan yuridik ishga mos keladigan huquq normasining mazmunini aniqlash va uni sharhlash;
- 4) ko'rilayotgan masalaga oid tanlab olingan huquq normasini qo'llashga qaratilgan akt chiqarish;
- 5) huquqni qo'llash akti chiqarilgandan so'ng uning bajarilishini ta'minlash chora-tadbirlarini ko'rish;
- 6) huquqni qo'llash aktining amalda bajarilishini tekshirish va uning ustidan nazorat o'rnatish.

14.4. Huquqni qo'llash hujjatlari tushunchasi, xususiyati va turlari

Huquqni qo'llash akti – bu yuridik ish bo'yicha muayyan shaxs(lar)ning huquqlarini, majburiyatlarini va u(lar)ning yuridik javobgarlik darajasini belgilovchi, yuridik faktlar va huquq normalariga asoslanib vakolatli organ yoki mansabdor shaxs tomonidan chiqariladigan huquqiy akt. Yuridik ishni hal etish huquq ijodkorligi hujjatlariga nisbatan bo'ysunuvchi maqomga ega bo'lgan huquqni qo'llash aktlarida qayd etiladi. Ular huquq normalariga asoslanadi hamda normativ-huquqiy hujjatlarni amalga oshirish jarayoniga individual normativ ta'sirini o'tkazish maqsadini ko'zlaydi.

Huquqni qo'llash aktlarining xususiyatlari:

- vakolatli organlar va mansabdor shaxslar tomonidan chiqarilishi;
- aktlar qat'iy individuallashtirilganligi, ularning muayyan shaxs va vaziyatlarga nisbatan qaratilganligi;

- davlat tomonidan ta'minlanishi;
- huquqni qo'llash aktlarining bir marotaba qo'llanilishi va shu bilan o'z vazifasini tamomlashi (ya'ni uning o'z kuchini yo'qotishi).

Huquqni qo'llash aktlarining turlari:

- parlament aktlari;
- davlat boshlig'i aktlari;
- ijro hokimiyati organlarining aktlari;
- sud hokimiyati organlarining aktlari;
- mahalliy vakillik hokimiyat organlarining aktlari;
- korxonalar, tashkilot, muassasa rahbarlarining aktlari.

Huquqni qo'llash aktlari **asoslantirilganlik, qonuniylik va maqsadga muvofiqlik** tamoyillari talablariga javob berishi lozim.

14.5. Huquqdagi bo'shliqlar va ularni bartaraf qilish yo'llari

Davlat va huquq hodisalari jamiyatdagi boshqa voqealar bilan birgalikda doimo rivojlanishda bo'ladi. Binobarin, jamiyat hayotiga ta'sir qiluvchi omillar natijasida ijtimoiy munosabatlar murakkablashib boradi. Bu esa huquq ijodkorining huquq tizimini mazkur jarayonga mos ravishda muntazam shakllantirib va takomillashtirib borishini talab etadi. Huquq normalari mavjud va kelgusi ijtimoiy munosabatlarni qanchalik e'tiborga olgan holda yaratilmasin, bunda jamiyatdagi barcha o'zgarishlarning doirasini qamrab olish imkoniyati mavjud emas.

Huquqdagi bo'shliq – bu huquqiy doiradagi ijtimoiy munosabatlarning amaldagi qonunchilikda huquq normalari bilan qisman yoki to'liq tartibga solinmaganligi. Huquqdagi bo'shliqni to'ldirish usullari: yangi normativ-huquqiy hujjatlar yaratish; huquq yoki qonun analogiyasini qo'llash.

Milliy qonunchilikda qonun hujjatlarida bo'shliq mavjud bo'lsa, qonun yoki huquq analogiyasi qo'llanilishi mumkinligi belgilab qo'yilgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi

Fuqarolik kodeksining 5-moddasiga asosan fuqarolik huquqiy munosabatlari qonun hujjatlari yoki taraflarning kelishuvi bilan to'g'ridan-to'g'ri tartibga solinmagan hollarda fuqarolik qonun hujjatlarining o'xshash munosabatlarni tartibga soluvchi normasi qo'llaniladi (qonun o'xshashligi). Agar qonun o'xshashligidan foydalanish mumkin bo'lmasa, taraflarning huquq va burchlari fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy negizlari va mazmuni (huquq o'xshashligi)ga hamda odillik, oqillik va adolat talablariga amal qilgan holda belgilanadi.

14.6. Huquq analogiyasi va qonun analogiyasi

Huquq analogiyasi – bu muayyan yuridik ish (munosabat)ni huquqning asosiy tamoyillari va ma'nosidan kelib chiqqan holda ko'rib hal etish.

Qonun analogiyasi – bu o'z ahamiyati va harakatlariga ko'ra o'xshash bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni (o'zini emas) tartibga solishga qaratilgan muayyan yuridik ishni huquq normalari asosida hal etish.

Huquqni qo'llash subyektlari qonun va huquq analogiyasidan foydalanishda quyidagi bir qator talablarga rioya qilishlari lozim:

birinchidan, ko'rib chiqilayotgan ish (munosabat) huquqiy tartibga solish doirasida bo'lishi va uning huquqiy hal etilishining talab qilinishi;

ikkinchidan, qonun hujjatlarida tegishli huquq normalasining mavjud emasligi;

uchinchidan, qonun hujjatlarida o'xshash vaziyatlarini tartibga soluvchi normalarni topish va shu asosda ishni hal etish (qonun analogiyasi), agar bunday norma mavjud bo'lmagan holatlarda huquqning umumiy tamoyillariga asoslanib ishni hal etish (huquq analogiyasi);

to'rtinchidan, ish bo'yicha chiqarilgan huquqni qo'llash hujjatida tegishli vaziyat yuzasidan qonun yoki huquq analogiyasini qo'llash zaruratini asoslantirgan holda tushuntirish berish.

14.7. Qonun hujjatlari o'rtasidagi kolliziyalar va ularni hal etish usullari

Davlat ijtimoiy hayotning muhim sohalariga huquqiy ta'sir o'tkazish, ya'ni ushbu sohalar doirasida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solish orqali kelib chiqishi mumkin bo'lgan turli xil ziddiyatli holat va bo'shliqlarning oldini olib boradi.

Huquq nazariyasida «kolliziya» atamasi huquq normalari o'rtasidagi nomuvofiqlik, tafovut va ziddiyatlarni ifodalash uchun ishlatiladi.

Qonun hujjatlari o'rtasidagi kolliziyalar – bu muayyan turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar o'rtasidagi tafovut, qarama-qarshilik, nomuvofiqlik va ziddiyatlardir.

Qonun hujjatlari o'rtasidagi kolliziyalar huquqni tushunishda turli xil yondashuvlar, qarashlarning mavjudligida va milliy huquq tizim doirasidagi turli normalarning to'qnashuvida yuzaga keladi.

Qonun hujjatlari o'rtasidagi kolliziyalarning belgilari:

– jamiyat ijtimoiy rivojlanishida obyektiv tarzda yuzaga keladigan qarama-qarshilik va ziddiyatlar bilan bog'liq;

– o'zining formal xarakterga egaligi;

– muayyan turdagi ijtimoiy munosabatlarning bir qator huquq normalari bilan tartibga solingan holdagina yuzaga kelishi;

– huquq subyektlarining o'z huquq va majburiyatlarini amalga oshirish jarayonida muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi va boshqalar.

Qonun hujjatlari o'rtasidagi kolliziyalarning kelib chiqishiga quyidagi omillarni sabab sifatida ko'rsatish mumkin:

Birinchidan, obyektiv, ya'ni ijtimoiy munosabatlarning doimiy tarzda rivojlanib va o'zgarib borishi natijasida yuzaga keladi. Bunda huquq ijodkori doim ham tegishli o'zgarishlarga mos ravishda huquq normalarini shakllantirib borishga ulgur-

masligi mumkin. **Ikkinchidan**, subyektiv, ya'ni yetarli tarzda huquqiy madaniyat, demokratik an'analar va tajribaning mavjud emasligi; qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning sifat darajasi pastligi; huquqdagi bo'shliqlarning mavjudligi; huquq ijodkorligi jarayonining lozim darajada muvofiqlashmaganligi; normativ-huquqiy hujjatlarning qat'iy va to'liq tizimlashtirilmaganligi; tegishli davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatidagi kamchiliklar; byurokratizm va boshqa omillarda yuzaga kelishi mumkin.

Qonun hujjatlari o'rtasidagi kolliziyalarning Konstitutsiya va boshqa qonun hujjatlari, qonunlar va qonunosti hujjatlari, bir organ tomonidan qabul qilingan turli hujjatlar, turli xil organlar tomonidan qabul qilingan hujjatlar hamda umumiy va maxsus hujjatlar o'rtasida yuzaga keladigan turlarini ko'rsatib o'tish mumkin.

Tegishli adabiyotlar va mavjud amaliyotni tahlil qilish orqali qonunchilikdagi kolliziyalarni bartaraf etishning quyidagi usullarini ko'rsatib o'tish mumkin:

- ziddiyatli hujjatlar o'rniga yangi normativ-huquqiy hujjatni qabul qilish;
- ziddiyatli normativ-huquqiy hujjatlardan bittasini bekor qilish;
- joriy hujjatga o'zgartirish va aniqlik kiritish;
- kollizion norma va tamoyillarni ishlab chiqish;
- kollizion holatlarda yuzaga keladigan bahslarni sud tartibida ko'rib chiqish (Konstitutsiyaviy sud, Oliy sud);
- huquq normalari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etish maqsadida mazkur normalarni sharhlash;
- huquq normalarini uyg'unlashtirish va qonunchilikni tizimlashtirish va boshqalar.

Nazorat uchun savollar:

1. Ma'lumki, tegishli qonunchilikda normativ-huquqiy hujjatlarning turlari va ularni qabul qilish vakolatiga ega bo'lgan subyektlar qat'iy belgilab qo'yilgan. Shu bilan birga, normativ-

huquqiy hujjatlardagi huquq normalari tegishli davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan muayyan ishga nisbatan qaror chiqarish (qo'llash) jarayonida hayotga tatbiq etiladi. Mazkur jarayonda huquq normasining mazmunida ko'rsatilgan qoidalar ba'zan real hayotiy vaziyatlarga yoki ijtimoiy munosabatlarga muayyan ma'noda mos kelmasligi ham mumkin.

Shunday vaziyatda ayrim huquqni qo'llovchi subyektlar huquqni qo'llash hujjatida aks etgan (kazual) sharh va huquq ijodkorligi subyekti yaratgan huquq normasi mazmuni o'rtasida tafovut yuzaga kelsa, qay biri ustuvor huquqiy ahamiyatga egaligi bo'yicha tasavvurga ega emas.

Vaziyatga huquqiy baho bering va uning huquqiy asoslarini atroflicha muhokama qiling.

2. Turli normativ-huquqiy hujjatlarning yuridik kuchi bo'yicha o'zaro nisbati O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga, normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilgan organlarning vakolatiga va maqomiga, ushbu hujjatlarning turlariga, shuningdek normativ-huquqiy hujjat qabul qilingan sanaga muvofiq belgilanadi.

Huquqni qo'llash jarayonida normativ-huquqiy hujjatlarning o'zaro nisbati muhim ahamiyat kasb etadi. Amaldagi qonunchilikda normativ-huquqiy hujjatlarning o'zaro nisbatiga oid normalar yetarlicha o'z ifodasini topgan. Xususan, normativ-huquqiy hujjatlar o'rtasida tafovut bo'lgan taqdirda yuqori yuridik kuchga ega bo'lgan normativ-huquqiy hujjat qo'llanilishi belgilab qo'yilgan.

Lekin amaliyotda teng yuridik kuchga ega bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlar, ya'ni qonunlar, vazirlik, davlat qo'mitasi yoki idoralarning qaror va buyruqlari o'rtasida ham tafovut vujudga kelib turadi.

Masalani atroflicha muhokama qilish orqali vaziyatga huquqiy baho bering.

15-mavzu: HUQUQ NORMALARINI SHARHLASH

15.1. Huquq normalarini sharhlash tushunchasi

Huquqni sharhlash maxsus yuridik kategoriya sifatida o'zining alohida mazmun va mohiyatiga ega. Amaliyotda huquq normalarining to'g'ri tatbiq etilishi uchun ularni sharhlash zarur bo'ladi. Shu asosda huquq normalarining matndagi ifodasi bilan qo'llanilayotgan ijtimoiy munosabat mazmun-mohiyatining bir-biriga mos kelishi aniqlanadi.

Huquqni sharhlash jarayonidagi muhim jihat bu muayyan normaning matni hisoblanadi. Chunki aynan unda nafaqat qonun chiqaruvchining, balki davlatning obyektiv ravishda normativ-huquqiy hujjatlarda mustahkamlangan irodasi ifodalanadi.

Huquq normalarini sharhlash – bu huquq normalarining maqsadi, mazmun va mohiyatini aniqlash hamda tushuntirishga yo'naltirilgan faoliyat.

Sharhlash – muayyan faoliyat, jarayon (aqliy-irodaviy, tashkiliy) bo'lib, u o'z ichiga ikkita mustaqil jihatni, ya'ni **anglab olish** (o'zi uchun) va **tushuntirishni** (boshqalar uchun) qamrab oladi.

Huquq normalarini sharhlash quyidagi bir qator xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

birinchidan, mazkur faoliyat natijasida har qanday yozma manbalarning emas, balki huquq normalarining mazmun va mohiyati sharhlanadi;

ikkinchidan, huquq normalarini sharhlash huquqiy tartibga solishning zaruriy sharti sifatida maydonga chiqadi;

uchinchidan, qonunda belgilangan hollarda mazkur faoliyat vakolatli davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi;

to'rtinchidan, sharhlash natijalariga majburiylik tusi beriladigan bo'lsa, maxsus huquqiy (sharhlash) hujjatlar bilan mustahkamlab qo'yiladi.

15.2. Rasmiy va norasmiy sharhlash

Normativ-huquqiy hujjatlarda aks etgan huquq normalarining ruhi bilan uni ifoda etish usuli va shakli o'rtasida to'la uyg'unlikka doimo ham erishib bo'lmaydi. Bunday holatlarda yuzaga kelgan tafovutlarni hal etish asosan sharhlash usuli orqali amalga oshiriladi. Tushuntirish natijasida kelib chiqadigan yuridik oqibatlariga ko'ra sharhlashni rasmiy va norasmiy turlarga ajratish mumkin.

Rasmiy sharhlash vakolatli subyektlar, ya'ni davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan amalga oshiriladi, u maxsus hujjatlar bilan mustahkamlanadi va huquq subyektlari uchun majburiy xarakterga ega bo'ladi. Sharhlashning bunday turi yuridik ahamiyatga ega bo'ladi va tegishli huquqiy oqibatlar keltirib chiqaradi. Mazkur sharhlash, o'z navbatida, huquqni amalga oshiruvchilarni huquq normalarini bir xil ma'noda tushunish va aynan qo'llashga yo'naltiradi.

O'zbekiston Respublikasining «**Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida**»gi Qonuni 43-moddasiga ko'ra normativ-huquqiy hujjatlarni rasmiy sharhlash normativ-huquqiy hujjatda noaniqliklar topilgan, u amaliyotda noto'g'ri yoki ziddiyatli tarzda qo'llanilgan taqdirda amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari normalariga rasmiy sharhni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi beradi. Qonun osti hujjatlari normalariga rasmiy sharhni ularni qabul qilgan organlar beradi. Normativ-huquqiy hujjatlarni rasmiy sharhlash jarayonida ularga normalarni aniqlashtirishga

qaratilgan tuzatishlar, o'zgartirishlar, qo'shimchalar kiritilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Rasmiy sharhlash **normativ** va **kazual** ko'rinishlarda bo'ladi.

Normativ sharhlash keng doiradagi shaxs va hodisalar-ga qaratiladi. Bunday sharhlash huquq ijodkorligi subyektlari tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Normativ sharhlash-ning quyidagi turlarini ko'rsatib o'tish mumkin:

– **autentik sharhlash** (aktini chiqargan organ tomonidan amalga oshiriladi);

– **legal sharhlash** (vakolatli subyekt tomonidan beriladi).

Kazual sharhlash ham rasmiy hisoblansada, u umum-majburiy xarakterga ega bo'lmaydi va muayyan hodisaga nisbatan huquq normasini qo'llash jarayonida amalga oshirila-di. U aniq bir ishni vakolatli organ tomonidan ko'rib chiqilayot-gan paytda beriladi va qoida tariqasida aynan ushbu ish uchun majburiy xarakterga ega bo'ladi.

Norasmiy sharhlash o'z vazifasiga ko'ra bevosita huquq normalarini sharhlash vakolatiga ega bo'lmagan subyektlar to-monidan amalga oshiriladi. Bunday subyektlar sifatida ilmiy muassasalar, olimlar, nodavlat tashkilotlari, amaliyot xodim-larini ko'rsatib o'tish mumkin. Ular huquq normalarini tushun-tirishni tavsiya va maslahat berish kabi shakllarda amalga oshiradi. Tushuntirishning bunday turi yuridik jihatdan majburiy ahamiyatga ega bo'lmaydi.

Norasmiy sharhlashning **ilmiy (doktrinal)**, **malakali (professional)** va **oddiy** ko'rinishlari mavjud.

Ilmiy (doktrinal) sharhlash – bu huquq sohasidagi mutaxassislar, olimlar tomonidan amalga oshiriladigan va il-miy ahamiyatga ega bo'lgan norasmiy sharhlash turi. Nazariy sharhlash huquqshunos olimlarning maqolalari, monografiya-lari va boshqa ishlarida o'z aksini topadi. Bunday sharhlash-ning o'ziga xos xususiyati sifatida ilmiy yondashuvga asos-langanligini ko'rsatish mumkin. Amaliyotchi yuristlar uchun majburiy bo'lmaganiga qaramay bunday sharhlash huquq

normalarini tushunish va qo'llashda, bir xillikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Malakali (professional) sharhlash – bu amaliyotchi yuristlar (advokat, prokuror, sudya va boshqalar) tomonidan amalga oshiriladigan sharhlash turi.

Oddiy sharhlash – maxsus huquqiy bilimga ega bo'lmagan har qanday shaxs tomonidan huquqni anglash va tushuntirish.

15.3. Huquq normalarini sharhlash usullari

Huquq normasini sharhlash usullari – bu huquq normasining mazmuni va mohiyati hamda unda aks etgan huquq ijodkorining irodasini anglash imkonini beradigan usul va vositalar majmuidir.

Sharhlash quyidagi usullar yordamida amalga oshiriladi: grammatik, tizimli, mantiqiy, tarixiy-siyosiy, funksional, maxsus-yuridik va boshqalar.

Grammatik usul – bu normativ-huquqiy hujjatlarning mazmuni va matnini til qoidalariga asosan tahlil qilib berishdir. Sharhlashning bunday usuli orqali qo'llaniladigan alohida iboralarning ahamiyati hamda tushunchalar mazmuni aniqlanadi. Bunda, eng avvalo, qonunshunos ushbu tushunchalarga qanday mazmun baxsh etganligini aniqlash muhimdir.

Tizimli sharhlash usulida muayyan ijtimoiy munosabatni tartibga soluvchi huquq normasi aniq bir hujjat doirasi bilan cheklanilmaydi. Bunda tegishli munosabatni tartibga soluvchi barcha normativ-huquqiy hujjatlar doirasi mazmunan sharhlanadi.

Normativ-huquqiy hujjat, eng avvalo, mantiqiy muntazamlikka asoslangan holda bir-biriga bog'liq va har biri oldingi normaning mazmunidan kelib chiqadigan normalar tizimidan iborat bo'lishi lozim. Boshqacha qilib aytganda, har bir norma qonun yoki boshqa normativ-huquqiy hujjat – yaxlit bir tizimning mustaqil, biroq o'zigacha va o'zidan keyingi normalarga mazmunan bog'liq birligi sifatida joylashishi zarur.

Tizimli sharhlash usulida huquq normasining ma'no va mazmuni uning normativ-huquqiy hujjatdagi, huquq normasi, huquq instituti, huquq sohasi va butun huquq tizimidagi o'rni va roli, o'zaro nisbati orqali aniqlanadi. Tizimli sharhlash yordamida normalar va hujjatlar o'rtasida mavjud bo'lgan tafovut, ziddiyat, nomuvofiqlik va qarama-qarshiliklar, bo'shliqlar aniqlanadi. Bunday sharhlash natijasida rasman bekor qilinmagan, biroq amalda boshqalari bilan almashtirilganligi sababli ahamiyatsiz, foydalanilmay qolgan huquq normalari ham aniqlanadi.

Tizimli sharhlash jarayonida ayrim qonunlarda uchraydigan «qonunchilikka asosan», «qonun hujjatlarida belgilangan tartibda», «qonun hujjatlariga muvofiq» degan jumalarning mazmun-mohiyati ham ochib berilishi lozim. Chunki bularning mavjudligi muayyan ijtimoiy munosabatlarning huquqiy tartibga solinishi oxirigacha tugallanmaganligidan va ushbu havolaki normalarning huquqiy ahamiyatga ega emasligidan dalolat beradi. Bu esa huquq normasini ijtimoiy munosabatga to'g'ri tatbiq etish va sharhlashda qiyinchiliklar keltirib chiqaradi. Shu bois qonun hujjatlarida huquqiy munosabatlar yuzasidan xulq-atvorning qanday bo'lishi to'g'risidagi qoidalar aniq, qat'iy va to'liq berilishi maqsadga muvofiq.

Mantiqiy usul – bu normativ-huquqiy hujjatlarni mantiq fanining qoidalari asosida sharhlashdir. Mantiqiy sharhlash qonun va normadagi so'zlarning tom ma'nosini aniqlashga emas, balki qonunshunos ifodalab bermoqchi bo'lgan va aniq so'z shaklida ko'rsatib qo'yilmagan qoidaning mohiyatini aniqlashga xizmat qiladi. Mantiqiy sharhlash orqali qonunning ikki xil talqin qilinishi kelib chiqishi mumkin. Ularning birinchisi qonunning asl mohiyati bo'lsa, ikkinchisi esa mantiqiy sharhlash orqali aniqlangan mohiyat. Mantiqiy sharhlash usulini faqat bitta qonunni sharhlash uchungina emas, balki qonunlar tizimini sharhlash va u orqali ma'lum bir xulosaga kelish uchun ham qo'llash mumkin.

Tarixiy-siyosiy usul – huquq normasini qabul qilish jarayonidagi muayyan tarixiy va siyosiy shart-sharoitlarni tahlil qilish yordamida sharhlash. Bu normativ-huquqiy hujjatni qabul qilish maqsadini, uning vujudga kelishiga sabab bo'lgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat, joyi, vaqti va normativ-huquqiy hujjatni qo'llash amaliyotini aniqlab olishni taqozo etadi.

Tarixiy-siyosiy sharhlash davlat manfaatlari va ularni himoya qilish bilan uzviy bog'liq. Qonunchilikning siyosiy maqsadini tushunish, uning tarixini bilish ishning sifatli va bir maqsadga qaratilgan bo'lishiga yordam beradi.

Funksional usul – huquq normasi tatbiq etiladigan shart-sharoit va omillarga asoslanib qilinadigan sharhlash. Muayyan holatlarda huquq normasi mazmunini aniqlash uchun faqat uning rasmiy tahlili va uni amalga oshirishning umumiy shartlarini e'tiborga olishning o'zi yetarli emas. Bunda sharhlashni amalga oshiruvchi subyekt norma amalga oshiriladigan shart-sharoitlar va omillarni ham hisobga olishi lozim. Eng avvalo, bu baho beruvchi deb nomlanadigan atamalar («uzrli sabablar», «jiddiy zarar», «katta ziyon», «oxirgi zarurat»)ga taalluqli. Joyi, vaqti va boshqa omillarni hisobga olib, bir xil holatlar uzrli yoki uzrsiz deb, jiddiy yoki yengil deb e'tirof etilishi mumkin va hokazo. Ba'zi holatlarda huquq ijodkori muayyan sharoitlarni hisobga olish vazifasini yuklaydi, ya'ni funksional sharhlashga murojaat etishga majbur qiladi. Jumladan, ma'naviy zarar hajmini belgilashda adolat va oqillik talablari, shuningdek ma'naviy zarar keltirgan daliliy holatlar e'tiborga olinishi lozim.

Maxsus-yuridik usul – maxsus yuridik bilimlar asosida qonunchilikda qo'llanilgan yuridik terminlarning mazmunini tushuntirib berish.

15.4. Huquq normalarini hajmiga ko'ra sharhlash

Huquqni amalga oshirish jarayonida shunday holatlar uchraydiki, bunda huquq normasini sharhlovchi subyekt bir qarashda qonun matnidan kelib chiqadigan normaning haqiqiy

mazmunini mumkin bo'lganidan yo torroq, yoki aksincha kengroq tushunish lozim bo'ladigan vaziyat bilan to'qnashadi. Shu bois huquq normalarini aynan, kengaytirilgan va cheklangan sharhlash zarurati tug'iladi.

Huquq normalarini aynan sharhlash sharhlanayotgan huquq normasi ma'nosini tushunish huquq manbai matniga to'liq mos kelishida o'z ifodasini topadi. Bunday sharhlashning natijasi huquqiy ko'rsatmaning so'zlardagi ifodasiga to'liq mos keladi. Ya'ni qonun shakli bilan uning mazmuni bir-biriga to'g'ri kelganligi yaqqol namoyon bo'ladi.

Kengaytirilgan sharhlash huquq normasi ma'nosi uning matndagi ifodasidan kengroq bo'lgan holatlarda amalga oshiriladi. Kengaytirilgan sharhlashni talab qiluvchi holatlar ro'yxatida ko'pincha «va hokazo», «va boshqalar» degan so'zlar uchraydi.

Cheklangan sharhlashda huquq normasining so'zda ifodalangan va rasmiylashtirilgan ma'nosi uning mantiqiy ma'nosi va mazmunidan keng bo'lgan hollarda qo'llaniladi. Ayrim hollarda huquq normasining mazmuni uning matndagi ifodasidan torroq bo'lishi mumkin.

15.5. Huquq normalarini sharhlash hujjatlari

Huquq normalarini sharhlash maxsus faoliyat bo'lib, u rasmiy ko'rinishga ega bo'lishi, shuningdek hujjatlar matni shaklida ifodalanishi mumkin. Bunday hujjatlar rasmiy hujjat bo'lib, ular vakolatli davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan qabul qilinadi. Ushbu hujjatlar huquq normalarining mazmunini to'g'ri va aniq shaklda o'rnatishga qaratilgan bo'ladi.

Huquq normalarini sharhlash hujjatlari huquqiy hujjatlarning bir turi bo'lib, u quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

1) u yangi huquq normalarini yaratmaydi, ularni bekor qilmaydi va amaldagi huquq normalariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritmaydi;

2) mazkur hujjatlar amaldagi huquq normalarini aniqlashtiradi, ularni qanday tushunish va qo'llash lozimligini ko'rsatib beradi;

3) ushbu hujjatlar mustaqil ahamiyatga ega bo'lmasdan, balki o'zi sharhlayotgan huquq normalari bilan birgalikda amalda bo'ladi;

4) mazkur hujjatlar sharhlanayotgan huquq normalari bilan tartibga solinadigan subyektlar xatti-harakatlariga emas, balki ularni qo'llayotgan organlarga qaratilgan bo'ladi;

5) huquq normalarini rasmiy sharhlash aktlari majburiy xarakterga ega bo'ladi, chunki ularni qabul qilgan davlat organlari va mansabdor shaxslar davlat hokimiyati vakolatiga ega va boshqalar.

Huquq normalarini sharhlash hujjatlarini quyidagi mezonlar bo'yicha tasniflash mumkin:

– huquq sohalari bo'yicha (konstitutsiyaviy-huquqiy, jinoyat huquqiy, ma'muriy-huquqiy);

– qabul qilgan subyektga ko'ra (autentik, ya'ni huquq normasini qabul qilgan organning o'zi tomonidan va legal, ya'ni vakolat berilgan subyekt tomonidan. Masalan, qonun normalarining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi tomonidan sharhlanishi);

– ifoda etish shakliga ko'ra (yozma shakldagi huquqni sharhlash aktlari muayyan rasmiy rekvizitlarga ega bo'ladi);

– yuridik ahamiyati bo'yicha (normativ sharhlash aktlari va kazual holatlarga nisbatan chiqariladigan sharhlash hujjatlari) va boshqalar.

Nazorat uchun savollar:

1. Huquq normalarining mohiyati va ijtimoiy ahamiyatini anglash uchun uni sharhlovchi subyektlar huquq normasini boshqa yuridik qoidalar va prinsiplar bilan o'zaro aloqalarini aniqlaydi va o'rnatadi. Shu ma'noda huquqshunoslik fanida huquqni sharhlashning grammatik (filologik) sharhlash; tizimli (sistemali) sharhlash; tarixiy-siyosiy sharhlash; manti-

qiy sharhlash; maxsus yuridik sharhlash usullari farqlanadi. Huquq normalarining mohiyati va ijtimoiy ahamiyatini aniqlashda mazkur sharhlash usullari muhim ahamiyatga ega. Ayrim huquqni qo'llovchilarning fikriga ko'ra, huquq normasi-ning mazmunini huquqni sharhlash jarayonida kengaytirishga yo'l qo'yilmaydi.

Masalani atroflicha tahlil qiling.

2. Huquqni sharhlash – maxsus yuridik vakolatli organ-larning huquqni qo'llashni tartibga solish maqsadida huqu-qiy normalar talablari mazmunini aniqlash va tushuntirish bo'yicha faoliyatini anglatadi. Shu ma'noda aytish mumkin-ki, huquq normalarini sharhlash huquqni qo'llash jarayonida muhim o'rin tutadi. Sharhlash, o'z navbatida, huquqni amalga oshiruvchilarni huquq normalarini bir xil ma'noda tushunish va aynan qo'llashga yo'naltiradi. Zero, huquqni qo'llashdan oldin uning ma'no va mazmunini anglab olish kerak. Subyektlarga bog'liq ravishda huquqni sharhlashning rasmiy va norasmiy turlari ajratib ko'rsatiladi. Ayrim huquqni qo'llovchi shaxslar-ning fikriga ko'ra, sharhlash majburiy ahamiyat kasb etmaydi.

Masalani atroflicha muhokama qiling, vaziyatga huqu-qiy baho bering.

16-mavzu: HUQUQIY XULQ-ATVOR. HUQUQBUZARLIK VA YURIDIK JAVOBGARLIK

16.1. Huquqiy xulq-atvor tushunchasi va turlari

Shaxs xulq-atvori, xatti-harakatlari nihoyatda rang-barang. Ular turli sabab va maqsadlardan kelib chiqadi, har xil ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Shaxsning huquq normalari bilan tartibga solinadigan huquqiy xulq-atvori, xatti-harakati o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Shaxsning huquqiy xulq-atvori – bu shaxs tomonidan huquq normalariga mos keladigan xatti-harakatlarning amalga oshirilishidir. Yana bu qonunga itoat etuvchi xatti-harakat hamdir.

Huquqiy xulq-atvor – bu huquq normalariga mos keladigan, yuridik oqibatlarni keltirib chiqaradigan, ijtimoiy foydali ahamiyatga ega bo'lgan, huquq subyektlarining ongli ravishdagi xulqidir.

Huquq nuqtai nazaridan xulq-atvor huquqqa mos keluvchi, yuridik betaraf va huquqqa zid keluvchi bo'lishi mumkin.

Huquqiy xulq-atvor elementlari:

- subyektlar (jismoniy va yuridik shaxslar);
- obyektlar (predmet va subyekt xulq-atvori);
- obyektiv tomoni (xulq-atvorning harakat va harakatsizlik ko'rinishlari);
- subyektiv tomoni (subyektning mas'uliyatlilik darajasi).

Huquqiy xulq-atvorning quyidagi uch ko'rinishi mavjud:

1. Faol huquqiy xulq-atvor.
2. Odatiy huquqiy xulq-atvor.
3. Passiv (marginal) huquqiy xulq-atvor.

Faol huquqiy xulq-atvor – bu shaxsning tashabbuskorlik bilan amalga oshiradigan ma'lum maqsadga qaratilgan qonunga mos faoliyati. Huquqiy faollikni namoyon etish shakllari turli xil bo'lib, huquq subyektlarining o'z vazifalariga munosabatlarida, fuqarolik jamiyati institutlarini shakllanishida hamda ularning faoliyatida ishtirok etishlarida, norma ijodkorligi jayronida qatnashishlarida, davlat tuzilmalari bilan hamkorlik qilishlarida va boshqalarda ko'rinadi.

Odatdagi huquqiy xulq-atvor – bu kundalik hayotda kishilarning huquq normalariga mos keladigan xulqi bo'lib, bu xulq doirasida fuqarolar o'zlarining huquqiy majburiyatlarinigina bajaradi, muayyan ko'rinishdagi yuridik ahamiyatga ega bo'lgan harakatlarni amalga oshiradi.

Sust huquqiy xulq-atvor – huquqiy ta'sir etish tahdidi mavjud bo'lmaganda fuqarolarning o'z huquq va erkinliklaridan foydalanmasligida namoyon bo'ladi. Bunga misol qilib, fuqarolarning saylovlarda ishtirok etmasligini ko'rsatish mumkin.

Huquqiy xulq o'zining barcha ko'rinishlarida shaxsning har tomonlama uyg'unlashuviga muhim turtki bo'ladi hamda uning ijodiy va intellektual mahoratini va qobiliyatini o'sishiga, ma'naviy-huquqiy sifatlari shakllanishiga yordam beradi.

16.2. Huquqbuzarlik tushunchasi, belgilari va turlari

Huquqbuzarlik – bu huquq va muomala layoqatiga ega subyekt tomonidan harakat yoki harakatsizlik ko'rinishida sodir etiladigan, huquq normalari talablariga zid keluvchi hamda shaxsga, mulkka, davlatga va butun jamiyatga zarar keltiruvchi ijtimoiy xavfli qilmishdir.

Bunday qilmish qonun bilan muhofaza qilinadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazishi yoki zarar yetkazish xavfini tug'dirishi mumkin.

Huquqbuzarlikning asosiy belgilari:

- jamiyat va shaxs uchun ijtimoiy xavfli;
- huquqqa zid xarakterga ega;
- aybli qilmish;
- zararli oqibat keltirib chiqaradi;
- kishilarning erki va ongiga bog'liq bo'lgan holda, ular tomonidan harakat yoki harakatsizlik shaklida amalga oshirildi va boshqalar.

Ijtimoiy xavflilik darajasiga ko'ra huquqbuzarlikning jinoyat (o'g'rilik, firibgarlik, odam o'ldirish va boshqalar) hamda nojo'ya ish ko'rinishidagi turlari mavjud.

Nojo'ya ish ko'rinishidagi huquqbuzarlik, o'z navbatida, fuqarolik-huquqiy (moddiy zarar yetkazish, majburiyatni bajar-maslik va boshqalar), ma'muriy-huquqiy (mayda bezorilik, yo'l harakati qoidalarini buzish va boshqalar), intizomiy-huquqiy (ishga kelmaslik, kech qolish va boshqalar)ga bo'linadi.

16.3. Huquqbuzarlikning yuridik tarkibi

Huquqbuzarlikning tarkibiy elementlari:

- obykti (huquq bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar);
- obyektiv tomoni (huquqning buzilishi va uning ijtimoiy xavfliligi);
- subykti (huquqbuzarlikni sodir etgan shaxslar);
- subyektiv tomoni (huquqbuzarlik oqibatidan kelib chiqadigan ijtimoiy xavfli qilmishga bo'lgan ongli-ruhiy munosabat).

Huquqbuzarlik obykti – bu huquq bilan tartibga solinadigan va muhofaza qilinadigan ijtimoiy munosabatlardir. Jinoyat huquqi nazariyasida jinoyatlarning umumiy, maxsus va bevosita obyektleri farqlanadi.

Huquqbuzarlikning obyektiv tomoni – bu huquqqa zid xatti-harakatning tashqi belgisidir. Aynan shunday belgiga

asosan huquqbuzarlik haqida, u qanday ro'y bergani va qanchalik zarar keltirgani haqida mulohaza yuritish mumkin bo'ladi.

Huquqbuzarlikning obyektiv tomonini tarkibiy qismlari quyidagilardan iboratdir:

1) nojo'ya harakat – ya'ni inson irodasi va aql-zakovati nazoratida bo'lgan va harakatda yoki harakatsizlikda ifodalangan xulq-atvordir. Harakat – kishining faol xatti-harakati, harakatsizlik – passiv xulq-atvor. Shaxs harakat qilishga majbur bo'la turib, ya'ni o'z huquqiy majburiyatlarini bajarishi kerak bo'lgani holda harakatsizlikka yo'l qo'yishi huquqbuzarlikka kiradi.

2) xatti-harakatning huquqqa zidligi, ya'ni yuridik normalar ko'rsatmalariga zidligi tufayli huquq tomonidan taqiqlanadi. Huquqqa zidlik, ya'ni xatti-harakatning qonun bilan taqiqlanishi uch xil usulda ifodalanadi:

birinchisi, to'g'ridan-to'g'ri taqiqlash orqali (mehnat qonun hujjatlariga binoan zararli mehnat sharoitlaridagi og'ir ishlarda ayollar mehnatidan foydalanish taqiqlanadi);

ikkinchisi, normada huquqqa zid xatti-harakat aniqlanib, uni sodir etganlik uchun jazo chorasi belgilanganida bilvosita taqiq orqali (bunda yozma ifodalangan yoki oddiygina nomi keltirilgan xatti-harakat qonun bilan taqiqlanadi; chunonchi, Jinoyat kodeksining Maxsus qismi normalari bunga misol bo'la oladi);

uchinchisi, huquqiy normada ijobiy, qonunda ifodalangan xatti-harakatni bayon etish orqali (bunday vaziyatda xatti-harakatning boshqa, unga qarama-qarshi turi maqsadga muvofiq bo'lmaydi va shuning uchun taqiqlangan xatti-harakat hisoblanadi. Masalan, oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha sotuvchi xaridorga buyumni, xaridor esa sotuvchiga pulni berishga majbur bo'ladi, biroq bu – xatti-harakatning boshqa turiga ko'ra – pul yoki buyumning berilmasligi taqiqlanadi deganidir).

3) qilmish natijasida yetkazilgan zarar (zararli oqibat) – huquqbuzarlik natijasida yuzaga keladigan salbiy va shuning uchun nomaqbul oqibatdir. Ushbu salbiy oqibatlar mulkiy

(mulkdan ayrilish, boy berilgan foyda), nomulkiy (haqoratlash, bo'hton), ijtimoiy (o'z huquqini amalga oshirish imkoniyatidan mahrum bo'lish), shaxsiy (hayotdan ko'z yumish, sog'liqqa zarar yetkazish) va boshqa xususiyatga ega bo'lishi mumkin.

4) huquqqa qarshi qilmish va zararli oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanish. Huquqdagi sababiy bog'lanish – hodisalar o'rtasidagi bog'liqlik bo'lib, ulardan biri – zaruratni, ikkinchisi – oqibatni tug'diradi.

Shuningdek, huquqbuzarlikning obyektiv tomoni haqida gapirganda uning joyi, vaqti, usuli va muhit masalalariga ham e'tibor qaratish lozim.

Huquqbuzarlik subyekti – bu huquqqa zid aybli qilmishni sodir etgan shaxs, ya'ni huquqbuzardir. Har qanday shaxs ham huquqbuzarlik subyekti hisoblanmaydi, faqat o'z qilmishiga javob bera oladigan, aqli raso shaxsgina shunday subyekt sifatida tan olinadi.

Huquqbuzarlikning subyektiv tomoni. Sodir qilingan qilmishiga nisbatan shaxsning ruhiy munosabati bo'lib, uning zaruriy belgisi aybdir.

Ayb – huquqbuzarning huquqqa xilof xatti-harakatiga va uning ijtimoiy xavfli oqibatiga nisbatan qasd yoki ehtiyotsizlik ko'rinishidagi munosabati.

Qasd – shaxsning huquqqa xilof xatti-harakatni sodir qilayotganida bu harakat (harakatsizlik)ning huquqqa xilofligini, ijtimoiy xavfliligini, uning oqibatini anglashi yoki tushunishi (to'g'ri qasd) yoki bu munosabatning ma'lum oqibatni keltirib chiqarishiga ongli ravishda yo'l qo'yishi (egri qasd).

Ehtiyotsizlik – shaxsning xatti-harakatlari natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan oqibatlarning oldini olishni nazarda tutib, beparvolik bilan o'ziga o'zi ishonib harakat (harakatsizlik) qilishi.

16.4. Yuridik javobgarlik tushunchasi, belgisi, turlari

Yuridik javobgarlik – bu huquqbuzarga nisbatan huquq normalarida ko'zda tutilgan sanksiyalar asosida davlatning

majburlov choralarini qo'llashdir. Bu choralar shaxsiy (ozodlikdan mahrum etish), mulkiy (jarima), tashkiliy (muayyan huquqdan mahrum etish, ishdan bo'shatish) xarakterga ega bo'lishi mumkin.

Yuridik javobgarlik huquqbuzarlikning turlariga ko'ra quyidagilarga bo'linadi: jinoiy-huquqiy, fuqarolik-huquqiy, ma'muriy-huquqiy, intizomiy-huquqiy.

Jinoiy va fuqarolik-huquqiy javobgarlikni belgilash sud tomonidan amalga oshiriladi.

Yuridik javobgarlik quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi:

- yuridik javobgarlik davlat majburlov choralari bilan bog'liq;
- yuridik javobgarlik huquqbuzarlik bilan bog'liq;
- yuridik javobgarlik huquqbuzar uchun salbiy oqibatlarini keltirib chiqaradi (ozodlikdan, ota-onalikdan mahrum bo'lish yoki sodir etilgan qilmishi uchun jarima to'lash va boshqalar);
- huquq normalarining sanksiyasida o'rnatiladi.

16.5. Yuridik javobgarlikni istisno qiluvchi holatlar

Yuridik javobgarlikni istisno qiluvchi holatlar tegishli soha qonun hujjatlarida o'z aksini topgan bo'lib uning quyidagi turlarini ko'rsatib o'tish mumkin: zaruriy mudofaa; oxirgi zarurat; buyruqni yoki boshqacha tarzdagi rasmiy vazifani bajarish; muomalaga layoqatsizlik va boshqalar.

Zaruriy mudofaa mudofaalanuvchining yoxud boshqa shaxsning huquqlarini, jamiyat yoki davlat manfaatlarini g'ayrihuquqiy tajovuz qilayotgan shaxsga zarar yetkazish yo'li bilan himoya qilish hisoblanadi. Sodir etilgan harakatlar zaruriy mudofaa chegarasidan chiqib ketishiga yo'l qo'yilmagan bo'lsa, huquqbuzarlik deb hisoblanmaydi.

Zaruriy mudofaa huquqi fuqarolarning davlat va jamoat manfaatlariga, fuqarolarga, fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga har qanday tajovuzlardan himoya qilishga oid normalarni ro'yobga chiqarishning muhim kafolatlaridan biri hisobla-

nadi. Zaruriy mudofaa holatida yetkazilgan zarar, agar bunda mudofaa chegarasidan chiqilmagan bo'lsa, qoplanmaydi.

Agar g'ayriqonuniy tajovuzdan himoyalaniş paytida himoyalaniuvchi uchinchi shaxsga zarar yetkazgan bo'lsa, bu zarar tajovuz qilgan shaxs tomonidan qoplanishi lozim.

Oxirgi zarurat nuqtai nazaridan harakat yoki harakatsizlikni huquqbuzarlik deb baholashda uning chegarasidan chetga chiqmaslik muhim jihat hisoblanadi. Ya'ni keltirilgan zarar oldi olingan zarardan oshib ketmasligi kerak. Shuningdek, boshqa vositalar orqali xavfning oldini olish mumkin bo'lmasligi kerak. Faqat shundagina oxirgi zarurat holatida sodir etilgan qilmish huquqbuzarlik deb topilmaydi.

Muomalaga layoqatsizlik ham yuridik javobgarlikni istisno qiluvchi holatlar sifatida e'tirof etilib, u jismoniy shaxsning yoshi yoki ruhiy holatiga ko'ra o'z huquqlarini to'liq amalga oshira olmaslik, o'z zimmasiga majburiyatlar olish qobiliyatiga ega emasligida namoyon bo'ladi. Jismoniy shaxsning muomalaga layoqatliligi masalasiga faqat sud tomonidan huquqiy baho beriladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan har bir shaxsning ishi sudda qonuniy tartibda, oshkora ko'rib chiqilib, uning aybi aniqlanmaguncha u aybdor hisoblanmaydi. Sudda ayblanayotgan shaxsga o'zini himoya qilish uchun barcha sharoitlar ta'minlab beriladi. Yurisprudensiyada bunday holat prezumpsiya deb ataladi. Adabiyotlarda uning bir necha turi ajratib ko'rsatiladi.

Masalani atroflicha muhokama qiling. Fikringizni misollar yordamida asoslang.

2. Huquqbuzarlik huquq va muomala layoqatiga ega subyekt tomonidan harakat yoki harakatsizlik ko'rinishida sodir etiladigan, huquq normalari talablariga zid keluvchi hamda shaxsga, mulkka, davlatga va butun jamiyatga zarar keltiruvchi ijtimoiy xavfli qilmishdir. Bunday qilmish qonun bilan

muhofaza qilinadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazishi yoki zarar yetkazish xavfini tug'dirishi mumkin. Huquqbuzarlik sifatida e'tirof etish uchun uning yuridik tarkibi bo'lishi lozim.

Masalani atroflicha muhokama qiling.

17-mavzu: HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MEXANIZMI

17.1. Huquqiy tartibga solish mexanizmi tushunchasi, uning asosiy elementlari

Huquqiy tartibga solish mexanizmi – jamiyatdagi turli xil ijtimoiy munosabatlarni ma'lum ketma-ketlikda huquqiy tartibga solishga yordamlashuvchi huquqiy vositalar tizimi.

Huquqiy tartibga solish mexanizmi jamiyatdagi turli-tuman ijtimoiy munosabatlarga muntazam ravishda va muayyan ketma-ketlikda ta'sir etish jarayonidir. Huquqiy tartibga solish jarayoni – ijtimoiy munosabatlarga huquqiy ta'sir etish, ularni amalga oshirish, rivojlantirish va takomillashtirishning qat'iy belgilangan tartibidir. Huquqiy tartibga solish har qanday ijtimoiy jarayon singari o'zining boshlanish va nihoyalinish nuqtalariga ega. Bu jarayon davlat tomonidan huquqiy normalar yaratishdan boshlanadi. Huquqiy norma xalqning davlat idorasini o'zida ifodalovchi, uni huquqiy munosabat ishtirokchilariga yetkazuvchi vosita sifatida vujudga keladi va amal qiladi.

Huquqiy tartibga solish jarayonini **uch asosiy bosqichga** ajratish mumkin:

1. Ijtimoiy munosabatlarni me'yorga soluvchi yuridik normaning yaratilish bosqichi.
2. Huquqiy normaning amal qilish bosqichi.
3. Yuridik normada nazarda tutilgan holatlar, huquq va majburiyatlar vujudga kelganda subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarning amalga oshirilish bosqichi.

Ko'rsatilgan uch bosqichdan tashqari yana bog'lovchi qo'shimcha bosqich, ya'ni huquqni qo'llash haqida gapirish lozim.

Huquqiy tartibga solish jarayonining uch bosqichiga uchta muhim element (huquqiy hodisa) muvofiq keladi:

- a) huquq normalari;
- b) huquqiy munosabatlar;
- d) subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarni amalga oshirish hujjatlari.

Yuqorida zikr etilgan qo'shimcha bosqichga muvofiq tarzda huquqiy tartibga solish mexanizmida qo'shimcha element – huquqni qo'llash hujjatlari maydonga chiqadi.

Huquqiy tartibga solish mexanizmining har bir elementi, o'z navbatida, o'ziga xos kichik tizimni tashkil etadi. Chunonchi:

– huquq normalarining yaratilish bosqichiga muvofiq keladigan tizimga huquqiy ong, huquq ijodkorligi, normativ-huquqiy hujjatlar, huquqni tizimlashtirish, yuridik texnika va boshqalar kiradi;

– huquq normalarining amal qilish bosqichidagi huquqiy munosabatlar tizimiga huquq subyeksi, yuridik faktlar, umumiy va konkret munosabatlar kiradi;

– huquq va majburiyatlarni amalga oshirish tizimiga huquqiy munosabat qatnashchilarining muayyan xatti-harakatlari, huquqni qo'llash hujjatlari kiradi.

Yuqorida sanab o'tilgan tizimlarni huquqiy tartibga solish jarayonining bo'g'inlari deb atash mumkin. Ushbu jarayonda amal qiladigan elementlarning bir butunligi huquqiy tartibga solish mexanizmini tashkil etadi¹.

17.2. Huquqiy tartibga solish

Huquqiy tartibga solish – huquqiy vositalar yordamida amalga oshiriladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish,

---

¹ Одилқориев Х.Т., Тультеев И.Т. ва бошқ. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик / проф. Х.Т. Одилқориев таҳрири остида. – Т.: Shaq, 2009. – Б. 475–477.

muhofaza qilish, ijtimoiy ehtiyojlardan kelib chiqqan holda ularni rivojlantirish maqsadida ushbu ijtimoiy munosabatlarga samarali, tashkiliy-huquqiy ta'sir ko'rsatish jarayonidir.

Huquqiy tartibga solish kishilarning xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlarga huquqiy vositalar yordamida maqsadli ta'sir etish hamdir. Huquqiy tartibga solishning muhim xususiyati shundaki, u ijtimoiy munosabat ishtirokchilarining yuridik huquq va majburiyatlarini belgilaydi, huquqlar ro'yobga chiqarilishini va majburiyatlar bajarilishini ta'minlaydi.

17.3. Huquqiy vositalar tushunchasi, belgilari va turlari

Huquqiy vositalar – bu muayyan ko'rsatmalarda va xatti-harakatlarda namoyon bo'ladigan huquqiy hodisa bo'lib, uning yordamida huquq subyektlarining manfaatlari amalga oshiriladi va ijtimoiy foydali maqsadlarga erishish ta'minlanadi.

Huquqiy vositalar sifatida huquq normalari va prinsiplari, huquqni qo'llash aktlari, shartnomalar, yuridik faktlar, subyektiv huquq va yuridik majburiyatlar, taqiqlar, imtiyozlar, rag'batlantirish va jazo choralari, huquq va majburiyatlarni amalga oshirish hujjatlari va boshqalarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Huquqiy vositalarning quyidagi belgilari mavjud:

1. Ular huquq subyektlarining manfaatlarini amalga oshirishning va ijtimoiy foydali maqsadlarga erishishni ta'minlashning umumlashgan yuridik uslublari hisoblanadi (aynan ushbu holatda huquqning ijtimoiy qimmati namoyon bo'ladi).

2. Huquqiy vositalar huquqning axborot – energetik sifati va resurslarini o'zida namoyon qiladi. Ular, o'z navbatida, huquqiy munosabat ishtirokchilarining manfaatlarini amalga oshirish yo'lida turgan to'siqlarni bartaraf etishga qaratilgan bo'ladi.

3. Huquqiy vositalar huquqning ta'sir etish va huquqiy tartibga solish mexanizmi hamda huquqiy rejimlarning asosiy faoliyat yurituvchi qismi hisoblanadi.

4. Huquqiy vositalar yuridik oqibatlariga, muayyan natijalarga va u yoki bu darajada huquqiy tartibga solishning samaradorligiga olib keladi.

5. Davlat tomonidan ta'minlanadi.

Huquqiy vositalarni quyidagi bir qator mezonlar bo'yicha tasniflash mumkin:

– murakkablik darajasiga ko'ra huquqiy vositalar birlamchi va kompleks turlarga bo'linadi. Bunda birlamchi huquqiy vositalar sifatida subyektiv huquq va yuridik majburiyatlar, rag'batlantirish va jazolash, imtiyoz va taqiqlarni ko'rsatib o'tish mumkin. Kompleks xarakterdagi huquqiy vositalar esa shartnoma, huquq normalari, huquq institutlari, huquqiy rejim va boshqalardan iborat bo'ladi;

– amalga oshirish funksiyalariga ko'ra: tartibga solish (reguliyativ) va muhofaza etish;

– huquqiy tartibga solish predmetiga ko'ra: konstitutsiyaviy, ma'muriy, jinoiy va boshqalar;

– yuridik tavsifiga ko'ra: moddiy va protsessual;

– normalarni qo'llash natijasida kelib chiqadigan oqibatlarning ahamiyatiga ko'ra: oddiy (masalan, jarima) va maxsus (masalan, umrbod ozodlikdan mahrum etish);

– amalda bo'lish muddatiga ko'ra: doimiy (masalan, fuqarolik) va vaqtinchalik (masalan, mukofot);

– huquqiy tartibga solish turiga ko'ra: normativ (masalan, huquq normalarida belgilab qo'yilgan taqiqlar) va individual (masalan, huquqni qo'llash aktlari);

– axborot-ruhiy yo'nalishiga ko'ra: rag'batlantiruvchi (imtiyozlar) va cheklovchi (masalan, muayyan xatti-harakatni to'xtatib qo'yish) va boshqalar.

17.4. Huquqiy rejimlar (tartiblar) tushunchasi, belgilari va turlari

Bugungi kunda huquqiy rejim tushunchasi yuridik fan sohasida tobora mustahkam o'ringa ega bo'lmoqda. Huquqiy rejimni muayyan obyektning belgilangan holati, undan foy-

dalanish, egalik qilish, tasarruf etish hamda tegishli sohada yuzaga keladigan munosabatlarning tartibi sifatida tavsiflash mumkin.

Huquqiy rejim – davlat tomonidan huquq normalari ko‘rinishida o‘rnatiladigan huquqiy tartibga solishning maxsus usuli.

Yuqoridagi ta‘rifdan ham ko‘rinib turibdiki, huquqiy rejim muayyan tartibning mavjudligi bilan bog‘liqdir. O‘z navbatida, tartib bir harakatdan keyin boshqa harakatni amalga oshirishning texnologik ketma-ketligini namoyon etadi.

Huquqiy rejimlar jamiyat hayotining muayyan sohasida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlar guruhini barqaror normativ tartibga solishni ta‘minlaydi hamda muayyan obyektlardan samarali foydalanishga ko‘maklashadi¹.

Har qanday huquqiy rejimning samarali faoliyati, **birinchidan**, mantiqiy asoslantirilgan, **ikkinchidan**, oldingi harakatdan keyin qonuniy va ketma-ketlik asosida harakat qilish zarurligini ko‘zda tutadi.

Huquqiy rejimlarning quyidagi belgilari mavjud:

- ular qonun hujjatlarida belgilab qo‘yiladi va amal qilishi davlat tomonidan ta‘minlanadi;
- ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohasini maxsus shaklda tartibga solishni maqsad qilib qo‘yadi;
- muayyan huquqiy vositalardan tashkil topgan huquqiy tartibga solishining maxsus tartibini namoyon etadi;
- alohida huquq subyektlarining manfaatlarini amalga oshirish uchun qulay yoki noqulay shart-sharoitlarni belgilab beradi.

¹ Малько А.В., Родионов О.С. Правовые режимы в российском законодательстве // Журнал российского права. 2001. – № 9.

17.5. Huquqiy rag'batlantirish tushunchasi, xususiyati, funksiyasi va turlari

Ma'lumki, kishilar ongi va xohish-irodasiga huquq yordamida ta'sir ko'rsatish ko'rinishlaridan biri bu muayyan faoliyat turlarini rag'batlantirish usuli hisoblanadi. **Huquqiy rag'batlantirish** – hurmatga sazovor ixtiyoriy xulq-atvorni yuridik ma'qullash shakli va chorasidir. Mazkur choraning ko'rilishi natijasida subyekt taqdirlanadi, uning uchun ijobiy oqibatlar ro'y bergan sanaladi.

Xususan, mamlakatimizda davlat mukofotlari va faxriy unvonlar – davlatning iqtisod, fan, madaniyat, san'at, Vattanni himoya qilish va ijtimoiy hayotning boshqa sohalaridagi yuksak xizmatlari uchun fuqarolarni rag'batlantirishning oliy shaklidir.

Ayni paytda huquqiy rag'batlantirishning qator belgilari mavjud. Avvalambor, huquqiy rag'batlantirish hurmatga sazovor va taqdirlashga loyiq xulq-atvor bilan bog'liq bo'ladi. Bunda shaxs davlat va jamiyat oldidagi o'z xizmatlari uchun shunday hurmatga sazovor bo'ladi. Ko'pincha rag'batlantirish bilan bog'liq hujjatning mazmunida xizmat to'g'risida bevosita fikr yuritiladi. Shu bois xizmat va rag'batlantirish o'rtasidagi bog'lanish yana bir karra ta'kidlanadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasida tegishli sohada o'rnak ko'rsatgan xodimlar uchun «O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi», «O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi» va boshqa unvonlar nazarda tutiladi.

Rag'batlantirishga loyiq xizmat deganda subyekt o'z vazifalarini namunali bajarishi yoki umume'tirof etilgan foydali natijaga erishishi bilan bog'liq bo'lgan va rag'batlantirishni qo'llash uchun asos bo'lib xizmat qiluvchi qonuniy xatti-harakat tushuniladi.

Rag'batlantirishga loyiq xizmat asosan quyidagi xususiyatlarda namoyon bo'ladi:

– ijtimoiy faol xulq-atvor va ijobiy vazifalarni bajarishda;

- shaxsning o‘z burchiga vijdonan munosabatda bo‘lishida;
- shaxs o‘z vazifalarini namunali bajarishi yoki umume’tirof etilgan foydali natijaga erishishida va boshqalar.

Rag‘batlantirishning belgilari quyidagilardan iborat:

1. Xatti-harakat bilan bog‘liq bo‘ladi. Bunda rag‘batlantirish, shaxsga tartibga soluvchi ta’sir ko‘rsatar ekan, ijtimoiy foydali xulq-atvorning muayyan turini qat’iy belgilamaydi, balki rag‘batlantirish to‘g‘risidagi normada ko‘rsatilgan oqibatlar maqbul va foydali ekanligiga ishora qiladi.

2. Rag‘batlantirish choralari ijobiy xulq-atvorni yuridik jihatdan ma’qullaydi.

3. Rag‘batlantirish jamiyat uchun ham, rag‘batlantirilayotgan subyekt uchun ham foydali bo‘lib, ularni ijobiy oqibatlar bilan qanoatlantirgan holda turli manfaatlarni uyg‘unlashtiradi.

4. Rag‘batlantirish ta’sirchan yuridik vosita hisoblanadi.

Huquqiy rag‘batlantirish nazorat qiluvchi, da’vat etuvchi, axborot berish, kafolatlash, taqsimlash va tarbiyalash funksiyalarini bajaradi. Huquqiy rag‘batlantirishning nazorat funksiyasi shaxsning muayyan faoliyatini muvofiqlashtiradi, da’vat etish funksiyasi majburiyatlarni oshirib bajarishga va ijtimoiy foydali ijobiy harakatlar sodir etishga da’vat qiladi. Baholash funksiyasi yordamida boshqaruvchi organ muayyan shaxsning taqdirlashga sazovor xulq-atvorini rasman ijobiy baholaydi, uni tan oladi va ma’qullaydi, faoliyatning jamiyat uchun foydalilik darajasini aks ettiradi. Kafolatlash funksiyasi intizom va tartibni mustahkamlash uchun qulay shart-sharoit yaratishni nazarda tutsa, taqsimlash funksiyasi namunali xulq-atvor uchun rag‘batlantirish choralarini mustahkamlab, subyektlarning shaxsiy manfaatlarini ifodalovchi muayyan ne’matlardan foydalanish shartlarini ham belgilaydi. Tarbiyalash funksiyasi shaxsda ijobiy ruhiy kayfiyat va qoniqish hissini uyg‘otadi, kishilarni tashabbuskorlikka, fidokorona mehnatga, ijodiy faoliyatga ruhlantiradi. Shunday qilib, rag‘batlantirish fuqarolarda

huquqiy ong, yuksak huquqiy madaniyat va ma'naviy fazilatlar shakllanishiga ko'maklashadi.

Shu o'rinda rag'batlantiruvchi sanksiyalar ko'plab normativ-huquqiy hujjatlarda mustahkamlanganligini qayd etib o'tish maqsadga muvofiq. Bunga O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi (180-modda – Mehnat uchun rag'batlantirish), O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-ijroiya kodeksi (102-modda – Rag'batlantirish choralari) va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar misol bo'la oladi.

Huquqiy rag'batlantirishning turlarini quyidagi mezonlar bo'yicha tasniflash mumkin:

- tartibga solish predmetiga ko'ra: ma'muriy, mehnat, jinoyat-ijroiya va boshqalar;
- yuridik tabiatiga ko'ra: moddiy-huquqiy va protsessual;
- qo'llash subyektlariga ko'ra: davlat va nodavlat;
- qo'llanish miqyosiga ko'ra: umumdavlat, mintaqaviy, mahalliy.

17.6. Huquqiy imtiyozlar tushunchasi, xususiyati, funksiyalari va turlari

Huquqiy imtiyoz deganda subyektga o'z manfaatlarini to'laroq qondirish imkonini beruvchi va qo'shimcha, alohida huquqlar (afzalliklar) berishda yoki majburiyatlardan ozod qilishda ifodalanuvchi subyekt holatini qonuniy ravishda yengillashtirish tushuniladi.

Mamlakatimizda demokratik yangilanishlar sharoitida davlat boshqaruvida ma'muriy usullar emas, balki ko'p jihatdan iqtisodiy usullar ustunlik qiladi. Bunday sharoitda imtiyozlarning ahamiyati ortadi. Zotan, aksariyat imtiyozlar hayot faoliyatining turli jabhalari, chunonchi, tadbirkorlik, moliya va ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy va demografik, madaniy va xayriya va boshqa sohalaridagi soliqlar bilan bog'liq bo'ladi.

Imtiyozlar, eng avvalo, ijtimoiy chora hisoblanadi. Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatda salbiy holatlarga barham berish va ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'lgan aholining ko'p son-

li qatlamlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida imtiyozlar tizimi tubdan o'zgartirib borilmoqda. Shu bilan birga, O'zbekiston huquqiy tizimida davlat qurilishi, mahalliy o'zini o'zi boshqarishni rivojlantirish va boshqa vazifalarni hal qilish uchun imtiyozlardan tobora faolroq foydalanilmoqda. Bu jihatlar so'nggi yillarda huquqiy imtiyozlarning maqomi ancha oshganligidan dalolat beradi. Darhaqiqat, endilikda imtiyozlar aholi muayyan guruhlarining holatini tenglashtiruvchi yuridik vositaga, ijtimoiy yordam ko'rsatish va qo'llab-quvvatlash usuliga aylanib bormoqda.

Huquqiy imtiyozlar uchun quyidagi belgilar muhim hisoblanadi:

a) huquqiy imtiyozlar subyektlarning manfaatlari yanada to'laroq qondirilishi, ularning hayot sharoitlari yengillashtirilishi bilan tavsiflanadi;

b) huquqiy imtiyozlar umumiy qoidadan istisno tariqasida qo'llaniladi va yuridik tabaqalashtirish usuli sifatida amal qiladi. Chunki imtiyozlar, avvalambor, shaxs maxsus huquqiy maqomining muhim qismi, subyektning asosiy huquq va erkinliklarini yuridik yo'sindagi alohida imkoniyatlar bilan to'ldirish mexanizmidir;

d) huquqiy imtiyozlar vakolatli davlat organlari tomonidan huquqiy hujjatlarda huquq ijodkorligining demokratik prinsiplariga muvofiq belgilab qo'yilgan istisno tariqasidagi qoidalar sifatida amal qiladi. Odatda, imtiyozlar huquqni qo'llash hujjatlari bilan emas, balki normativ-huquqiy hujjatlar bilan belgilab qo'yiladi.

Huquqiy imtiyozlarning asosiy maqsadi shaxs, ijtimoiy guruhlar va davlat manfaatlarini muvofiqlashtirish hisoblanadi. Ana shu asosiy maqsadga erishishga qaratilgan **huquqiy imtiyozlar** kompensatsiya qiluvchi va rag'batlantiruvchi funksiyalarni bajaradi.

Huquqiy imtiyozlarning turlari quyidagilardan iborat:

- huquqiy tartibga solish premetiga ko‘ra: konstitutsiyaviy, fuqarolik, ekologik va boshqalar;
- hajmiga ko‘ra: asosiy, qisman va qo‘shimcha;
- harakat qilish vaqtiga ko‘ra: doimiy va vaqtinchalik;
- mazmuniga ko‘ra: moddiy-huquqiy, ma‘naviy.

17.7. Huquqiy tartibga solish samaradorligi, belgilari va uni ta‘minlanish asoslari

Huquqiy tartibga solish samaradorligi – bu huquqiy tartibga solish maqsadi bilan erishilgan natija o‘rtasidagi nisbatdir.

Muayyan davlatda amalda bo‘lgan huquqiy tartibga solish mexanizmining samaradorligi ushbu jamiyatda mavjud bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy va ma‘naviy omillar bilan belgilanadigan vaziyatga bog‘liq bo‘ladi.

Huquqiy tartibga solish samaradorligi keng va serqirrali tushuncha bo‘lib, uning tarkibiy qismlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- amaldagi qonunchilik tizimining sifat jihati;
- huquqni qo‘llash faoliyatining samaradorligi;
- huquqni qo‘llash subyektlarining huquqiy ongi darajasi;
- aholining huquqiy ongi va madaniyati darajasi.

Huquqiy tartibga solish samaradorligini ta‘minlashning quyidagi asoslarini ko‘rsatib o‘tish mumkin:

– huquq ijodkorligi faoliyatini yanada takomillashtirish, ya‘ni bunda qonunchilik taxnikasiga qat‘iy amal qilish, ijtimoiy manfaatlarni to‘laroq e‘tiborga olish hamda huquq normalari amalda bo‘ladigan jamiyatdagi obyektiv qonuniyatlarni hisobga olish;

– huquqni qo‘llash jarayonini takomillashtirish. Bunda huquq ijodkorligi va huquqni qo‘llashning samarali uyg‘unligini ta‘minlash hamda jamiyatda qonuniylik va huquqiy tartibotni qaror toptirish;

– huquq subyektlarining huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish va boshqalar.

Nazorat uchun savollar:

1. Huquqiy tartibga solish usuli – jamiyatdagi mavjud ijtimoiy munosabatlarga huquqning ta'sirida qo'llaniladigan usul, vosita va yo'llar majmui. Huquqiy tartibga solish usuli uzoq tarixiy jarayonda shakllangan munosabat bo'lib, davlat undan huquqiy normalarni yaratishda va ijtimoiy munosabat ishtirokchilari o'rtasidagi huquqiy aloqalarni tartibga keltirishda foydalanadi. Agar huquqiy tartibga solish predmeti huquq nimani tartibga soladi degan savolga javob bersa, huquqiy tartibga solish usuli esa huquq shu ijtimoiy munosabatlarni qanday, qaysi yo'l, usul bilan tartibga soladi degan savolga javob beradi.

Huquqni sohalarga ajratish asosi sifatida huquqiy tartibga solish usulini muhokama qiling.

2. Kishilar ongi va xohish-irodasiga huquq yordamida ta'sir ko'rsatish ko'rinishlaridan biri bu muayyan faoliyat turlarini rag'batlantirish usuli hisoblanadi. Huquqiy rag'batlantirish hurmatga sazovor ixtiyoriy xulq-atvorni yuridik ma'qullash shakli va chorasidir. Mazkur choraning ko'rilishi natijasida subyekt taqdirlanadi, uning uchun ijobiy oqibatlar ro'y bergan sanaladi.

Huquqiy rag'batlantirishning xususiyati, funksiyasi va ijtimoiy ahamiyatini atroflicha muhokama qiling.

18-mavzu: QONUNIYLIK VA HUQUQIY TARTIBOT

18.1. Qonuniylik tushunchasi va prinsiplari

Qonuniylik va huquqiy tartibot birinchi navbatda shaxsning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Qonuniylik va huquq-tartibotning holatiga qarab shaxs erkinligi darajasi, uning huquq va erkinliklarining haqiqiyliigi, demokratiyaning darajasi va chinakamligi belgilanadi. Bugungi kunda shaxs manfaatlari davlat uchun ustuvorlik kasb etayotgan ekan, qonuniylik va huquqiy tartibotning bu tomoni ham davlat faoliyatining muhim maqsadlaridan biri hisoblanadi.

Qonuniylik va huquq-tartibotni mustahkamlash huquqiy davlatni shakllantirishning zarur sharti va vositasi hamda uning muhim tarkibiy qismlaridir. Mustahkam qonuniylik va huquq ustunligiga asoslangan tartib o'rnatilgan taqdirdagina davlat chinakam huquqiy bo'ladi.

Qonuniylikning mazmuni quyidagilarni nazarda tutadi:

1. Jamiyat va davlatda huquqiy qonunchilikning mavjudligini bildiradi, bu amaldagi qonunlar ideal huquqni, huquq prinsiplarini, umuminsoniy qadriyatlar, erkin demokratik jamiyat va huquqiy davlatga xos bo'lgan xususiyatlarni o'zida ifodalashi demakdir.

2. Qonunlarning huquqiyliigi Konstitutsiya va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning xalqaro huquq prinsiplari va normalariga, xalqaro andozalarga, insonning ajralmas huquqlariga mos kelishini bildiradi.

3. Normativ-huquqiy hujjatlar tizimi iyerarxiyasiga tatbiqan Konstitutsiya va qonunlar oliy yuridik kuchga ega. Ushbu holat qonunlar ijrosini ta'minlashga qaratilgan qonunosti hujjatlarining qat'iy ravishda ularga mos bo'lishini taqozo etadi.

4. Konstitutsiya va boshqa qonunlar amal qilishining samarali himoyasi qonuniylikni anglatadi.

Qonuniylik – bu huquq subyektlari tomonidan normativ-huquqiy hujjatlarga to'la va aniq amal qilinishidir. Qonuniylik – huquq va hokimiyat, huquq va davlatning uzviy bog'liqligida o'z ifodasini topadigan, ijtimoiy-siyosiy hayotga huquqiy tus beradigan keng ma'nodagi siyosiy-huquqiy hodisa.

Qonuniylik – ijtimoiy hayotda huquq va qonun ustuvorligidan, ijtimoiy munosabatlarning barcha ishtirokchilari tomonidan huquq normalarini og'ishmay amalga oshirish, mansabdor shaxslar faoliyatidagi huquqbuzarlik va zo'ravonlikka qarshi izchil kurashish, jamiyatda tartib va uyushqoqlikni ta'minlashdan iborat ijtimoiy-siyosiy rejimdir.

Qonuniylikning asosiy tamoyillari:

1. Konstitutsiya va qonunlarning boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga nisbatan ustunligi.
  2. Huquq subyektlarining qonun va sud oldidagi tengligi.
  3. Hokimiyat organlari va mansabdor shaxslarning faoliyatida zo'ravonlikka yo'l qo'yilmasligi.
  4. Inson (fuqarolar) huquq va erkinliklarini kafolatlanganligi.
  5. Normativ-huquqiy hujjatlarni mamlakatning butun hududida bir xil qo'llanilishi va talqin etilishi.
  6. Maqsadga muvofiqlikning qonuniylikka qarshi qo'yilmasligi.
  7. Qonuniylikning madaniyat bilan uzviy bog'liqligi.
- Adabiyotlarda huquqiy qonuniylik haqida ham gap yuritiladi. Huquqiy qonuniylik prinsipi – huquq normalariga ijtimoiy

munosabatlarning barcha subyektlari tomonidan rioya qilish rejimi «yozilgan» huquqni haqiqiy huquqqa aylantirish usuli, inson va jamiyat huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlari amalga oshirilishini kafolatlash shakli.

18.2. Qonuniylik kafolati tushunchasi va turlari

Qonuniylik kafolati – bu qonun va qonun osti hujjatlari amal qilishini ta'minlovchi, fuqarolarning huquqlarini hamda davlat, jamiyat manfaatlarini to'siqlarsiz amalga oshiruvchi usullari, shart-sharoitlaridir.

Qonuniylikni amalga oshirish kafolatining turlari:

1) iqtisodiy (jamiyatning iqtisodiy rivojlanish darajasi, mulkchilikning turli shakllari, iqtisodiy erkinlik va boshqalar);

2) siyosiy (konstitutsiyaviy tuzumning demokratlashtirilish darajasi, jamiyatning siyosiy tizimi, siyosiy plyuralizm (fikrlar xilma-xilligi) ko'ppartiyaviylik, hokimiyat vakolatlarining bo'linishi va boshqalar);

3) tashkiliy (qonun hujjatlariga amal qilinishini nazorat qiluvchi maxsus organlar, ya'ni sud, ichki ishlar, prokuratura va boshqalarning faoliyati);

4) huquqiy (qonuniylikni amalga oshirish uchun barcha huquqiy normalarni bajarish, huquqbuzarliklarning oldini olish, uni buzgan kishilarga nisbatan tegishli jazo choralarini qo'llash);

5) jamoatchilik (jamoat birlashmalari, siyosiy partiyalar, ommaviy harakatlar va boshqa fuqarolik jamiyati institutlari hamda fuqarolarning qonuniylik va huquq-tartibotni mustahkamlashda ishtirok etishi).

18.3. Huquqiy tartibot tushunchasi va uning obyektiv zaruriyati

Huquqiy tartibot – bu huquq subyektlarining huquq normalarida belgilangan qoidalarga to'la va aniq rioya qilishlari natijasida o'rnatiladigan ijtimoiy munosabatlar tizimidir.

Huquq, qonuniylik, huquq-tartibot davlat va jamiyat hayoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Huquqiy tartibotning xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

- u huquq normalarida ko'zda tutilgan bo'ladi;
- muayyan huquq normalarini hayotga tatbiq etish natijasida yuzaga keladi;
- davlat tomonidan ta'minlanadi;
- kishilar hayotini yengillashtirib, ularning yanada erkin bo'lishlari hamda ijtimoiy munosabatlarni tashkiliy jihatdan yuzaga kelishi va amalda bo'lishi uchun shart-sharoit yaratadi;
- qonuniylikning natijasi sifatida yuzaga chiqadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Huquqiy qonuniylikning boshqalardan farqlanuvchi xususiyati shundan iboratki, hozirgi zamon fuqarolik jamiyatida huquq davlat hokimiyatiga bog'liq bo'lmagan holda obyektiv tarzda mavjud bo'ladi. Bu yerda endi demokratik huquqiy prinsiplar, xususiyl huquq bilan bir qatorda inson huquqi ham fundamental huquqqa aylanadi. Shunday ekan, huquqiy qonuniylik fuqarolik jamiyatiga muvofiq keladigan, insonparvarlik tarafidan uning xususiyatlarini ochib beruvchi hamda mohiyat-e'tibori bilan davlat huquqidan sifat jihatidan farqlanuvchi kategoriyadir. U faqat qonunning oddiy «umummajburiyligi»ni emas, balki huquqning hukmronligi, ustuvorligini, inson huquqlariga asoslangan huquq boshqaruvini ifodalaydi.

Huquqiy qonuniylikka erishish va uni fuqarolik jamiyatini shakllantirishdagi o'rnini muhokama qiling.

2. Huquqiy tartibot – bu huquq subyektlarining huquq normalarida belgilangan qoidalarga to'la va aniq rioya qilishlari natijasida o'rnatiladigan ijtimoiy munosabatlar tizimidir. Huquqiy tartibot jamiyatda qonuniylikning natijasi sifatida yuzaga keladigan ijtimoiy voqelikdir.

Shu ma'noda qonuniylik bilan huquqiy tartibot o'rtasida qanday nisbiy aloqadorlik mavjudligini muhokama qiling.

19-mavzu: DAVLAT VA HUQUQNING RIVOJLANISH ISTIQBOL VA YO'LLARI

19.1. Fuqarolik jamiyati tushunchasi, belgilari, tarkibiy elementlari

Davlat va jamiyat qadimdan bir-biri bilan o'zaro uyg'unlikda rivojlanib kelayotgan ijtimoiy hayot birliklari hisoblanadi. Davlat kishilik jamiyati shakllanishining muayyan bosqichida vujudga kelgan. O'z o'rnida fuqarolik jamiyati insoniyat tomonidan asos solingan davlat va jamiyat hayotining eng oliy shaklidir.

Fuqarolik jamiyati to'g'risidagi g'oyalar va ta'limotlar XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab hayotga joriy etilayotgan bo'lsa-da, ushbu hodisa va uni tashkil etgan tarkibiy unsurlar azal-azaldan insoniyat tafakkuriga begona bo'lmagan.

Fuqarolik jamiyati tarixiy taraqqiyotning, insoniyat sivilizatsiyasi madaniy-ma'rifiy yuksalishining yetuklik darajasidir. Mazkur jamiyat ijtimoiy munosabatlarning oqilona huquqiy tartibga solinganligi, umuminsoniy demokratik qadriyatlar va institutlar qaror topganligi, adolatli qonunlar tizimi shakllanganligi, davlat va barcha fuqarolik jamiyati institutlari xalq va fuqarolar manfaati uchun faoliyat ko'rsatadigan, fuqarolari komillikka, yuksak ma'naviy-ma'rifiy hamda madaniy sifatlarga erishganligi bilan ta'riflanadi. Fuqarolik jamiyatini barpo etish, eng avvalo, inson, jamiyat va davlatning o'zaro ma'rifiy aloqadorligi bo'lib, unda inson, uning huquqlari va manfaatlari ustuvor ahamiyatga ega. Bunday jamiyatda mavjud bo'ladigan ijtimoiy muhit davlatning qonunlar doirasida faoliyat ko'rsatishiga, o'z navbatida, fuqarolarning huquqlari va erkinliklari to'la-to'kis ta'minlanishiga sharoit yaratadi.

Fuqarolik jamiyati – har bir inson manfaatini ustuvor biluvchi, huquqiy an'ana va qonunlarga hurmat muhiti shakllantirilgan, umuminsoniy qadriyatlar e'zozlanadigan, inson huquqlari va erkinliklari so'zsiz ta'minlanadigan, davlat hokimiyatining samarali jamoatchilik nazorati mexanizmlari vujudga keltirilgan, insoniy munosabatlar chuqur ma'naviy-madaniy qadriyatlarga tayanadigan erkin demokratik huquqiy jamiyatdir.

Fuqarolik jamiyatining quyidagi asosiy belgilari va xususiyatlarini ko'rsatib o'tish mumkin:

1. Jamiyat va shaxs ehtiyojlari tizimida faol ijobiy faoliyat va mehnatning roli alohida mazmunga ega bo'lishi.

2. Jamiyat mazmuni, uning rivojlanish qonuniyatlari mohiyatining xususiy mulkchilik munosabatlari orqali belgilanishi.

3. Fuqarolarning yuridik jihatdan bir xil maqomga egaligi va qonun oldida tengligi. Jamiyatda adolatli sud tizimining qaror topishi.

4. Shaxsning xususiy hayoti va iqtisodiy faoliyatiga davlat aralashuvining qonun doirasida cheklanishi. Huquqiy davlatchilikning mavjud bo'lishi.

5. Shaxsning davlat hokimiyatiga nisbatan mulkiy va iqtisodiy mustaqilligi.

6. Davlat, davlat idoralari va fuqarolar huquqning teng subyekti sifatida munosabatga kirisha olishi, ularning sudda teng taraflar sifatida maydonga chiqa olishi. Fuqarolar huquqlarini kafolatlash mexanizmlarining yaratilganligi.

7. Fuqarolik jamiyatining tarkibiy institutlari, jumladan, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tizimining mavjudligi.

8. Jamiyatning yuksak ma'naviy-madaniy va axloqiy rivojlanganligi, insonlar o'rtasidagi munosabatlar o'zaro hurmat doirasida, shaxs qadrini e'zozlash asosiga qurilganligi va boshqalar.

Fuqarolik jamiyatini shakllantirish uchun uning institutlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. **Fuqarolik jamiyati institutlarini quyidagi mezonlar bo'yicha tasniflash mumkin:**

1. Iqtisodiy sohadagi manfaatlarni qanoatlantiruvchi tuzilmalar: xususiy mulk asosida vujudga keladigan va faoliyat yuritadigan nodavlat tashkilotlari; tadbirkorlar uyushmalari (palatasi) va boshqalar.

2. Ijtimoiy sohadagi manfaatlarni ifodalovchi tuzilmalar: oila hamda uning manfaatlarini aks ettiruvchi maxsus tashkilotlar; ta'lim-tarbiya muassasalari (maktab, o'rta maxsus va oliy ta'lim muassasalari); fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari; mustaqil ommaviy axborot vositalari; diniy tashkilotlar; milliy-madaniy markazlar; ixtiyoriy ko'ngilli jamiyatlar; jamoatchilik fikrini aniqlash va o'rganish institutlari; turli ijtimoiy ixtiloflarni adolatli hal etuvchi tuzilmalar va boshqalar.

3. Siyosiy sohadagi manfaatlarni aks ettiruvchi institutlar va tuzilmalar: siyosiy partiyalar; ijtimoiy-siyosiy harakatlar; inson huquqlarini himoya qiluvchi institutlar va boshqalar.

O'z navbatida, fuqarolik jamiyati institutlarining mamlakat hayotidagi o'rni va ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- aholini turli ijtimoiy guruhlarini manfaatlarini ifoda etadi;
- fuqarolar ongida demokratik qadriyatlarni mustahkamlashda, ularning siyosiy va fuqarolik faolligini oshirishda, mamlakatda ro'y berayotgan demokratik o'zgarishlarning ko'lamini kengaytirish va chuqurlashtirishda muhim omil sanaladi;

- ular davlat va hokimiyat tuzilmalari faoliyati ustidan jamoatchilik nazorati olib borishning asosiy vositasi hisoblanadi;

- butun jamiyat ahamiyatiga molik masalalarni hayotga tatbiq etishda ular davlatning teng huquqli ijtimoiy sherigi, hamkori hisoblanadi;

– nodavlat notijorat tashkilotlarning rivojlangan tizimi jamiyatda manfaatlar uyg'unligini qaror toptiradi va mustahkamlaydi.

19.2. Fuqarolik jamiyatining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy asoslari

Fuqarolik jamiyati nihoyatda murakkab hamda serqirra ijtimoiy hodisadir. Shu bois uni iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy-axloqiy asoslar bo'yicha ta'riflash mumkin.

Iqtisodiy asos. Fuqarolik jamiyati xususiy mulkchilikka keng yo'l beruvchi va unga asoslanuvchi bozor iqtisodiyoti munosabatlariga hamda erkin iqtisodiy faoliyat ta'minlangan shart-sharoitga tayanadi. Aynan xususiy mulkchilik muhiti va munosabatlari qaror topgan jamiyatda shaxsning mulkiy mustaqilligi, iqtisodiy faoliyat yuritishdagi erkinligi ta'minlanadi.

Fuqarolik jamiyati konsepsiyasini yaratishga katta hissa qo'shgan nemis faylasufi Gegel, ushbu jamiyatni ishlab chiqarish munosabatlari majmui sifatida tushungan. U bunda ikki asosiy prinsipni ajratib ko'rsatgan:

birinchidan, shaxslar o'z xususiy manfaatlaridan kelib chiqib harakat qiladi;

ikkinchidan, insonlar shunday ijtimoiy munosabatlar tizimini vujudga keltiradiki, bunda har kim boshqa shaxsga bog'liq bo'ladi.

Xususiy mulkchilikka asoslangan ijtimoiy tuzilma bo'lmish fuqarolik jamiyati bozor iqtisodiyoti munosabatlari tizimidan iboratdir. Bunday munosabatlarga ishlab chiqarishdagi raqobat va unda hokimiyatning ma'muriy aralashuvini cheklash orqali erishiladi. Fuqarolik jamiyati insonning ijodiy faolligini namoyon etishga yo'l ochuvchi munosabatlar shakllangan taqdirda zohir bo'ladi.

O'zbekistonda ham xususiy mulkchilikka asoslangan munosabatlar tizimi qaror topmoqda, tadbirkorlikka, kichik va o'rta biznesga keng yo'l ochilib, tegishli tashkiliy va huquqiy mexanizmlar vujudga keltirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi-

ning Konstitutsiyasi fuqarolik jamiyatining qaror topishini xususiy mulkning qat'iy mavqega ega bo'lishi bilan bog'laydi.

Siyosiy asos. Siyosiy nuqtai nazardan baholaganda, fuqarolik jamiyatidagi siyosiy tizim va siyosiy boshqaruvning mazmun-mohiyatini huquqiy davlatchilik ifoda etadi. Boshqacha aytganda, huquqiy davlat fuqarolik jamiyatining siyosiy mohiyatini, siyosiy shaklini tashkil etadi. Bu ikki hodisaning o'zaro munosabati shakl bilan mazmunning o'zaro aloqadorligini aks ettiradi. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, fuqarolik jamiyati to'la ma'noda mavjud bo'lishining sharti huquqiy davlatning mavjudligidir. Va, aksincha, huquqiy davlat faqat fuqarolik jamiyatidek ijtimoiy makonda qaror topishi va faoliyat yuritishi mumkin.

Fuqarolik jamiyatining siyosiy tavsiflanishi faqat davlat tuzilmalarini rivojlantirishdan iborat emas. Buning uchun jamiyatda tom ma'nodagi ko'ppartiyaviylik, jamoat va nodavlat tashkilotlarning keng ko'lamlı tizimi, tadbirkorlar uyushmalari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tizimi vujudga keltirilishi lozim.

Fuqarolar va ularning uyushmalari davlat idoralari bilan muloqotda huquqning teng subyektlari sifatida munosabatga kirishadi. Basharti bu teng huquqiy munosabatlarda tomonlardan birining huquqiga, manfaatiga putur yetkazilsa, u sudga murojaat etishi va qonuniy asoslarda sud tartibida o'z huquqini tiklashga erishishi mumkin.

Ma'naviy-axloqiy asos. Fuqarolik jamiyati chuqur ma'naviy, yuksak madaniy insoniy munosabatlarga tayana-di. Bu jamiyatning ma'naviy hayotida inson benihoya darajada ulug'lanadi, umuminsoniy qadriyatlar e'zozlanadi, ular mo'tabar va muqaddas sanaladi. Bunda insonning qadr-qimmati, adolatparvarlik va insonparvarlik kabi oliy qadriyatlar odamlar o'rtasidagi munosabatlarning belgilovchi mezonı sifatida maydonga chiqadi.

Demokratik islohotlar davrida ma'naviyatni yuksaltirishga asosiy e'tibor qaratilayotgani bejiz emas. Zero, ma'naviyat

insoniyat ichki dunyosining ko'zgusi, tafakkuri, ongi va fikr yuritish tarzining mazmun-mohiyatini aks ettiruvchi yuksak ijtimoiy qadriyatdir. Insoniyat hamisha ezgulikka, ma'naviy barkamollikka intilib yashaydi.

Fuqarolik jamiyatida erkinlik, qonun oldida barchaning tengligi, ijtimoiy adolatning ta'minlanishi hamma fuqarolarning ijodiy salohiyati va iste'dodining bevosita ro'yobga chiqarilishiga imkoniyat yaratiladi.

19.3. Huquqiy davlat nazariyasi

Davlatni o'z faoliyatini qonun asosida amalga oshiradigan tashkilot sifatida tushunish bilan bog'liq g'oyalar insoniyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlaridayoq shakllana boshlagan.

Bunda hokimiyat faoliyatining adolat talablariga mos bo'lishi zarurligi haqidagi g'oyalar ilgari surilgan. Xususan, antik davr mutafakkirlaridan biri Aflotun (miloddan avvalgi 427–347-yillar) bu borada shunday deb yozgandi: «Qonun kuchga ega bo'lmagan va kimningdir hukmi ostida bo'lgan davlatning tez halokatga uchrashini ko'raman». Yana bir yunon mutafakkiri Arastu (miloddan avvalgi 384–322-yillar) ham tabiiy huquq nuqtai nazaridan oqilona qonunlar boshqaruvi konsepsiyasini asoslab bergan. «Shunday qilib, – deb yozgandi u, – kimki qonun hukmronlik qilishini talab etsa, u ilohiyot va aql hukmronligini talab qilganday bo'ladi, kimki odam hukmronlik qilishini talab etsa, bunga o'z talabini, hirsini kiritadi, zero, bunday tuyg'u insonga xos emas, hukmdorlar garchi eng yaxshi odamlar bo'lsada, g'azab ham ularni chin yo'ldan ozdiradi, bunga qarama-qarshi o'laroq, qonun bu bosiq, vazmin aqlidir».

Huquqiy davlat haqidagi g'oyalar Yevropada o'rta asr va yangi davr mutafakkirlari ijodida yanada rivojlantirildi. Bodening fikriga ko'ra, davlat yacheykasi oila sanaladi. O'z maqsadlariga ko'ra oila boshlig'i – davlat hokimiyatining timsoli va in'ikosidir. Davlat siyosiy tashkilot sifatida shartnoma asosida vujudga keladi. Uning asosiy maqsadi – jamoa orasida tinch-

likni kafolatlash, jamoani tashqi xavfdan himoya qilish hamda kishilarning chinakamiga baxtli-saodatli bo'lishlari to'g'risida qayg'urishdir.

Huquqiy davlatchilik konsepsiyasining ishlab chiqilishiga yevropalik mutafakkirlardan G. Grotzly, B. Spinoza, T. Gobbs, J. Lokk, Sh. Monteske, D. Didro, P. Golbax, T. Jefferson kabilari ham salmoqli hissa qo'shgan.

19.4. Huquqiy davlatning asosiy belgilari va prinsiplari

Huquqiy davlat – bu huquqiy asosda tashkil topadigan va jamiyat hayotining barcha sohalarida huquq ustuvorlik qiladigan davlat. Huquqiy davlat ayni paytda huquq ustunligi ta'minlangan, hokimiyatni taqsimlash prinsipi izchil amalga oshirilgan, shuningdek inson va fuqaro huquqlari va erkinliklari tan olingan va kafolatlangan demokratik davlat hamdir.

«Huquqiy davlat siyosiy hokimiyatni tashkil etishning alohida shaklidir. U qonunning ustunligi va hokimiyatning legitimligi, huquqning baland nufuzi va samaraliligi bilan tavsiflanadi, shaxsning huquqiy himoyalanganlik holatini va u demokratik huquq va erkinliklardan o'z qonuniy manfaatlarini yo'lida moneliksiz foydalanishini kafolatlaydi»¹.

Huquqiy davlatning prinsiplari – bu huquqiy davlatni tashkil etish va uning faoliyatini amalga oshirishning rahbariy boshlang'ich, asosiy qoidalari.

Huquqiy davlatning prinsiplari:

- huquqning ustunligi;
- hokimiyat vakolatlarining taqsimlanganligi;
- sudning mustaqilligi;
- inson huquq va erkinliklarining kafolatlanganligi va boshqalar.

¹ Исламов З., Аббосхўжаев С. Конституция – ҳуқуқ устунлиги асоси. – Т.: Ўзбекистон, 2012. – Б. 244.

Huquqiy davlatning belgilari quyidagilar:

- davlat va davlat organlarining huquq bilan aloqadorligi;
- demokratik huquq va erkinliklar bilan bog‘liq barcha institutlarning mavjudligi;
- inson (fuqarolar) huquq va erkinliklarining davlat tomonidan e‘lon qilinganligi, himoya qilinishi va kafolatlanishi;
- rivojlangan fuqarolik jamiyatining mavjudligi;
- davlat va shaxsning o‘zaro mas‘ulligi va boshqalar.

19.5. Huquq ustunligi konsepsiyasi

Huquq ustunligi («rull of law») – huquqiy davlatning eng muhim prinsipi hisoblanadi. Huquq ustunligi davlat va uning mansabdor shaxslarining, davlat organlarining, fuqarolar va ularning turli tuzilmalarining faoliyati huquq bilan bog‘liqligi, huquqqa mos holda amalga oshirilishidir. Huquq ustunligi, shuningdek qonun hujjatlarida erkinlik, tenglik va adolat kabi umuminsoniy-axloqiy qadriyatlarning ifodalanishini va eng muhimi ularning huquqni qo‘llash amaliyotiga to‘siqlarsiz joriy qilinishini nazarda tutadi.

Huquq ustunligi prinsipi xalq hokimiyatchiligining, ya‘ni demokratiya va demokratik boshqaruvning eng muhim jihatlari, chunonchi, hokimiyat qarorlari xalqning kelishuvga asoslanishi, zo‘ravonlikning oldini olish, shaxs huquq va erkinliklarni himoya qilish kabi g‘oyalarni o‘zida aks ettirganligi bilan alohida ahamiyatga ega.

Huquq ustunligini ta‘minlash – shaxs, oila, jamiyat va davlatning huquq va manfaatlarini muhofazasini kuchaytirishda, aholining huquqiy ongi va madaniyatini oshirishda, fuqarolarni qonunga bo‘ysunish va hurmat ruhida tarbiyalashda muhim vosita bo‘lib, u chinakam demokratik huquqiy davlat va erkin fuqarolik jamiyatini barpo etishning nafaqat maqsadi, balki uning eng muhim sharti hisoblanadi.

Huquq ustunligi prinsipining mazmuni huquq va davlatning o‘zaro nisbati, davlat va uning institutlari huquqqa bo‘ysunishi bilan tavsiflanadi. Yuridik adabiyotlarda huquq us-

tunligi bilan qonun ustunligi farqlanadi. Chunki har qanday qonun doimo huquqiy xarakterga ega bo'lmashligi, ya'ni o'zida insonga huquq beradigan, uning erkinligi, tengligi, ijtimoiy xavfsizligini ta'minlaydigan qoidani ifodalamasligi bois huquq va qonun tushunchasi bir-biriga mos kelmasligi mumkin. Qonun ustunligi – bu barcha davlat organlari, mansabdor shaxslar, jismoniy va yuridik shaxslar faoliyatida qonunning ustuvorligi hamda unga rioya etilishidir.

Huquq ustunligi prinsipi ham amaliy yuridik kategoriya, ham falsafiy-huquqiy konsepsiya sifatida namoyon bo'ladi. **Xalqaro standartlar huquq ustunligi konsepsiyasining quyidagi asosiy prinsiplarini nazarda tutadi:**

- xalqaro huquqning milliy huquqqa nisbatan ustuvorligi;
- inson huquq va erkinliklarining davlat manfaatlaridan ustuvorligi;
- huquqning qonundan ustunligi va qonunlarning mam-lakat Asosiy Qonuniga zid kelishiga yo'l qo'yilmasligi;
- qonun ustunligi va uning samarali amalga oshirilishi;
- hokimiyat vakolatlarining taqsimlanishi, qonunchilik, ijro va sud hokimiyati organlarining o'zaro aloqadorligi prinsipi;
- odil sudlovga bo'lgan huquqning ta'minlanishi;
- shaxsiy erkinlik va shaxsiy qadr-qimmatning himoya qilinganligi, shaxslarning manfaatiga qarshi qaratilgan hokimiyatning har qanday xatti-harakatlarining jiddiy cheklanganligi;
- korrupsiyaning yo'qligi;
- axborotni erkin olish va undan foydalanish imkoniyatining mavjudligi;
- huquqiy davlatning muhim prinsipi sifatida sudlarning mustaqilligi¹.

Huquq ustunligi – bu erkinlik, tenglik va adolatga asoslangan huquqning davlat va jamiyat hayoti barcha sohalarida, huquq ijodkorligi va huquqni qo'llash amaliyotida ustun ekanligi so'zsiz tan olinishidir.

¹ Каньязов Е.С. Верховенства права – индикатор современной демократии // Верховенства права в обеспечении прав человека. Республиканская научно-практическая конференция. – Т.: ТГЮУ, 2018. – С. 6.

Nazorat uchun savollar:

1. Huquqiy davlat – bu davlat huquqiy asosda tashkil topadigan va jamiyat hayotining barcha sohalarida huquq ustuvorlik qiladigan davlat. Huquqiy davlat nazariyasini yaratishda XVII–XVIII asrlarda yashab o'tgan yevropalik mutafakkirlar muhim o'rin tutgan.

Ushbu mutafakkirlar va ularning huquqiy davlat haqidagi qarashlarini muhokama qiling.

2. Fuqarolik jamiyati nihoyatda murakkab hamda serqirra ijtimoiy hodisa bo'lib, u muayyan institutlardan tashkil topadi va bunda davlat hokimiyati hamda o'zini o'zi boshqarish organlarining o'zaro munosabati yangi asoslarda shakllanadi.

Fuqarolik jamiyati institutlarini qanday mezonlar bo'yicha tasniflash mumkinligini muhokama qiling.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Rahbariy adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 48 б.

2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 104 б.

3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.

4. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т., 2017. – 592 б.

5. Мирзиёев Ш.М. Конституция – эркин ва фаровон ҳаётимиз, мамлакатимизни янада тараққий эттиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 25 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи. 2017 йил 8 декабрь.

6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 24.01.2020 й. <https://president.uz/uz/lists/view/3324>.

7. Мирзиёев Ш. Конституция ва қонун устуворлиги – ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг энг муҳим мезонидир. <https://president.uz/uz/lists/view/3119>.

8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг биринчи йиғилишидаги нутқи. <https://president.uz/uz/lists/view/3303>.

9. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис Сенатининг биринчи мажлисидаги нутқи. <https://president.uz/uz/lists/view/3304>.

10. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги нутқи. 22.01.2020 й. <https://president.uz/uz/lists/view/3310>.

2. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2019. – 80 б.

2. Ўзбекистон Республикасининг «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрири) // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 52-сон, 583-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда.

3. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги Конституциявий қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002 й., 12-сон, 213-модда, 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда.

4. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги Конституциявий қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002 й., 12-сон, 215-модда, 2003 й., 5-сон, 67-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 37-сон, 978-модда.

5. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 9–10-сон, 136-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда.

6. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг регламенти тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 9–10-сон, 137-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда.

7. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрири) // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 9–10-сон, 138-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 39-сон, 457-модда.

8. Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрири) // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 й., 1–2-сон, 10-модда; 2004 й., 1–2-сон, 18-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2011 й., 16-сон, 162-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2017 й., 13-сон, 194-модда, 15-сон, 242-модда.

9. Ўзбекистон Республикасининг «Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 41-сон, 406-модда; 2014 й., 20-сон, 222-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда, Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон.

3. Асосий адабиётлар

1. Ахмедшаева М. Давлат механизми ва ҳокимиятлар бўлиниши. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2005. – 66 б.

2. Ахмедшаева М., Нажимов М. Ҳуқуқ нима? – Т.: ТДЮИ, 2003. – 35 б.

3. Давлат ва ҳуқуқ назарияси / масъул муҳаррирлар Ҳ.Б. Бобоев, Х.Т. Одилқориев. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2000. – 528 б.

4. Исламов З. Общество. Государство. Право. (Вопросы теории). – Т.: Адолат, 2001. – 695 с.

5. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т.: Адолат, 2007. – 916 б.

6. Лазарев В.В., Липень С.В., Саидов А.Х. Теория государства и права. Учебник / под ред. акад. Абдурахманова К.Х. – М.: Рос. экон. акад., 2008. – 620 с.

7. Одилқориев Х.Т., Тультеев И.Т. ва бошқ. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик / проф. Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. – Т.: Sharq, 2009. – 592 б.

8. Odilqoriev X. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – Т.: Adolat, 2018. – 528 б.

9. Saburov N. Davlat va huquq nazariyasi. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Т.: TDYI, 2008. – 108 б.

10. Сабуров Н. Давлат ва ҳуқуқ назарияси (саволлар, таърифлар, тушунча ва атамалар). – Т.: ТДЮИ, 2005. – 95 б.

11. Сабуров Н., Нажимов М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Назорат шакллари бўйича синовга тайёргарлик кўриш учун ўқув-услубий қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2009. – 150 б.

12. Саидов А., Тожихонов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. I жилд. – Т.: Адолат, 2001. – 336 б.

13. Саидов А., Тожихонов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. II жилд. – Т.: Адолат, 2001. – 560 б.

4. Кўшимча адабиётлар

1. Алексеев С.С. Избранное: наука права, обще-социальные проблемы, публицистика. – М.: Статут, 2003. – 480 с.

2. Жавлиев Н.Б. Ҳуқуқнинг моҳияти: анъанавий ва замонавий назариялар. Ўқув-қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2010. – 96 б.

3. Исламов З.М. Проблемы власти: ее понимание, назначение, социальная ценность. – Т.: ТГЮИ, 2003. – 244 с.

4. Нажимов М.К. Норма и жодкорлиги. Дарслик. – Т.: ТДЮУ, 2018. – 181 б.

5. Нажимов М.К. Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият. – Т.: ТДЮУ, 2018. – 66 б.

6. Нажимов М.К. Давлат функциялари. – Т.: ТДЮУ, 2018. – 64 б.

7. Одилқориев Х.Т., Якубов Ш.У. Миллий ҳуқуқий тизим ва ҳуқуқий кадриятлар. Монография. – Т.: SMI-ASIA, 2010. – 400 б.

8. Сабуров Н., Сайдуллаев Ш. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т.: ТДЮИ, 2011. – 172 б.

9. Hayitboyev F., Najimov M. Hozirgi zamon asosiy huquqiy tizimlari (qiyosiy huquqshunoslik). – Т.: TDYU, 2018. – 229 б.

5. Хорижий адабиётлар

1. Guilherme V.V. Why Teach Legal Theory Today? // German Law Journal. – 2015. Vol. 16 No. 04. – P. 781–820.

2. Hage J., Akkermans B. Introduction to Law. – Switzerland: Springer, 2014. – 344 p.

3. Hans Kelzen. General theory of law and state. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – 517 p.

4. Hart H.L.A. The Concept of Law. 3rd edition. – Oxford: Oxford university press, 2012. – 333 p.

5. Salmond J.W. Jurisprudence or the theory of the law. – London: Stevens & Haynes, 1902, 2008. – 674 p.

6. Scott Veitch, Emilios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence. Themes and Concepts. Second ed. – London: Routledge publication, 2012. – 305 p.

7. Tamanaha B.Z. On the Rule of Law: History, Politics, Theory. – New York: Cambridge University Press, 2004. – 180 p.

8. Varga C. Theory of Law. – Budapest: Tórsulat, 2012. – 374 p.

9. Whittington K.E., Kelemen R.D., Caldeira G.A. Law and Politics. – New York: Oxford University Press, 2008. – 815 p.

6. Elektron ta'lim resurslari:

1. <http://www.tsul.uz>
2. <http://www.norma.uz>
3. <http://www.gov.uz>
4. <http://www.lex.uz>
5. <http://www.lawbook.ru>
6. <http://www.lawlibrary.ru>

Qaydlar uchun:

Sh.A. SAYDULLAYEV

DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI

Darslik

O'zbek tilida

Muharrirlar	A. Ahmedov, N. Pirnazarova
Texnik muharrir	Sh. Rasulov
Dizayner	J. G'ofurov

«Yuridik adabiyotlar publish» MChJ.

Nashr. lits. AA № 0042, 27.01.2020.

Toshkent shahri, Chilonzor tumani, Muqimiy ko'chasi, 100/25.

Telefonlar: +99899 554-70-70, +99893 554-63-70.

Elektron manzil: yuridiknashr@mail.ru

Bosishga ruxsat etildi: 18.02.2021-y.

Qog'oz bichimi 60x90 ¹/₁₆. «Antiqua» garniturası.

Ofset usulida chop etildi. Bosma tabog'i 15,5.

Nashriyot hisob tabog'i 14,0. Adadi 1000 nusxa.

43-buyurtma.

**“Print Line Group“ XK bosmaxonasida chop etildi.
100097, Toshkent shahri, Bunyodkor shohko'chasi, 44,**

**Yuridik
Adabiyotlar
Publish**

ISBN 978-9943-6391-3-3

9 789943 639133